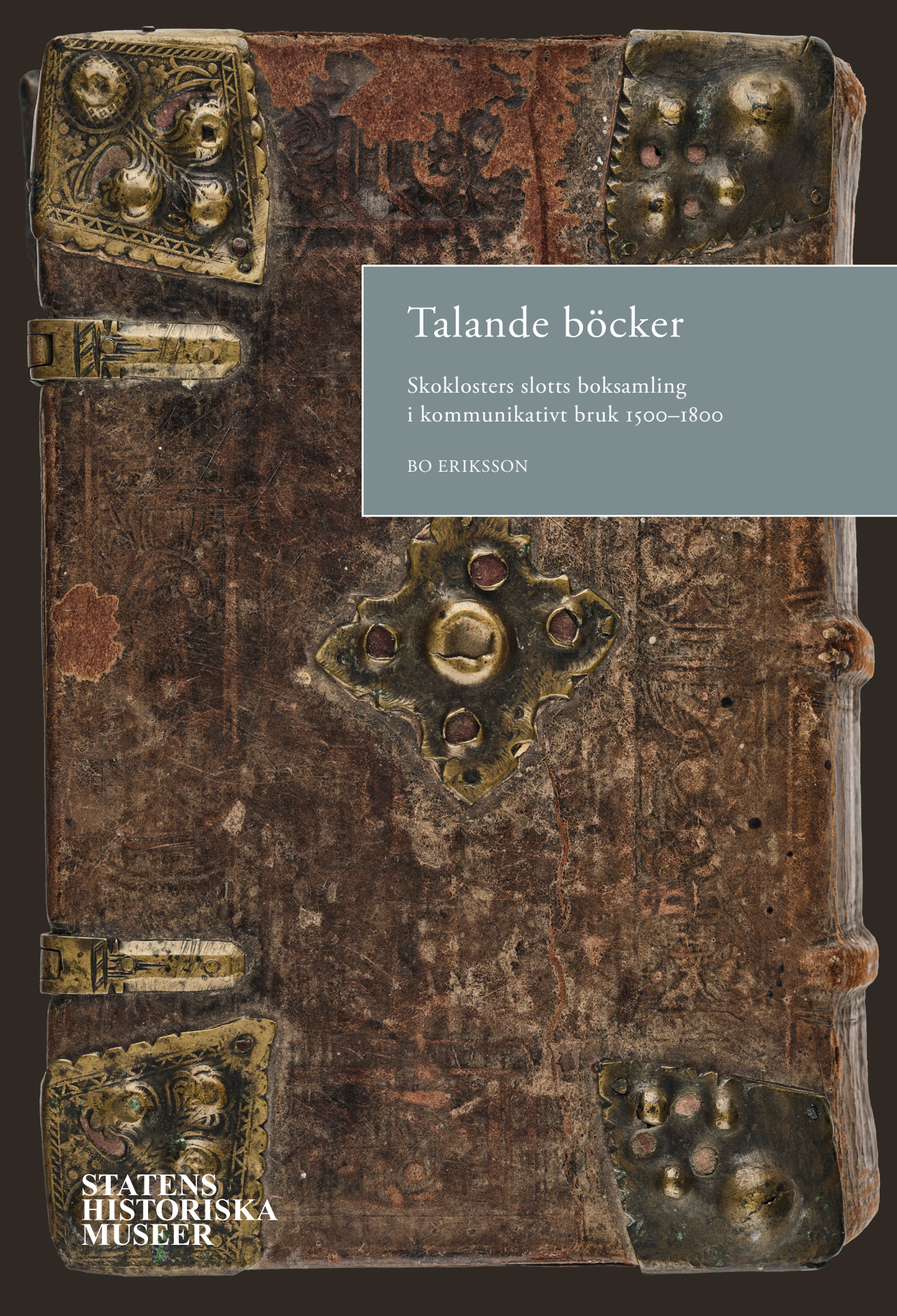

Talande böcker

Skoklosters slotts boksamling
i kommunikativt bruk 1500–1800

BO ERIKSSON

STATENS
HISTORISKA
MUSEER

TALANDE BÖCKER – SKOKLOSTERS SLOTT'S BOKSAMLING
I KOMMUNIKATIVT BRUK 1500–1800

BO ERIKSSON

Talande böcker

Skoklosters slotts boksamling i kommunikativt bruk
1500–1800

**STATENS
HISTORISKA
MUSEER**

National Historical Museums, Studies 29

TALANDE BÖCKER – SKOKLOSTERS SLOTTETS BOKSAMLING I KOMMUNIKATIVT BRUK 1500–1800

Statens historiska museer | National Historical Museums
Box 5428
114 84 Stockholm
www.shm.se

© 2026, Statens historiska museer och Bo Eriksson.

Omslag: *Grammaticae opus sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagitæ, cum... Hermanni Torrentini commentariis adnotame[n]tisque. Ioa. Despauterius. Secunda eiusdem, a Kempone Tessalensi... explicata. Loco tertiæ, Versilogus Mancinelli ab Ioan. Murmellio... enarratus... Donatus... cum Rudimentis despanterii... adiectus... Anno MDXXV. (Kolofon:) Coloniae expensis honesti Petri Quentel anno MDXXV.*
94699_SKOBOK.

Foto av författaren utom i de fall annat anges: Bo Eriksson
Grafisk formgivning: Carl Åkesson
ISBN: 978-91-531-1904-3

Talande böcker – Skoklosters slotts boksamling i kommunikativt bruk 1500–1800

Den här boken är utgiven inom ett samarbetsprojekt mellan SHM, Skoklosters slott och Stockholms universitet (Historiska institutionen) om Skoklosters slotts boksamling och är finansierat av Olle Engkvists stiftelse.

STATENS HISTORISKA MUSEER

Statens historiska museer är en av Sveriges största museimyndigheter. Här ingår Hallwylska museet, Historiska museet, Livrustkammaren, Skoklosters slott, Sveriges museum om Förintelsen och Ekonomiska museet – Kungliga myntkabinettet -med Tumba bruksmuseum, samt uppdragsverksamheten Arkeologerna. Statens historiska museer har till uppgift att främja kunskapen om och intresset för Sveriges historia samt bevara och utveckla det kulturarv som myndigheten förvaltar. Verksamheten vilar på vetenskaplig grund, där ny kunskap tillför olika perspektiv på samlingar och historia. Vi strävar efter att vara aktiva i samhällsdialogen, låta olika tolkningar mötas och ge möjlighet till reflektion och engagemang om historia, samtid och framtid. Vår gemensamma vision är ”Tillsammans gör vi historia betydelsefullt för fler”.

Innehåll

Förord	II
1. Forska om böcker	15
Läsvanor på Skoklosters slott	15
Boken i forskningen	19
Studier av svenska herrgårdsbibliotek	26
Studierna om Skoklosters slotts bibliotek	29
Hur en bok kan förstås – eller konsten att skriva liberbiografier	34
2 Skoklosters slott och dess boksamling	39
Ägarna och ätterna	39
Samlarna och användarna	50
Böckerna och berättelserna	60
Praktikaliteter	63
Böckernas språk – en begreppsguide	64
3 Minnesbärare	69
Tröst inför avrättningen	69
Per Brahe sörjer sin son och bortgångna hustru	78
Ett annat bokminne i sorgens skugga	84
Carl Gustaf Wrangels familjeanteckningar	89
Erik Brahe tar farväl	98
Boken som minnesbärare	103
4 Kunskapskälla och praktisk handledning	109
Populär latinsk grammatik	III
Matematiska övningar	120
Musikaliska övningar	126
På resa i världen	132
Tidens regenter	139
Läkekonst och recept	145
Egenhändigt personregister och andra förbättringar	153

Alkemi och det ockulta	158
Astronomi – boken som guide till stjärnorna och till en större berättelse	169
Sverige skall med lag byggas	175
Avslutande metodreflektion och bokhistoriskt bidrag	181
 5 Levnadsguide och existentiell källa	 185
Bibel 1526	186
Anna Margareta Bielke fördjupar sig i Psaltaren	192
Brita Horn spår i händer	197
Juliana Margareta Wrangel läser Bibeln	199
Abraham Brahe inspireras av Rom	203
Avslutning	205
 6 Böcker i cirkulation – gåva, boklån och köp	 209
Henricus Mollerus Hesus hyllar Per B den äldre	210
Andaktsböcker i gåva	216
Berömda förträffliga män – från Berlin till Skokloster	223
Stamböcker – och böcker med stambokens funktion	226
Böcker till låns	229
Kylanders böcker	232
Böcker i cirkulation	237
 7 Slutdiskussion	 241

Noter	246
Källor och litteraturförteckning	271
Arkiv	
<i>Skoklosters slottsamlingar</i>	271
<i>Övriga föremål på Skoklosters slott</i>	278
<i>Andra arkiv</i>	278
<i>Övriga tryckta källor</i>	279
Litteratur	
<i>Otryckt litteratur</i>	279
<i>Tryckta referenser</i>	279
<i>Internetresurser</i>	287
Författarpresentation	287

Förord

Ingen bokhistorisk studie blir till i ensamhet. Denna hade inte varit möjlig utan den generositet, sakkunskap och vänlighet som mött mig under arbetets gång. Jag vill i synnerhet tacka personalen på Skoklosters slott, som alltid har tagit emot mig med värme och generöst delat med sig av sin stora kunskap: Jessica Söderqvist (museichef), Lotta Lindley, Petter Inedahl, Petri Tigercrona, Turid Wedholm, Inger Olovsson och Jonas Häggblom med flera. Till denna grupp av inspirerande personer som har hjälpt mig på alla möjliga vis vill jag också lägga Gösta Sandell, som förvisso inte längre arbetar på Skoklosters slott men som ändå generöst har delat med sig av källistor och gett tips på böcker i samlingen.

Ett särskilt stort tack vill jag rikta till Jonas Häggblom, intendent och ansvarig för slottets samlingar, däribland böckerna. Med ett närmast bibliskt tålamod har han inte bara plockat fram mina önskade volymer ur samlingarna, utan också stått ut med mina (mindre begåvade) kommentarer av typen: "Vilken spännande krumelur – otrolig!" och "Vet du vad, jag hittade några hårstrån till, längre fram i boken!" Vårt nära samarbete på plats i biblioteket och våra nördiga bokdiskussioner hör utan tvekan till de roligaste och mest givande delarna av hela forskningsarbetet.

En annan person som betytt mycket för att detta projekt blivit verklighet är Elin Fornander, forskningschef på Statens historiska museer, som tidigt agerade bollplank och även hjälpte till med att få boken publicerad i föreliggande skriftserie.

Ett stort tack går också till Susanne Tienken, docent och universitetslektor i tyska vid Stockholms universitet, som inledningsvis gav mig värdefulla praktiska råd kring arbetet och vad som var viktigt att tänka på rent teoretiskt. Hon har därefter oförtröttligt arbetat vidare med sitt omfattande forskningsinfrastrukturprojekt, i samarbete med Statens historiska museer, som syftar till att digitalisera och tillgängliggöra samlingen av likpredikningar som förvaras i Skoklosters slottsbibliotek. Under arbetets gång har våra vägar korsats, och vi har då utbytt erfarenheter och tankar kring våra parallella projekt – samtal som varit både stimulerande och inspirerande för mig.

Anna Katarina Richter har på sitt håll, i det undersköna Schweiz, studerat böckerna på Skoklosters slott. Vi har stått i nära kontakt med varandra och hjälpt varandra med uttydningar och tolkningar av det skrivna i våra respektive böcker. Anna Katarina har dessutom bistått mig med ett par översättningar från tyskan – stort tack för det! Vi har redan ett större gemensamt projekt på gång som rör kvinnors läsning och bokägan, med utgångspunkt i den rika boksamlingen på Skoklosters slott – mycket spännande.

Margareta Nordquist vid Historiska institutionen, Stockholms universitet, har generöst delat med sig av kloka råd kring teoretiska ingångar till frågor om bok och minne. Jag har också haft möjlighet att bolla tankar och idéer med henne kring vissa adelspersoners bokägan och läsning, och det är alltid lika värdefullt att få samtala med en verklig expert – i detta fall en forskare med djup förankring i adelsgenealogi och i 1500- och 1600-talens adelshistoria. Alltid ett sant nöje att prata historia med Margareta – stort tack!

Jag vill också rikta ett stort tack till personer som varit delaktiga i några av mina delstudier. Oskar Tilliander har utan ersättning ställt upp och gjort två fina översättningar av för forskningen tidigare okända dikter av Henricus Mollerus Hesus från 1500-talet, som härmed publiceras för första gången. Erika Kihlman har bistått mig med matnyttiga upplysningar om latinska grammatikor. Mattias Lundberg tackas för att ha identifierat en handskriven notskrift i en av böckerna och förklarat dess stämmor. Lena Åminner på Riksarkivet förtjänar ett särskilt tack för klargörande uppgifter rörande Skoklosters manuskriptsamlingars proveniens.

Carl Åkesson, som vanligt professionell in i minsta detalj, har formgivit boken – tack! Han har lång vana av att arbeta med böcker på de stora förlagen och är dessutom både historiskt insatt och en mycket trevlig person att arbeta tillsammans med.

Slutligen, nästan, vill jag rikta ett stort tack till Olle Engkvists stiftelse, som generöst har bidragit till arbetet med denna studie – utan forskningsstödet hade inte den här boken blivit av.

Sist, men verkligen inte minst, går – som alltid – mitt allra varmaste tack till den person som följt mitt arbete allra närmast, dag som natt: min kära hustru Kristina Ekerö Eriksson. Utan dig, ditt engagemang och våra många, många samtal om Skoklosters slott, böcker och deras historia hade

desss sidor inte blivit skrivna. Inget bokfynd, om så bara ett hundöra, ett gammalt bokmärke eller en kort notis om Per Brahes ungdomsfinnar på ett slitet försättsblad, har varit för obetydligt för att inte väcka ditt intresse.

Bo Eriksson

Vallentuna, en kylig och snöig vinterdag 5 januari 2026

1. Forska om böcker

Läsvanor på Skoklosters slott

Skoklosters slott är en arkitektonisk dröm i sten och puts. Där det reser sig vid Mälarens glittrande vatten, mitt på Skohalvön mellan Stockholm och Uppsala, breder slottet ut sig som en påminnelse om stormaktstidens ambitioner. Över den tunga, barocka fasaden höjer sig fyra kupolklädda torn med genombrutna glober på toppen – inte kungliga kronor, men utan tvekan majestätiska. För Skokloster har aldrig varit ett kungligt slott, även om kungligheter övernattat här. Ägarfamiljerna Wrangel, Brahe och von Essen har med ingifta ätter Bielke, De la Gardie, Horn, Piper, Scheffer, Stenbock med flera däremot levt som furstar. Här har banketter dukats upp i salar med ekande valv, där dans, musik och fyrverkerier lyst upp kvällarna. Salut har skjutits på borggården vid ankomster av utländska dignitärer, och trumpetare har blåst fanfarer mellan rätterna vid praktfulla middagar. Ett besök på Skoklosters slott var något man mindes.

Det är det fortfarande – särskilt om man, som jag, är på jakt efter gamla böcker. På den översta våningen, bland bibliotekets omkring 20 000 bokband, står en oansenlig liten volym bunden i kalvskinn. Det är en latinsk grammatik, med slitna ryggar och ett gammalt spänne som håller pärnarna samman. Den ser inte mycket ut för världen. Ändå har den burit betydelse för många. Den är fullklottrad. I marginalerna trängs studieanteckningar på latin och ibland svenska – ord, meningar, tecken och märkliga krumelurer. Kanske är de spår av djup koncentration att 'här slutade läsningen', 'hit, till just det här textstället, måste jag återvända'. Understrykningarna är så många att de bildar egna mönster: avtryck över flera användares spontana läsreaktioner och vilja att lära sig latinet ordentligt.¹

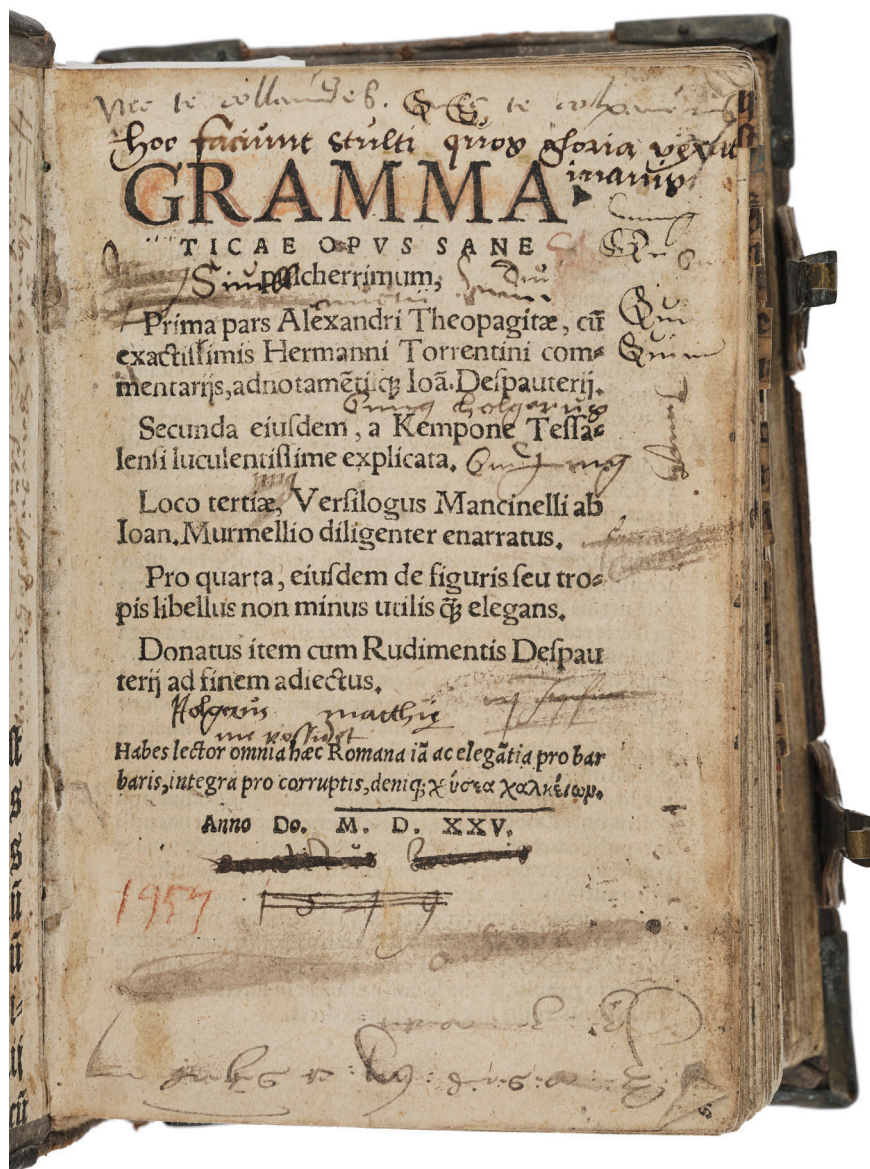
Det är uppenbart att läsarna brukat grammatiken med pennan i hand. De har inte bara försökt lära sig latinet, memorerat, utan också samtalat

med texten, invänt, korrigerat, förtydligat. Nästan går det att höra de djupa suckarna av uppgivenhet, missmod och trötthet inför de många regler och böjningsmönster som präglar latinet och som genom århundradena plågat generationer av skolelever och universitetsstudenter. Att flera händer har varit i farten märks – stilarna skiftar, trycket varierar, bläcket bleknar olika. Men vilka dessa läsare var är svårare att veta. Säkert är dock att volymen stått på Skoklosters slotts bibliotek i flera hundra år.

På bottenvåningen i Skoklosters slott, i en monter som ingår i den permanenta utställningen, ligger en bok som hör till biblioteket, men som inte står uppstadad i hyllorna där uppe under de dekorerade takbjälkarna. Det är en bibel – men inte vilken som helst, utan Carl Gustaf Wrangels egen familjebibel, tryckt i staden Lüneburg i Niedersachsen 1634–1635. Han använde den inte bara för att läsa Guds ord, utan också för att bevara minnet av sin familj. På särskilda blad har han skrivit ner sina barns födelser och dop – men också deras död, flera i spädd ålder. När hans hustru Anna Margareta von Haugwitz dör, antecknar han även det, med en hand som tydligt vittnar om sorg. Här har sidor blivit till en plats för eftertanke och förlust – ett slags familjehistoria nedtecknad i den bok som kanske låg närmast till hands.²

Carl Gustaf Wrangels familjebibel. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch ...* 91598_SKOBOK.
Fotograf: Helena Bonnevier, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Latinsk grammatik. *Grammaticae opus sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagite ...*
 94699_SKOBOK. Samhör med 98076_SKOBOK (inbunden i samma band).
 Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (PDM).

Det är ett helt annat slags läsande och skrivande än det som möter oss i den latinska grammatiken från samma samling. Där handlar det om att lära, repetera, förstå språkets system – kunskap som gav tillträde till en

offentlig politisk eller akademisk scen. I Wrangels bibel handlar det om att minnas, sörja och på något sätt hålla fast vid det som gått förlorat – det kretsar kring den privata sfären, och boken var tänkt att gå i arv. Hans bok är långt mer än ett tryckt objekt – den är en levande del av ett familjeliv, ett känslomässigt dokument. Och han var inte ensam om detta sätt att använda böcker. I samma bibel finns även senare familjenoteringar (tre sidor lösa ark) rörande barn och barnbarn gjorda av Eva Horn liksom inskrifter av Abraham Brahe den yngre. Boken vandrade således vidare – från hand till hand, från generation till generation – och blev rikare för varje gång någon skrev i den eller tillfogade lössblad. Den togs fram vid speciella tillfällen, lästes ur högt och fick folk att minnas gamla tider och avlidna släktingar. Precis som i dag visades den upp för besökare.

Den här boken – den du just nu läser ur – handlar om just sådana kulturella och materiella spår. Den undersöker hur människor har använt sina böcker, inte bara för att läsa, utan för att minnas, anteckna, förstå världen och sig själva. Exempelen är hämtade från Skoklosters slotts rika boksamling och sträcker sig från senmedeltida inkunabler till böcker tryckta på 1800-talet. Ibland är det slottsfolkets egna händer som lämnat spår i marginalerna, andra gånger har böckerna anlänt till biblioteket redan märkta av tidigare ägares bruk. Båda typerna är lika betydelsefulla – för de berättar något om hur böcker kunde bli en del av människors liv och hur de cirkulerat över tid.

Genom historien har skriften haft många funktioner. Den har använts för att föra räkenskaper, för att beskriva världen, för att tänka högt kring det allra största – livet, döden, Gud och människan. När tryckpressen kom på 1400-talet förändrades mycket. Böckerna blev fler, billigare, mer lätthanterliga. De fick titelsidor, sidnumrering, innehållsförteckningar. Framför allt blev de möjliga att bära med sig. Man behövde inte längre stå vid en pulpet i ett bibliotek för att läsa – man kunde läsa sittande, liggande, på resa. Den tryckta boken blev ett redskap för tanken, men också för det privata, det känslomässiga, det vardagliga.³

Just därför är bokens materialitet och funktion som social mötesplats så central. En latinsk grammatik och en familjebibel kan båda ses som exempel på detta – fysiska föremål laddade med mening och bruk. Böcker fungerar ofta som kommunikativa artefakter i spänningsfältet mellan minne och förändring. Genom sin text och form bevarar de kunskap och

erfarenheter för eftervärlden, samtidigt som de påverkar sina läsare och därigenom – via leden av bokbrukare – bidrar till att förändra världen. Under 1500- och 1600-talen var som regel böcker – katekesen och liknande religiös litteratur undantagna – visserligen förbehållna en privilegierad minoritet, men de idéer och insikter som de bar med sig spreds långt utanför denna krets. Läsning var en social handling, där nya tankemönster och livsförståelser växte fram, inte bara hos de läskunniga.

I Skoklosters samling märks detta på många sätt. Böckerna är inte bara lästa – de är levda med. De är skrivna i, klottrade i, reparerade, försedda med ägarinskrifter och kommentarer, ibland även med torkade blommor, ett kvarglömmt spelkort och ett gammalt lösblad *ex libris*. Det gör dem till något mer än informationsbärare. De blir materiella mötesplatser mellan människor – över tid, mellan generationer, mellan levande och döda. I en bönbok från 1500-talet, till exempel, står det med liten handstil under datumet 20 mars 1600: ”en klagelig dagh”. Den har tillhört högadelsmannen Gustav Banér, som samma dag avrättades vid Linköpings blodbad. Strax innan han gick till schavotten gav han psaltaren i gåva till sin dotter Margareta. Den boken står fortfarande kvar i biblioteket, högt upp bland hyllorna, i den tysta kylan.⁴

Sådana berättelser – grammatikbokens nedklottrade sidor, familjebibelns minnesblad, psaltaren med sin blodiga historia – ger oss en inblick i det som på engelska ibland kallas *the historicity and materiality of reading* och som står på stadig teoretisk grund.⁵ Men här, i denna bok om böckerna på Skoklosters slott, handlar det inte om att utveckla teoretiska modeller utan om att följa de verkliga spår som lämnats i verkliga böcker av verkliga människor. Ibland är de stora och tydliga, ibland nästan osynliga. Men tillsammans bildar de ett mönster – en historia om hur böcker inte bara berättade något för sina läsare, utan blev en del av deras liv.

Boken i forskningen

Vad är en bok? Frågan kan tyckas banal och enkel, men för bokhistorikern är den början på en djupare undersökning av hur böcker – som enskilda objekt och som delar av samlingar och bibliotek – har fungerat som krafter i historien. En bok är ett materiellt och textuellt objekt som förmedlar innehåll genom fixerad skrift, vanligen samlad i blad som är bundna i en bestämd ordning. Denna till synes enkla definition rymmer

flera dimensioner som kan problematiseras. För det första, den materiella dimensionen: boken betraktas som artefakt – den har papper, pergament, tryck, band, format. För det andra, den textuella dimensionen, som är den vanligast förekommande i historieforskningen: boken ses som bärare av språk, idéer och berättelser. För det tredje, den sociala dimensionen: boken analyseras som del av en kultur av produktion, distribution och läsning. För det fjärde, slutligen, den konceptuella dimensionen: frågan om vad som i olika tider har räknats som bok – till exempel handskrifter, pamfletter, konstböcker och digitala medier.⁶ Föreliggande studie tar sin utgångspunkt främst i de tre första dimensionerna, i förhoppningen att kunna ge en sammanhängande diskussion om hur ett urval av böcker på Skoklosters slott har brukats under perioden 1500–1800.

Bokhistoria är ett brett och tvärvetenskapligt fält, med förgreningar in i idéhistoria, kulturhistoria och medieforskning. Grovt sett kan forskningen delas in i två överlappande riktningar. Den ena fokuserar på böcker som kulturhistoriska föremål: hur de samlats, cirkulerat, bevarats och organiserats i bibliotek, privata eller offentliga. Den andra riktningen intresserar sig mer för skriftkultur och läspraktiker, där människors bruk av texter – hur de läst, när, var och varför – står i centrum.⁷ Det är i detta senare fält, med särskild inriktning på materiell bokkultur och läsvanor, som den här studien primärt tar plats; även om den också griper in i det första.

Att undersöka läsning genom det materiella innebär att ta boken på allvar som ting – som något mer än bara bärare av text. Den fysiska bokens utformning, tyngd, papperskvalitet och marginalanteckningar rymmer spår av hur människor förhållit sig till sina böcker, och därigenom också till världen och sig själva. Att studera böckerna som fysiska föremål ger därför inte bara kunskap om kulturen utan ställer också frågor om det mänskliga subjektet som använt boken. Inte bara frågor kring hur och när boken användes utan också varför – vilka ideologiska, psykologiska och existentiella syften den har fyllt och hur dessa behov skiftat över tid.

Materiell bokkulturforskning utgår från idén att ting påverkar oss: precis som blodsocker kan förändra vårt humör, formar även materiella föremål våra tankar, vanor och beteenden. Samtidigt påverkar våra tankar och handlingar hur vi använder, värderar och minns tingen omkring oss.⁸ Böcker blir därmed inte bara fysiska objekt i en värld fylld av materiella ting, en plats i ett bibliotek, utan aktiva delar av människans livsvärld

– något som också är en grundläggande utgångspunkt för denna studie. Varje delstudie i den här boken försöker på olika sätt att frilägga och förklara delar av dessa dolda livsvärldar, och vägen dit går via läsvanorna och marginalanteckningarna.

Under de senaste decennierna har flera internationella studier riktat uppmärksamheten mot läsvanor, aktivt läsande och kommunikativ bokanvändning under tidigmodern tid – just det som står i fokus för denna bok. I *The Reader in the Book* (2017) visar Stephen Orgel hur läsare interagerade med sina böcker genom att skriva i dem: i marginalerna, på försättsblad, pärmar, mitt i texten mellan raderna.⁹ Alla sätten finns representerade i böckerna på Skoklosters slott. På liknande sätt undersöker Heidi Brayman Hackel i *Reading Material in Early Modern England* (2005) hur böcker fungerade som redskap för kommunikation, minne och självrepresentation. Här handlar det om allt från ägarmarkeringar, motto och släktanteckningar till kommentarer, teckningar och under- eller överstrykningar – spår som vittnar om läsning som en aktiv, ofta social praktik.¹⁰

Hackel går dessutom ett steg längre genom att visa hur läsande präglades av genus. I 1500-talets England, till exempel, var det vanligt att aristokratiska kvinnor tog del av litteratur genom högläsning snarare än genom tyst, individuell läsning. Därför är spåren av kvinnors aktiva läsande ofta mer svår fångade i själva böckerna – inte för att de inte läste, utan för att deras sätt att läsa inte alltid lämnade synliga avtryck. Genom att belysa detta utmanar Hackel också den traditionella bilden av ”läsaren” – *the Reader* – som en enhetlig och neutral figur (som regel manlig). I själva verket har läsare alltid kommit i många skepnader, formade av klass, kön, utbildning och livsvillkor. Idén om en genomsnittlig läsare är just det: en föreställning snarare än ett faktum.¹¹

Hackel delar in markeringar i böcker och marginalanteckningarna i tre kategorier: 1) tecken på aktiv läsning, 2) ägandemarkeringar, 3) tecken på dokumentering (”marks of recording”). I det första fallet återger boken en intellektuell process, i det andra visar det på boken som ett värdefullt föremål och i det tredje tjänar den som tillgängligt papper.¹² Det går självklart att problematisera bilden av marginalanteckningar som enbart en intellektuell process – de kan även tjäna som känsloregister och ge uttryck för starka spontana emotioner eller bara vara rent kludder i marginalen – men definitionen är tillräcklig tills vidare.

På Skoklosters slott finns idag tusentals böcker där liknande spår av aktiv och kommunikativ läsning kan utforskas. Med marginalanteckningar, ägarmärken och signaturer, läsanvisningar och personliga noteringar bär dessa volymer vittnesbörd om hur människor använt böcker inte bara för att ta in text, utan också för att tänka, minnas, kommunicera – och kanske också forma sig själva. Samtidigt framträder boken som ett värdeföremål – ekonomiskt, socialt och symboliskt – och som en plats för annan dokumentation: läkarrecept, stamboksanteckningar, uträkningar och klotter.

Just marginalanteckningar har länge fascinerat bokhistoriker, inte minst för att de ger oss en direkt inblick i läsningens mest intima ögonblick. I inledningen till antologin *Marginal Notes: Social Reading and the Literal Margins* (2021) beskriver redaktörerna Patrick Spedding och Paul Tankard marginalanteckningen som en "intimate and usually unrecoverable act" – en handling där läsaren reagerar på texten i stunden, med eller utan tanke på framtida läsare. Även om anteckningen senare stryks eller ersätts med andra ord, finns den ändå kvar som ett bevis i bläck på en skriftlig reaktion mot något i den tryckta texten – eller som spår av en plötslig ingivelse. Genom sådana mer eller mindre impulsiva spår kan vi ibland följa läsaktens nästan steg för steg: vad som väckte motstånd, intresse eller eftertanke.¹³

Spedding och Tankard identifierar två grupper som särskilt ofta efterlämnade anteckningar i sina böcker under tidigmodern tid: intellektuella, alltså lärda akademiker, och nyfikna läsare – det vill säga personer som ägnade sig åt studier i bred bemärkelse, inte nödvändigtvis vid ett universitet.¹⁴ Båda dessa grupper återfinns bland bokanvändarna på Skoklosters slott. Den största delen av adeln som brukade böckerna tillhörde just den "nyfikna" gruppen – bildade utan att vara intellektuella akademiker, även om de studerat vid universitet. De är läsare med en stark vilja att förstå, kommentera och bevara sina tankar. Samtidigt innehåller slottets samlingar också böcker med marginalanteckningar från tidigare ägare med tydligt lärd bakgrund, både svenska och utländska, som tillfört sina verk ny kommunikativ mening genom att skriva i dem. En del svenska läsare som till exempel Abraham Brahe den yngre (1669–1728) imponerar genom sin stora beläsenhet och noggranna sätt att läsa böckerna: med pennan i hand, flitigt antecknande i marginalerna på latin. Inte sällan rättar han latinet i böckerna.

Ett liknande fokus återfinns i Katherine Achesons antologi *Early*

Modern English Marginalia (2019). I inledningen framhåller Acheson att marginalanteckningar inte bara är reaktioner på en text, utan sätt att agera i relation till bokens värld – till narrativet, karaktärerna och objektet självt. Samtidigt är marginalerna riktade mot framtiden: de är skrivna både för andra och för det egna jaget i ett framtida nu. Det är alltså fråga om både intellektuella och känslomässiga gensvar som bär vittnesbörd om en specifik läskultur vid en given tidpunkt.¹⁵

Acheson pekar dessutom på ett viktigt skifte inom forskningen om marginalanteckningar: från att enbart studera läsningen – vad som lästs och hur – till att uppmärksamma skrivandet som en egen praktik. Vad har faktiskt nedtecknats? Hur fungerar anteckningen i marginalen som en självständig skrivhandling? Det är detta perspektiv – att se marginalanteckningen som en aktiv skrivakt snarare än bara ett lässpår – som också präglar bidragen i antologin.¹⁶ Det är ett förhållningssätt som öppnar för nya sätt att förstå inte bara boken och texten, utan även människan bakom pennan. Samma synsätt kommer att präglade denna studie, där marginalanteckningar och andra former av läsbruk ställs i relation till texten och boken som fysiskt föremål. Syftet är att synliggöra både läsarens läsreaktioner och själva skrivandet – det aktiva läsandet – som en självständig, skapande handling i boken. Perspektivet möjliggör också att identifiera en psykologisk dimension: att faktiskt närma sig människan bakom pennan, i just det unika ögonblicket av skrivande.

Forskningen om marginalanteckningar har lett till flera spännande insikter. Det står klart att de som skrivit i sina böcker tillhör en särskild kategori läsare – aktiva, engagerade, och ofta med en personlig eller professionell blick. Det är en form av läsning som sker med pennan i hand: ett samspel mellan läsaren och texten där marginalerna, pärmarnas insidor och försättspapper förvandlas till samtalsytor. Dessa anteckningar skrivs ibland för skribentens egen skull – som minnesstöd, reflektion eller bearbetning – men de kan också rikta sig till en framtida läsare. Ibland används de till rent klotter eller för att testa ett nytt stift eller bläck. Det finns också exempel på hur användare övat sin namnteckning på insidan av bokpärmen.

Marginalanteckningen kan – i en teoretisk mening – uppfattas som en aktiv läsaktshandling (det som Acheson är inne på). För den som antecknar blir medskapare av textens mening, ibland till och med något av

en författare själv. Genom kommentarer, rättelser och egna inskott kliver läsaren in i texten som både vägledare och uttolkare. Vi kan se detta som en särskild genre – ett slags para-litteratur – där marginalanteckningarna utgör både tolkning och intervention. Med paratext avses det som ligger runt den tryckta centrala beskrivande eller berättande texten, ett slags fysisk inramning till den, såsom författarnamn, titlar, illustrationer, bindning, papperskvalitet, förord och baksidestexter samt, förstås, all slags marginalanteckningar och annat innehåll utöver brödtexten. Begreppet myntades av den franske litteraturteoretikern Gérard Genette (1930–2018). Den kommenterande läsaren fungerar som en guide, en tolk och i viss mån även en grindvakt, ”a gate-keeping role”¹⁷ – någon som inte bara öppnar vägen in i texten utan också markerar vad som är viktigt, värt att ifrågasätta eller korrigera. Att skriva i en bok är alltså mer än att bara skapa ett minnestöd. Det är också ett anspråk på kunskap – ett sätt att säga: ”Jag vet något om detta”, eller till och med: ”Jag vet mer”. Kommentaren blir därmed inte bara spår av läsning, utan ett självmedvetet inlägg i en fortgående dialog mellan läsare, bok och samhälle.¹⁸ Det märks tydligt i böckerna på Skoklosters slott; samlingarna uppvisar många exempel på lärda grindvakter.

Flera forskare har med stor skärpa påvisat vikten av att uppmärksamma genusdimensionen i studier av bokäggande och läsande. Heidi Brayman Hackel, Katherine Acheson, Patrick Spedding och Paul Tankard har genom sina insiktsfulla analyser visat hur kön alltid är en närvarande kategori i förståelsen av historiska läspraktiker. Också inom svensk forskning har genus och läsning knutits samman i flera betydelsefulla studier. Ett framstående exempel är Gunnel Furulands litteratursociologiska undersökning av Malla Silfverstolpes läsning under perioden 1830–1860 (2001), där salongens betydelse som en social och litterär arena för medelklassens kvinnor tydligt framträder. Malla Silfverstolpe (1782–1861), själv värdinna för en av dåtidens mest inflytelserika litterära salonger, trädde fram som en central aktör i det samtida litterära samtalet.¹⁹ Hennes roll visar hur kvinnor under 1800-talet kunde inta en intellektuell och kulturell position genom sin läsning, och hur salongen blev en arena för att befästa och förhandla kvinnors ställning i offentligheten.

Eva Helen Ulvros bidrar med ett närliggande perspektiv i sin studie *Fruar och mamseller* (1996), där hon med utgångspunkt i brev och dagböcker

undersöker kvinnors livsvillkor i det borgerliga 1800-talet. Ett särskilt kapitel ägnas åt läsvanor, där hon visar hur litteraturen fungerade både som en källa till bildning och som ett uttryck för klass- och genusrelaterade normer. Läsningen blev i detta sammanhang både en privat syssla och en del av ett socialt rollspel, där kvinnans förmåga att tala om litteratur ingick i hennes kulturella kapital.²⁰

Liknande teman behandlas även av Erich Schön i hans studie av kvinnors läsning under det sena 1700-talet (1998). Han analyserar hur litteraturkonsumtionen inte enbart speglade utan också aktivt formade samtida föreställningar om kvinnlighet, moral och bildning, och han betonar samspelet mellan genusideologier och läspraktiker i en tid av förändrade könsroller.²¹

Tillsammans visar dessa tre svenska studier – det finns många fler – på vikten av att inte betrakta läsning som en könsneutral aktivitet, utan snarare som en praktik djupt präglad av de sociala, kulturella och könsrelaterade villkor som omgav den. Genom att följa hur böcker brukats och tolkats av olika läsare framträder en mer komplex bild av det historiska läsandet, där frågor om kön, makt och social position är avgörande. Det gäller i synnerhet för de svenska ägarna av böckerna på Skoklosters slott där makten var adlig och den sociala statusen hög och där frågor kring manligt och kvinnligt blev del av adelns rolluppsättningar inom offentligheten. De var inte bara synliga och talande bärare av tidens genusideologi utan också skapare av könsmakrelationer tack vare sina höga samhällspositioner och kraven att vara föredömen.

Böcker är inte enbart textbärare eller kunskapsförmedlare – de är också materiella objekt som cirkulerat i sociala nätverk. Många av volymerna i Skoklosters slotts boksamling vittnar om långa och komplexa förhistorier innan de slutligen införlivades i slottets bibliotek. Dessa böcker har passerat mellan olika ägare och användare – ja, i flera av fallen även mellan länder – och deras bruk har fortsatt även efter att de placerats i bibliotekets hyllor. Varje exemplar bär på en unik biografi som – i bästa fall – kan spåras genom ägarsignaturer, marginalanteckningar, spår av fysisk användning och ibland genom kvinnliga eller manliga händer som skrev in minnen, dedikationer och böner. På så sätt öppnar böckerna för studier av både materiell kultur och genus, och blir nycklar till att förstå det bredare kulturella landskap där de en gång ingick.

Ett liknande perspektiv möter vi i Abigail Williams inflytelserika studie *The Social Life of Books* (2017). Här visar hon hur böcker under 1700-talet brukades inom den brittiska medelklassen – inte enbart som objekt för individuell läsning, utan också som delar av ett större socialt och kulturellt nätverk. Williams intresserar sig för de spår som läsarna lämnat efter sig, i form av kommentarer, marginalanteckningar och understrykningar, men även för de praktiker där böckerna fick liv: högläsning i salonger och familjer, litterära samtal och annan social interaktion som gjorde böckerna till en gemensam erfarenhet.²²

Det är viktigt att understryka att de exempel och studier som här lyfts fram endast utgör ett urval. Den bokhistoriska forskningen är både omfattande och mångfacetterad, och andra perspektiv och arbeten kommer att behandlas i noter och hänvisningar längre fram i texten. Översikten gör därför inte anspråk på att vara uttömmande, utan syftar snarare till att introducera några centrala ingångar för att förstå böckers materiella och sociala dimensioner genom historien.

När vi sedan vänder blicken mot Skoklosters slotts bibliotek blir dessa perspektiv särskilt fruktbara. Också där framträder böckerna inte enbart som statussymboler eller kunskapskällor, utan som aktiva redskap i sociala och kulturella praktiker: i läsning, i gåvoutbyte, i cirkulation mellan släktingar och i de anteckningar och kommentarer som fortfarande finns kvar i volymerna. Genom att placera Skoklosters böcker i en sådan bredare kontext blir det möjligt att se dem som delar av ett större europeiskt mönster, där litteraturen fungerade både som privat egendom och som socialt kapital.

Studier av svenska herrgårdsbibliotek

Ett slott utan böcker är inget verkligt slott, brukar det heta. Detsamma gäller landets många herrgårdar och säterier. Som en särskild och växande förgrening inom skandinavisk bokhistorisk forskning har därför studier av herrgårdsbibliotek vuxit fram. Detta forskningsfält befinner sig i skärningspunkten mellan litteraturhistoria, idéhistoria, materialitet, kulturarv och socialhistoria – och rymmer ofta lika mycket idé- och kulturhistoria som renodlad bokhistoria. Här undersöks inte bara enskilda samlingars innehåll och struktur, utan också de världsbilder, läspraktiker och sociala ordningar som formade dem.²³

Flera forskare har under de senaste decennierna bidragit med viktiga perspektiv. Här några i urval: Henning Hansen, bokhistoriker och forskningsbibliotekarie vid Kungl. Vitterhetsakademiens bibliotek, diskuterar i sin studie av det Rosenhaneska biblioteket – i dag bevarat på Vitterhetsakademien – bokhistoria i ett skandinaviskt perspektiv och visar hur internationella idéströmningar avspeglas i adliga samlingar. Han har också gjort en fördjupad analys av den oxenstiernska familjebibeln, som finns i samma bibliotek, och diskuterat familjebibeln som forskningsobjekt i skärningspunkten mellan bokhistoria, släktforskning och minneskultur.²⁴ Ett ämne som jag återkommer till längre fram i den här boken i samband med undersökningen av den wrangelska familjebibeln på Skoklosters slott.

Johanna Vernquist, historiker vid Linköpings universitet, har i sina studier uppmärksammat läskultur och politik bland kvinnorna på Löfstad slott 1750–1850 och lyft fram hur slottsbibliotek också fungerade som intellektuella miljöer för kvinnor. Hon har särskilt fokuserat Sophie Pipers (1757–1816) och Emelie de Geers (1782–1828) betydelse för boksamlingen och deras läsvanor. Genom deras salongskultur och sin läsning blev de delaktiga i det politiska och kulturella samtalet.²⁵

Peter Sjökvist, som är docent i latin och bibliotekarie vid Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning, har undersökt hur litterära krigsbyten kunde föras in i privata herrgårdsbibliotek, som till Rålambs Länna gård. Han har därmed synliggjort hur våld och stöld formade många adliga boksamlingar. Han har även gjort flera betydelsefulla studier av Charles de Geers (1720–1778) bibliotek på Lövsta bruk i norra Uppland.²⁶

Också Carina Burman, författare och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet, har riktat blicken mot Lövsta bruk och då särskilt mot Hedvig Ulrica De Geer (1752–1813) och hennes herrgårdsbibliotek. I Burmans tolkning framträder en intellektuell och aktivt läsande kvinna, som med sina böcker skapade en egen röst i en aristokratisk miljö där män annars dominerade.²⁷

Att herrgårdsbiblioteket var så mycket mer än enbart en plats med bokhyllor och en massa mer eller mindre lästa böcker visas inte minst av litteraturvetaren vid Uppsala universitet Tim Berndtssons diskussioner kring vad som skulle utmärka ett adelsbibliotek. Han har i sina studier av biblioteksmanualer från 1700-talet visat hur föreställningar om vad

ett ”idealbibliotek” borde innehålla formade bokvalen på godsens och där ledordet var ”smakfullt”.²⁸

Ann Öhrberg, som är professor emeritus i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet, har i flera arbeten undersökt kvinnors roll i det svenska 1700-talets bokkultur. I avhandlingen *Vittra fruntimmer: Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (2001) diskuterar hon bland annat Françoise Marguerite Janiçon (1711–1789) och Maria Anna Warmholtz (1745–1810), två svenska kvinnliga gestalter som aktivt deltog i det litterära livet genom sitt samlande och skrivande. Hon har även behandlat samtalets retorik i den begynnande offentligheten ur ett genusperspektiv, däribland studier av essäpress och vittra samfund.²⁹

Tillsammans visar dessa forskare hur herrgårds- och slottsbibliotek kan förstås som något långt mer än bara bokförråd. De var levande miljöer där identiteter formades, sociala roller förhandlades och globala idéer tolkades i en svensk kontext. Herrgårdsbiblioteken kan därmed användas som källor inte bara till intellektuell historia,³⁰ utan också till vardagslivets praktik, adlig makt och självförståelse. Studierna visar hur bibliotekens funktion sträckte sig långt bortom det litterära – de var också sociala arenor, symboler för status och redskap i hushållning, förvaltning och kulturell självrepresentation.

En särskilt lovande riktning inom den aktuella forskningen är den globalhistoriska.³¹ Genom att betrakta böcker inte enbart som lokala eller nationella kulturföremål, utan som delar av transnationella nätverk av idéer, cirkulation och konsumtion, öppnas nya perspektiv på vad ett adligt bibliotek kunde vara och bidra med. Skoklosters slotts boksamling – med sina verk på latin, grekiska, hebreiska, franska, tyska, polska, italienska, engelska, danska och norska med flera språk – vittnar om en intellektuell horisont som sträckte sig långt bortom Sveriges gränser. Här möts spår av europeiska krig, handelsvägar, diplomatiska kontakter, bildningsresor, vänskapliga gåvor och utländska köp i en konkret materiell form.

Böckerna berättar alltså inte bara om ägarnas bildningsambitioner, utan också om hur globala impulser togs emot, bearbetades och omformades i en svensk aristokratisk miljö. Ur detta perspektiv framträder slotts- och herrgårdsbiblioteken inte som slutna och statiska rum, utan som aktiva noder i den tidigmoderna världens kunskapsflöden – som mötesplatser mellan det lokala och det globala, mellan vardagens bruk och världens

idéströmningar. Det blir särskilt tydligt när vi ser till andra herrgårds- och slottsbibliotek än Skoklosters. På Lövestabruk i norra Uppland speglar till exempel De Geer-familjens samlingar en kosmopolitisk identitet, formad genom täta kontakter med Nederländerna och kontinenten. Här förenas naturvetenskapliga och ekonomiska skrifter med skönlitteratur och teologi, även i kvinnliga läsaers händer – ett bibliotek i samtal med bokagenter, tryckare och förläggare långt bortom den uppländska bruksorten och det svenska rikets gränser.³² På Trolleholm i Skåne vittnar Viveka Trolles (1721–1806) bibliotek om en liknande dynamik. Här användes böckerna aktivt som redskap i livets och hushållets tjänst, och samlingen präglades av praktisk användning, inte minst inom trädgårdsskötsel, snarare än enbart representativ funktion.³³

Mot denna bakgrund framstår Skoklosters slottsbibliotek som något unikt. Det skiljer sig från både Lövesta och Trolleholm genom sin monumentala skala och sin genomtänkta iscensättning. Medan de senare uppvisar mer intima och personligt präglade samlingar, byggda för bruk inom familj och nätverk, representerar Skoklosters bibliotek en aristokratisk självframställning av sällan skådad ambition. Carl Gustaf Wrangel lät inte bara samla sina böcker, utan också iscensätta dem tillsammans med andra föremål som ett monument över makt, lärdom och status. Samma förhållningssätt präglar även hans efterföljare som innehavare av slottet, liksom deras ingifta parter. Under århundradena växte biblioteket och blev en spegel av Skoklosters slott självt – en byggnad och en idé formad av stormaktstidens arkitektur och dröm om storhet. Men även här, liksom i de mer privata samlingarna, vittnar marginalanteckningar, ägarinskrifter och spår av läsning om ett levande bruk. De påminner om att även de mest monumentala biblioteken ytterst var till för människor – för händer som bläddrade, ögon som tolkade och sinnen som formades i mötet mellan det lokala rummet och den större världen.

Studierna om Skoklosters slotts bibliotek

Skoklosters slott och dess samlingar har varit föremål för omfattande forskning, vilket inte är förvånande givet slottets kulturhistoriska betydelse och de framträdande roller dess ägare spelat i svensk historia. Särskilt boksamlingen har rönt återkommande intresse, och den existerande litteraturen förtecknas i arbeten av Arne Losman (flera titlar), Westin Berg (1998) och

Kreslins (2001).³⁴ Arne Losman har i en rad centrala studier (bland annat 1967 och 1969) kartlagt uppbyggnaden av enskilda adelsbibliotek och visat hur dessa samlingar genom arv och överföringar successivt integrerats i Skoklosters bibliotekshelhet.³⁵ Han har även kunnat visa att ett tjugotal av de moralfilosofiska tänkespråk som pryder slottets väggar på andra och tredje våningsplanen delvis är hämtade ur ett verk i boksamlingen, införskaffat av Abraham Brahe den yngre under en bildningsresa till Italien i slutet av 1600-talet.³⁶ I sin avhandling *Carl Gustaf Wrangel och Europa* (1980) fördjupar Losman förståelsen för 1600-talsmagnaters kulturella nätverk genom en noggrann genomgång av Wrangels bok- och konstinköp via agenter på kontinenten.³⁷ Denna kartläggning – tillsammans med Losmans övriga delstudier – är av särskild relevans för föreliggande studie, då dessa visar hur delar av den Wrangelska boksamlingen tillfördes Skokloster. En stor del tillkom genom köp utomlands, inte sällan direkt av de stora förlagen eller via litterära agenter, och gåvor från nordtyska furstar och krigsöverstar.

En annan viktig aspekt gäller bibliotekets inre organisation och innehåll också efter bibliotekets skapare Wrangels bortgång. Skoklosters samling har vuxit i omgångar – inte bara genom inköp av ny och äldre litteratur, utan också genom arv och giftermål. En stor del av den bokhistoriska forskningen som gjordes på 1900-talet om slottet har ägnats åt att försöka rekonstruera böckernas proveniens och förstå samlingens struktur. Sten G. Lindbergs artikel "Biblioteket på Skokloster" (1976) visar hur biblioteket även fungerat som ett slags museal iscensättning av ett adligt kulturarv och presenterar flera exempel på unika verk ur de olika delbiblioteken.³⁸ Han har även i en studie lyft fram genrer och litteratur som berör adlig övning såsom böcker om ridning, jakt och kroppsövningar. "Man kan tryggt säga att av den adliga övningens samtliga grenar är ridningen den mest företrädade i Skoklosterbiblioteket."³⁹ Hästar har spelat en central roll på Skoklosters slott och utgör ett spännande ämne i sin egen rätt.

Det största enskilda biblioteket på slottet är det så kallade Bielkebiblioteket, grundläggande beskrivet av Otto Walde (1940). Han ger en redogörelse över innehållet i samlingen och visar också hur det utgör "en förbindelselänk" mellan biblioteket Salsta, som tillhörde Bielkeätten, och Skoklosters slott.⁴⁰ I detta bokhistoriska sammanhang ska också nämnas Elisabeth Westin Bergs undersökning av Carl Gustaf Bielke (1683–1754)

Bild av korridoren på 1:a planet på Skoklosters slott. Några personer kommer från trappan. Färglitografi av Carl J. Billmark, 1861–1864. Föremålsnummer: 2985_SKO. Fotograf: Jens Mohr 2009.

som boksamlare på Salsta slott och hur hans verksamhet kom att sätta sin prägel, via arv, också på boksamlingen på Skoklosters slott.⁴¹

De olika delbiblioteken på Skoklosters slott presenteras närmare längre fram i boken, i nästa kapitel, och då kommer också resultaten hos Losman, Walde och Lindberg att uppmärksammas och diskuteras mer i detalj. Här är tillräckligt att konstatera att mycket är gjort om samlingarna men ingen – med några få moderna undantag, se nedan – har sett till själva användandet och marginalanteckningarna. Min studie fyller därför som det brukar heta en viktig forskningslucka.

Boksamlingens innehåll har även lyfts fram i kataloger och utställningar och i temastudier, exempelvis *Skoklosterböcker 1466–1840* (1983), *Skoklosters slott under 350 år* under redaktion av Carin Bergström och Ralf Turander (2004) och nu senast *Slottsfruar och klostersistrar – kvinnors inflytande och*

ansvar på Skokloster genom århundraden med Annika Williams som redaktör (2022). Den sistnämnda antologin uppmärksammar förtjänstfullt kvinnors inflytande, ansvar och stora betydelse för Skokloster, från den medeltida frälskevinnan Helena Filipsdotter till Sko fram till Hermine von Essen, född Tersmeden, på 1900-talet. I denna populära antologi bidrar Jonas Häggblom, som är ansvarig för slottets samlingar, med en intressant studie av kvinnors läsning vid Skokloster. I linje med internationella forskningsströmningar inom bok- och läshistorien belyser han genusdimensionen i samlande och bruk av böcker, och visar hur också kvinnor – ofta genom en ”passande” utbildning – kom att delta aktivt i litterära praktiker. Särskilt intressant är hans användning av begreppet *social mötesplats* för att förstå bokens funktion i ett vidare vardagskulturellt sammanhang – en tanke som också ligger till grund för denna studie.⁴² Mer om begreppet längre fram i boken, i samband med diskussionen kring teoretiska synsätt på boken som föremål och kommunikation. I detta sammanhang bör också nämnas en kommande studie av Anna Katarinas Richter (2026), som undersöker några exempel på kvinnors bokägande och läsning på Skoklosters slott. Hon fokuserar särskilt på böckerna som sociala mötesplatser.⁴³ Kvinnors bokägande och läsning på Skoklosters slott är ett ämne som vi – Anna Kararina Richter och jag – hoppas kunna återkomma till (med artiklar och en bok) inom en relativt snar framtid.

Petter Inedahls publikation om Skoklosters slott (2021) bidrar med ytterligare detaljer om slottets historia, bokrariteter i samlingen samt inte minst avskrifter av centrala dokument såsom Carl Gustaf Wrangels testamente, hans handkassabok för år 1653 och anteckningarna i familjebibeln. Familjanteckningarna, som är på tyska, har han även översatt till svenska.⁴⁴ Wrangels familjebibel kommer, som påpekades tidigare, uppmärksammas längre fram.

Slutligen bör det pågående projektet under ledning av Susanne Tienken nämnas: ”Från boksåpet till skärmen – Digitalisering av likpredikningarna i Skoklosters slottsbibliotek”. Det är ett forskningsinfrastrukturprojekt i samarbete med Statens historiska museer som syftar till att digitalisera och tillgängliggöra samlingen av likpredikningar som förvaras på Skoklosters slottsbibliotek. Tack vare skapandet av en digital infrastruktur kommer – förhoppningsvis – också ny forskning initieras på Skoklosters samlingar. Ett exempel är levnadsbeskrivningen i likpredikan över Skoklosters slotts

Anna Margareta von Haugwitz, porträtt. Föremålsnummer: 699_SKO. Upphov: Helena Bonnevier, Skoklosters slott/SHM (DIG 61092).

första slottsfru, Anna Margareta von Haugwitz (1622–1673). Den utgör i princip den enda bevarade källan till kunskap om hennes barndom, uppväxt och livsomständigheter före mötet med sin blivande make, Carl Gustaf Wrangel.⁴⁵

Även om litteraturen om slottet och dess föremålssamlingar, i vilken biblioteket ingår som en central del, inte är utforskat finns fortfarande mycket kvar att göra: det saknas en systematisk analys av böckerna som kommunikativa artefakter – hur de använts, lästs och tolkats av både män och kvinnor, unga och gamla, från 1500-tal till tidigt 1800-tal. Det är denna dimension föreliggande studie ämnar ge om än ett litet men förhoppningsvis inspirerande bidrag till.

Hur en bok kan förstås – eller konsten att skriva liberbiografier

Denna studie ansluter till en forskningsinriktning inom bokhistoria som betraktar boken som materiell kvarleva och som utforskar dess roll i kulturell och samhällelig utveckling. Utgångspunkten är att böcker inte enbart är bärare av text, utan föremål med egna sociala liv, formade av sina brukare över tid. Fokus ligger därför på hur böcker har använts, cirkulerat och tolkats av olika aktörer – på de handlingar, praktiker och betydelseförskjutningar som gett dem liv – snarare än på att enbart fastställa ägar-kedjor eller ursprungliga mottagare.

De flesta av de böcker som i dag ingår i Skoklosters slotts bibliotek har en rik och mångfacetterad historia, präglad av flera tidigare ägare och användare. Här betraktas de inte som passiva behållare av information, utan som aktiva deltagare i en kommunikativ process, där läsaren – en adelsman, en adelskvinna, en präst eller en borgare i de fall där boken haft en förhistoria av icke-adliga ägare innan den till slut hamnade på Skokloster – agerar medskapare. Fokus ligger därför inte enbart på böckernas innehåll eller genre – även om dessa naturligtvis uppmärksammas också – utan på boken som fysisk och interaktiv yta. Det är i detta gränssnitt mellan verk och användare som studiens kärna finns: i den relation där textens betydelse förändras, förhandlas och ibland omformas av de händer som hållit i den, de ögon som läst den och de röster som genom marginalanteckningar och notiser fortsatt tala genom århundradena. Denna syn på boken som både minnes- och kunskapsbärare och som materiell kom-

munikationsyta ansluter till ett teoretiskt ramverk där boken förstås som en social mötesplats – ett begrepp lånat från Jonas Häggbloms studie av kvinnors läsning i Skoklosters samlingar och som är förankrat i en längre tradition av internationell litteraturforskning. Här blir boken inte bara ett objekt i omlopp, utan ett rum där människor, idéer och erfarenheter möts, förhandlas och förs vidare över tid.⁴⁶

Syftet är att identifiera och analysera böckers funktion som sociala mötesplatser genom ett materialitetsperspektiv som betonar kommunikation, minne och bruk. Varje ny ägare eller användare av en bok representerar en unik läspraktik, där det gäller att förstå både det individuella bruket och bokens sociala historia i relation till bibliotekets struktur och funktion. Slotts- och herrgårdsbibliotekens historia karaktäriseras ofta av ett dubbelriktat förhållande mellan konsumtion och bevarande, där böcker samlas inte bara för läsning utan också för representation, arv och status.⁴⁷ Samma sak gäller förstås för alla delbiblioteken som innefattas i termen ”Skoklosters slotts bibliotek” – samlingar som härrör från flera olika adelsätter och som kommit till Skokloster vid olika tidpunkter.

Där det varit möjligt har studien också sökt rekonstruera den sociala kontexten kring varje boks införskaffande och användning. När, hur och varför hamnade en viss volym i Skoklosters bibliotek? Vad vet vi om dess användning före och efter det? I flera fall har detta varit möjligt genom viktiga förarbeten⁴⁸, äldre biblioteksförteckningar⁴⁹, exlibris⁵⁰, marginalanteckningar och notiser om inköp och gåvor.

Särskilt värdefulla är också de fall där läsningen kunnat kopplas till personliga livssituationer hos kända brukare ur släkterna Bielke, Brahe, Scheffer och Wrangel; alla med tydliga ägarkopplingar till Skoklosters slott. Men också andra släkten, exempelvis Banér, vars enstaka livshistorier och böcker kommit att vävas samman med den större tidsväven på Skokloster slott. I vissa fall speglar dessa läspraktiker dramatiska skeenden i ägarens liv, vilket gör böckerna till tysta vittnen om existentiella eller politiska brytpunkter.

Ett viktigt inslag i denna analys är uppmärksammandet av genus och hur bokbruk skiljer sig åt mellan kvinnor och män samt, om möjligt, förändras över tid. Här ansluter studien till en internationell bokhistorisk tradition som analyserar hur kön, klass och livsfas påverkar läsningens former och betydelser.⁵¹ Jag har därför gjort urval efter principen att både män och

kvinnor och deras läsningar ska finnas med. Nedslag görs dessutom i alla sekler, från 1500-talet fram till och med 1800-talet, för att se om och i så fall hur läsarens förhållande till böckerna förändrats.

En central del av analysen utgörs av det paratextuella material som omger själva huvudtexten: dedikationer och minnesord, marginalanteckningar, förord och efterord, teckningar och klotter, lösblad och annat som genom århundradena fogats till volymen. Dessa element – som sagt, det som den franske litteraturvetaren Gérard Genette (1930–2018) benämnde ”paratext” och som även omfattar tryckta titelblad och register – fungerar som ett ramverk kring texten och formar läsarens förståelse, tolkning och relation till verket.⁵² I Skoklosters samlingar är denna typ av inskrivet paratextuellt material ofta avgörande för att spåra och förstå böckernas kommunikativa funktion i en historisk kontext och deras placering i huvudbiblioteket.

Böcker speglar dock inte enbart individuella intentioner eller behov, utan är också delar av ett större socialt och kulturellt samtal. De befinner sig i ständig rörelse – de produceras, köps, skänks, ärvs, används, byter plats i bokhyllan, följer med på resor, ja även går förlorade för alltid genom att de förstörs eller förkommer. I detta ligger vad man med Arjun Appadurais begrepp kan kalla *tingens sociala liv* – eller tingens biografi. I till exempel den klassiska studien *The Social Life of Things* (1986), som Appadurai redigerade, introduceras idén att materiella objekt kan förstås genom sina ”sociala liv”. Fokus ligger inte bara på produktion utan på cirkulation, användning och de kulturella betydelser som uppstår när varor rör sig mellan sammanhang.⁵³ Här öppnas ett teoretiskt fält som bokhistoriker tagit fasta på: att förstå böcker som cirkulerande objekt, med egna biografier, värden och sociala relationer knutna till dem. Den föreliggande studien är i hög grad inspirerad av detta synsätt och av mikrohistorisk metod, men med skillnaden att det är både böckernas materialitet och människorna som står i centrum. Som bok- och kulturhistorikern Hagström Molin formulerat fördelarna med en sådan objektbiografisk metod: ”Det finns en stor fördel med metoden i och med att den tydligt förenar både hur människor har format den materiella världen och hur den materiella världen samtidigt har format oss.”⁵⁴

Metodologiskt innebär det att jag skriver mikrohistoriska ”liberbiografier”, korta biografier över böcker (objektbiografier), över ett antal enskilda volymer. Förledet ”bio” i ordet biografi kommer från grekiskans *bios*, som

betyder "liv" medan *graphia* betyder "skriva", så en biografi är bokstavligen en "livsskrivning". Med *liberbiografi* avses en metod och ett analytiskt perspektiv där en enskild bok studeras som om den hade ett eget liv. Begreppet utgår från latinets *liber* (bok) och efterleden *-biografi* (livsskrivning) och betecknar därmed en "boklivsskrivning". En liberbiografi kartlägger inte främst textens innehåll utan föremålets biografiska erfarenheter: dess tillkomst, bruk, cirkulation, ägare, läsare, marginalanteckningar, dedikationer, skador, lagningar och alla de materiella och kommunikativa spår som binder boken till människor och miljöer över tid.

I detta perspektiv framträder boken som ett socialt och kulturellt handlande objekt – en deltagare i historiska skeenden snarare än en passiv behållare av text. En liberbiografi möjliggör därför en rekonstruktion av bokens livsbana och blottlägger hur den fungerat som minnesbärare, kunskapsmedium och relationell skärningspunkt i de sammanhang där den brukats.

Dessa små liberbiografier är organiserade under fyra tematiska rubriker: (1) boken som minnesbärare, (2) boken som kunskapskälla och praktisk handledning, (3) boken som levnadsguide och existentiell följeslagare samt (4) boken i cirkulation. Genom dessa teman framträder en mångfacetterad bild av böcker som sociala föremål på Skoklosters slott – präglade av sin materiella närvaro och rörelse, sitt kommunikativa innehåll och sina användares liv.

2. Skoklosters slott och dess boksamling

Ägarna och ätterna

Skoklosters slott har genom århundradena haft flera adliga ägare, men adelsätterna som styrt och förvaltat godset har varit få till antalet: Wrangel, Brahe och von Essen, totalt 14 generationer. Samtidigt kan spåren av många fler släkter avläsas i slottets interiörer och samlingar – ett resultat av strategiska giftermål, arv och sociala allianser. Ätter som Bielke, Horn och Scheffer har alla, på olika sätt och vid olika tider, satt sin prägel på Skoklosters historia. Genom donationer, konstinköp, boksamlande och inredning bidrog de till att forma det slott vi möter i dag – ett kulturarv som varje år lockar tusentals besökare från hela världen. Sedan 1967 är Skoklosters slott i statens ägo och fungerar i dag som ett museum öppet för allmänheten.

Men Skoklosters historia är mer än en berättelse om ägarväxlingar och byggnadshistoria. Den är också historien om de samlingar som vuxit fram inom dess väggar: biblioteket, vapenkamrarna, textilierna, konsten och de märkliga kuriositeterna. Tillsammans bildar de en helhet som vittnar om makt, bildning, smak och minne. För att förstå den roll som böckerna spelat i människors liv på Skokloster – och på de andra adliga herrgårdar och palats där de tidigare haft sin plats – måste vi först närma oss själva slottets betydelse och de ätter med höga samhällspositioner som bar upp dess historia.

Skoklosters slott har en storslagen men också brokig historia, präglad av både kriser och vändpunkter. Den första stora vändpunkten kom år 1611, då den estländsk-svenske krigaren Herman Wrangel (ca 1585–1643) fick Skokloster i förläning av Karl IX. Därmed inleddes en ny och expansiv fas i platsens historia, en fas som kom att förändra både dess fysiska gestaltning och dess sociala funktion.

Bild från Grevens sängkammare på Skoklosters slott. Dörren öppen mot Grevens förmak. Två herrar, möjligen Carl Gustaf Wrangel, konverserar framför öppna spisen. Färglitografi av Carl J. Billmark, 1861–1864. Föremålsnummer: 2983_SKO. Fotograf: Jens Mohr 2009.

En av Herman Wrangels första åtgärder var att omvandla det medeltida kloster som gett platsen dess namn till en mer representativ adelsbostad i sten – den byggnad som än i dag kallas ”Stenhuset”, belägen i direkt anslutning till det nuvarande barockslottet. Även om huset senare kom att byggas om och förbättras, särskilt under 1700-talet, bär det fortfarande spår av den arkitektoniska ambition och statusmarkering som kännetecknade Wrangels vision.⁵⁵ Carin Bergström har träffande beskrivit maktförhållandet mellan slottet, stenhuset och kyrkan som en sammanhållen helhet: ”I slottet residerade greven, ofta företrädd av rustmästaren, i stenhuset arbetade och bodde förvaltaren och i kyrkan vårdade sockenprästen och kyrkorådet församlingen.”⁵⁶

Att han hade storartade planer för Skokloster framgår också av det praktfulla gravkor han lät uppföra i den närbelägna kyrkan, ämnat för sin egen släkt. Sko klosterkyrka, ursprungligen byggd i tegel under 1200-talet, har i sin tur genom seklerna brunnit, reparerats och omgestaltats. Den står

som en påminnelse om hur Wrangels – och efterföljande ägares – anspråk på evighet och minne ständigt vävdes samman med platsens religiösa och arkitektoniska arv.⁵⁷

Året därpå, 1612, skänkte Herman Wrangel sätessgården och därtill underliggande 18 gårdar som morgongåva till sin hustru Margareta Grip (1586–1624) – ett uttryck för både makt och personlig generositet.⁵⁸ Ett år senare, i december 1613, föddes deras son Carl Gustaf i det nyuppförda stenhuset. Denne pojke skulle komma att bli en av 1600-talets mest framträdande svenska stormän och i vuxen ålder realisera ett av tidens mest ambitiösa slottsbyggen – det praktfulla Skokloster slott – som bokstavligen överskuggade både hans födelseplats och faderns hus.

Familjen utökades tre år senare med ytterligare en son, Johan Mauritz (1616–1665). På Skoklosters slott finns än i dag porträtt bevarade av såväl Margareta Grip och Herman Wrangel som av de två sönerna som barn. Dessa målningar vittnar inte bara om familjens framträdande ställning utan också om det minnesarbete som pågått kring släktens historia. Wrangel står som skapare av slottet och det har även efterföljande ätter velat föra fram.

Margareta Grip avled 1624, bara 38 år gammal. Herman Wrangel gifte därefter om sig två gånger, först med Katarina Gyllenstierna (1610–1629) och senare med grevinnan Amalia Magdalena av Nassau-Siegen (1613–1669) – vilket ytterligare befäste hans band till både den svenska högadeln och det

Carl Gustaf Wrangel som barn. Föremålsnummer: 2148_SKO. Fotograf: Samuel Uhrdin 1997, Skoklosters slott/SHM (PDM).

Margareta Grip. Föremålsnummer: 832_SKO. Fotograf: Jens Mohr 2007, Skoklosters slott/SHM (PDM).

kontinentala fursteståndet.⁵⁹ Herman Wrangels personliga och politiska nätverk, i kombination med sonen Carl Gustafs arkitektoniska ambitioner, lade därmed grunden till det kulturarv som Skoklosters slott i dag utgör.

Efter modern Margareta Grips död ärvde Carl Gustaf Wrangel godset Skokloster, men det var först efter fadern Herman Wrangels bortgång år 1643 som han tillträdde som dess herre. Vid den tiden var han redan gift med Anna Margareta von Haugwitz (1622–1673), en tysk adelsdam från Schlesien som kom att spela en viktig men ofta förbisedd roll i det Wrangelska hushållet. Äktenskapet ingicks 1640 i Treptow an der Rega (nu Trzebiatów i Polen) under ett av Wrangels många fälttåg i trettioåriga kriget, och Anna Margareta följde sin make i både krig och fred. Hennes liv präglades av den omfattande flyttningsverksamhet som tillvaron som fältherrinna innebar, men också av ansvar för hushåll och egendomar, inte minst Skokloster under makens långa frånvaro.⁶⁰

Det var med Carl Gustaf Wrangel som Skokloster fick sin nuvarande form. Under hans ledarskap utvecklades platsen från ett arvegods i periferin till ett monument till lika stora delar över honom själv som över svensk stormaktstid. År 1654 påbörjades uppförandet av det nya slottet – en påkostad och ideologiskt laddad byggnad inspirerad av centraleuropeiska förebilder, särskilt de furstliga residens Wrangel sett under sina resor i Tyskland och Holland.

Byggprojektet leddes av den tyske byggmästaren och arkitekten Caspar Vogel (omkring 1600–1663) och senare av den svenske stads- och slottsarkitekten Nicodemus Tessin d.ä. (1615–1681), och det gick snabbt framåt. Redan 1664 hade arbetet fortskridit så långt att Wrangel kunde flytta in sina boksamlingar i det särskilt inrättade slottsbiblioteket – ett av de tidigaste i sitt slag i Sverige, och ett uttryck för det intellektuella och representativa kapital Wrangel ville förknippa med sin person och sitt gods. Biblioteket blev inte bara ett centrum för studier och kontemplation utan även ett av flera sätt för Wrangel att manifesteras sig som lärd statsman och kulturmecenat.⁶¹

Carl Gustaf Wrangel och hans hustru Anna Margareta von Haugwitz fick sammanlagt tretton barn. Som så ofta i stormaktstidens adliga familjer drabbades även denna barnaskara hårt av tidens höga spädbarns- och barnadödlighet: sju av barnen dog i unga år, och ytterligare två nådde inte vuxen ålder. När Carl Gustaf Wrangel avled vid 62 års ålder på slot-

Nils Brahes blodiga tröja som han bar vid slaget vid Lützen 1632. Föremålsnummer: 11970_SKO.
Fotograf: Matti Östling 2009, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

tet Spyker på ön Rügen – ett av flera gods han innehade både i Sverige och i det dåvarande svenska Pommern – återstod endast fyra döttrar: Margareta Juliana (1642–1701), Eleonora Sofia (1651–1687), Augusta Aurora (1658–1699) och Anna Lovisa (1664–?). Samma år som Carl Gustaf Wrangel dog, 1676, avslutades också bygget på slottet. Slottets interiör var då inte helt färdigställda.⁶²

Som äldsta dotter blev Margareta Juliana arvinge till Skoklosters slott. Hon gifte sig med Nils Brahe den yngre (1633–1699), son till den berömde fältherren Nils Brahe den äldre, som stupade efter att ha sårats i slaget vid Lützen 1632. Ett av de mest gripande föremålen i Skoklosters samlingar är den blodiga jackan – en vadderad tröja i vitt atlassiden – som Nils Brahe den äldre bar vid slaget. Plagget har bevarats som ett materiellt minnesmärke över både hans insats och den förlust som drabbade familjen och Sverige. Minnet av Lützen lever också kvar i boksamlingen. Där finns en religiös volym med högst sannolik koppling till hustrun Anna Margareta Bielkes (1603–1643) sorg efter makens död. Denna bok, som uppmärksammas

längre fram i studien, vittnar om hur litteraturen kunde fungera som tröst och minnesbärare i kölvattnet av personliga tragedier.

Genom sitt giftermål blev Margareta Juliana inte bara slottsfru på Skokloster, utan också på Braheättens övriga residens: stamgodset Rydboholm utanför Stockholm och familjens palats på Norrmalm i huvudstaden.⁶³ Skoklosters historia är därför nära sammanvävd med andra gods och herrgårdar. När Braheätten fördes in i slottets ägolängder följde även Rydboholm, Bogesund och andra egendomar i dess nätverk – och föremål började nu cirkulera mellan Skoklosters slott och andra platser.

Föremål som den blodiga tröjan och böckerna i biblioteket kan därför förstås som delar av ett större familjearkiv. De vandrade mellan gods och generationer, och varje gång de flyttades bytte de kontext och betydelse. På Skokloster blir de synliga som delar av en samlad aristokratisk kultur, men de pekar samtidigt bortom slottet mot andra miljöer där de en gång haft sitt hem. Tillsammans binder de samman Skokloster med Braheättens bredare historia och visar hur minnen, arv och materiella objekt flätades in i varandra för att bevara både släktens identitet och dess plats i historien.

Margareta Juliana kom att spela en avgörande roll för Skokloster slotts framtid. I sitt testamente stadfäste hon att Skokloster skulle övergå till fideikommiss – en form av odelbart arvegods avsett att bevaras inom de adliga släktgrenarna. Där skrev hon: ”Min flera gånger nämnde älskade son har jag härmed detta vidare skänkt, givet och testamenterat och även hans livsarvingar efter honom, alltså så att alltid den äldste sonen, och om de, därför Gud bevare oss, skulle dö ut, den äldsta dottern skall detta ha och besitta.” Med dessa ord grundade hon en lång tradition av släktmässig kontinuitet på Skokloster. Den son hon syftade på var Abraham Brahe den yngre (1669–1728), som övertog slottet efter hennes död år 1701.⁶⁴ Från denna tidpunkt övergår ägarskapet helt till Braheätten, vars prägel på samlingarna och biblioteket skulle bli både långvarig och djupgående. För tack vare att slottet blev ett fideikommiss fick inte någon lös egendom lämna slottet – eller snarare kretsen av slott och herrgårdar, för alla böcker stod ju inte till en början på Skoklosters slott. De har kommit stötvis, vid arvsskiftet och giftermål.

Under århundraden har nya ägare, som Braheättens medlemmar, sett till att bevara slottets interiör och föremål samtidigt som de också utökade samlingarna med åtskilliga föremål genom arv, gåvor och köp. De har inte

alla gånger bott där – ätten Brahes huvudgård var som sagt Rydboholm i Östra Ryds socken i Österåkers kommun, Uppland, och fram till den stora reduktionen 1680 Visingsborg på Visingsö – men vistats tidvis på slottet och alltid månat om den wrangelska-braheska fideikommissen. Som Jonas Häggblom och Ann-Cathrin Rothlind med flera påpekar i Williams (2022): man tycks i allmänhet ha vistats på slottet under vår och somrarna. Kostnaderna för att värma upp slottet var mycket kostsamma. Det är endast den sista ägarfamiljen, von Essen, som bott på slottet året runt, men då huvudsakligen på bottenvåningen.⁶⁵

Abraham Brahe den yngre blev därmed den första Brahe att som ägare förvalta Skoklosters slott. Han gifte sig två gånger, först med Eva Bielke (1677–1715) och senare med Margareta Fredrika Bonde (1680–1727), två kvinnor ur två inflytelserika adliga släkter. Via Eva Bielke kom bland annat Alexander-sviten i sex stycken (tapeter) till slottet, som räknas till en av Skoklosters dyrgripas. Tapeterna var morföräldrarnas dopgåva till Evas och Abrahams son Nils som föddes den 26 augusti 1697.⁶⁶ Sammanlagt fick han tio barn – nio av dessa med första hustrun Eva Bielke – men endast två döttrar överlevde honom. Eftersom Skokloster vid denna tid var fideikommiss, och arvsrätten enligt dess villkor gick i manlig linje, ärvdes godset av sonsonen Erik Brahe (1722–1756).

Erik Brahe var en av frihetstidens mest omtalade adelsmän – begåvad, ambitiös och politiskt engagerad. Han tillhörde hattpartiet och ställde sig bakom kung Adolf Fredrik och dennes ökade maktanspråk gentemot frihetstidens riksdag. Men efter att ha deltagit i kuppförsök mot rådet dömdes han till döden för högförräderi och avrättades den 23 juli 1756,

Grevenna Eva Bielke 1677–1715, gift med greve Abraham Brahe. Porträtt av David Richter d.y. Föremålsnummer: 1847_SKO. Fotograf: Göran Schmidt 1993, Skoklosters slott/SHM (PDM).

endast 34 år gammal. Han var gift två gånger: först med Eva Catharina Sack (1724–1753), som dog 1753, sedan med Christina ”Stina” Charlotta Piper (1734–1800). Efter avrättningen stod hans unga änka vid 22 års ålder ensam kvar, gravid med parets son Magnus Fredrik Brahe (1756–1826) som föddes bara tre månader efter faderns död. Deras första barn, dottern Ulrika Juliana, hade då redan avlidit som spädbarn. Samma år (1756) avled även barnen Eva Fredrika, Christina och Nils Gabriel.⁶⁷ Vi kommer stifta mer bekantskap med honom, hans familj och tragiska livsöde längre fram i denna studie.

Stina Piper kom senare att inleda en informell relation med sin kusin, Carl Ribbing af Koberg (1718–1773), med vilken hon fick tre barn. Dessa barn erkändes aldrig offentligt utan sattes i fosterhem, ett öde inte ovanligt i adliga miljöer där arvsfrågor och social kontroll vägde tungt.⁶⁸ År 1773 gifte sig Stina Piper med Ulrik Scheffer (1716–1799), som var diplomat, president i kanslikollegium och tidigare politisk motståndare till Erik Brahe. Efter några år i hovets och rikspolitikens mittpunkt drog sig paret tillbaka till Scheffers gods Stora Ek i Västergötland. Precis som tidigare, under den äldre Brahetiden, ingick således Skoklosters slott som en del i ett större nätverk av högadliga bostäder och vistelseorter. Där levde de ett tillbakadraget men aktat liv – ett stilla avslut i skuggan av dramatiska år. Först dog Ulrik, år 1799, ett år senare avled också Stina Piper i Stockholm, dit hon flyttat efter makens död. Via henne kom bland annat den schefferska boksamlingen till Skoklosters slott.⁶⁹

Vid det laget hade Skoklosters slott fått en ny ägare. För efter Erik Brahes död 1756 gick slottet över till sonen i första giften, Per Brahe (1746–1772), som dock förblev ogift livet ut. Slottet gick då över till hans halvbror Magnus Fredrik Brahe (1756–1826) år 1772, som var gift med Ulrica Catharina Koskull (1759–1805) och senare också med Aurora Wilhelmina Koskull (1778–1852), en brorsdotter till Ulrica. Båda fruarna var hovfröknar.⁷⁰ Magnus Fredrik Brahe var aktiv vid hovet och hade flera höga ämbeten. Han blev kammarherre 1773, riksråd 1795 och utnämndes till överstemarskalk. Han tillhörde Gustav III:s närmaste krets under delar av kungens regeringstid och stöttade kungens politik, men hans roll var mer hovmässig än politisk i egentlig mening.⁷¹

Magnus Fredrik Brahe avled 1826 och slottet gick då över till sonen Magnus Brahe (1790–1844), som han hade fått med Ulrica Catharina

Daguerreotyp, fotografiskt porträtt av greve Magnus Brahe 1844, några månader före hans död, taget av A. Derville. Föremålsnummer: 13892_SKO. Fotograf: Erik Lernerstål 2013, Skoklosters slott/SHM (PDM).

Koskull. Han var förstås greve men också militär och hovman, verksam vid kung Karl XIV Johans sida under stora delar av dennes regeringstid. Som överstekammarjunkare och kungens mest förtrogne rådgivare var han en central maktperson vid hovet – så inflytelserik att man talade om ett ”Brahevälde”. Magnus Brahe var både högaktad och föraktad. Från den politiska adelskritiska oppositionens håll var ädlingen en tacksam måltavla och man drev ofta med honom. Bland hovfolket däremot var han mycket uppskattad, inte minst för sin obrottsliga lojalitet gentemot kungen.⁷²

När kungen blev sjuk och sängliggande vakade Magnus Brahe så gott som oavbrutet vid dödsbädden. Han var redan då en märkt man, sjuk som han var. När Karl XIV stod på lit de parade i Riddarholmskyrkan hostade den gamle konungagunstlingen något så fruktansvärt att det blev ett samtalsämne i Stockholm och bland högre kretsar. Det talades om ”gravhostan”. Magnus Brahe avled senare på hösten, liggande på samma djurfäll som Karl XIV Johan. Fällan har bevarats och finns i dag på Skokloster slott.⁷³

Som överhovpredikanten och politikern C I Herlin beskriver Magnus Brahes känslor till kungen i samband med dennes begravning: ”Dessa känslor övergingo hos Greve Brahe till en slags helig dyrkan; troheten i dessa plikter blev för honom liksom en fortgående daglig gudstjänst. Svärmande kärlek till den store Konungen blev den livslust, hans själ andades.”⁷⁴

Hur personlig relationen var är en omdiskuterad fråga till vilken det i dag inte finns ett entydigt svar. Säkert är dock att Magnus Brahe aldrig gifte sig och hade inga kända förbindelser med kvinnor. Därmed saknade han också barn som kunde ärva honom. Slottet gick därför över till hans halvbror Nils Fredrik Brahe (1812–1850), som var gift med Hedvig Amalia Piper (1808–1886). Deras son Nils Claes Brahe ärvde Skoklosters slott 1850. Han fortsatte arbetet med att inventera och organisera slottets samlingar, ett arbete som påbörjats av hans farbror Magnus Brahe.⁷⁵

År 1907 övertog hans bror Magnus Per Brahe (1849–1930) Skokloster som fideikommissarie över slottet och dess stora samlingar samt tillhörande jordägor. Han var gift med Anna Augusta Nordenfalk (1863–1929), som var friherrinna och hovfröken vid kronprinsessan Victorias hov. Precis som med andra ägare före dem, varvade de tiden på Skoklosters slott (vår- och sommarresidens) med vistelser på sina andra slott och herresäten, såsom Rydboholm och Krageholm, och bostaden i Stockholm. Anna Nordenfalk trivdes dock mycket bra på Skoklosters slott och vistades gärna och ofta där. I ett brev, daterat 24 juli 1922, skriver hon: ”Sedan den 1 juli äro vi här på Sko där jag njuter av vila och skönhet, känner alltid en stor tacksamhet mot familjen Wrangel som skapat denna vackra klenod till vår och mångas glädje.”⁷⁶ Anna Nordenfalks ord av tacksamhet riktade till byggherren säger en del om hur man sett på slottet – en gåva som det gällde att förvalta väl.

Anna Nordenfalk, ingift i Braheätten, gick bort den 27 maj 1929 och begravdes i Östra Ryds kyrka. Nästan på dagen ett år senare, den 29 maj 1930, avled även hennes make Magnus Brahe – den siste manlige representanten för den anrika ätten. När han lades till sista vilan bredvid sin hustru i kyrkans gravkor var en epok definitivt över. Med Magnus Brahe dog ätten Brahe ut, för paret fick inga barn. Han hade förvisso flera barn utanför äktenskapet, påstås det, men de var uteslutna ur arvslinjen. Ärkebiskopen Nathan Söderblom var själv närvarande och såg till att valvet låstes och att nyckeln kastades i sjön – en starkt symbolisk handling, som

markerade slutpunkten för en av Sveriges mest inflytelserika adelsätter.

Med Magnus Brahes död skedde också det sista stora ägoskiftet mellan två släkter. Det blev systersonen Fredrik von Essen (1871–1936), gift med Wera Lagercrantz (1890–1953), som övertog Skoklosters slott.⁷⁷ Genom detta arv gick slottet in i von Essen-ättens ägo, och deras son Rutger von Essen (1914–1977), gift med Hermine Tersmeden (1914–2008), blev nästa i raden att förvalta det.

Men med von Essens övertagande markerades samtidigt slutet för Skokloster som aristokratiskt herresäte. Även om slottet fortsatt var en privatbostad, var tidsandan en annan. Den svenska adelns ekonomiska och sociala makt var sedan länge bruten – representationsreformen 1866 markerade slutet på adeln som politisk grupp och år 1975 följde även en ny grundlag vilken avskaffade formellt kungens rätt att utfärda adliga privilegier och förhindrade tillskapandet av nya adelsfamiljer – och många slott och herresäten övergick under denna period till nya funktioner. Rutger och Hermine blev de sista privata ägarna av Skokloster; båda ligger i dag begravda på kyrkogården intill slottet.⁷⁸

År 1967 köptes slottet av svenska staten efter flera års diskussioner och förhandlingar. Beslutet hade sin grund i en växande insikt om Skoklosters unika kulturhistoriska värde. Slottet betraktades redan då som ett av Europas bäst bevarade barockslott, med sina omfattande samlingar av böcker, vapen, textilier och konst. Staten ville inte bara bevara byggnaden och dess innehåll, utan också göra dem tillgängliga för allmänheten. Skokloster skulle bli ett nationellt museum – ett monument över stormaktstiden, men också en plats för internationell kulturhistoria.

Skoklosters övergång till staten kan också ses i ljuset av en bredare tendens under 1900-talet, där flera kungliga slott och herresäten övergick till offentligt ägande. Gripsholm hade redan på 1820-talet i praktiken förvandlats till museum och under 1900-talets första hälft blev även Tullgarn och Rosersberg delar av statens slottsbestånd. Skokloster skiljer sig dock från dessa exempel genom att det aldrig varit en kunglig bostad, utan från början byggts som en aristokratisk manifestation. När staten köpte Skokloster var det därför inte bara ännu ett steg i bevarandet av det nationella kulturarvet, utan också en markering av att även adelns historia och miljöer skulle göras tillgängliga och bevaras för framtiden. Genom köpet säkrades inte bara slottets framtid, utan också möjligheten att forska kring och visa

upp de samlingar som i flera hundra år byggts upp av ätterna Wrangel och Brahe – plus alla ingifta ätter såsom Bielke och Scheffer – delvis också av von Essen. När besökare i dag vandrar genom rummen möter de därför inte enbart ett magnifikt barockslott, utan ett levande kulturarv som bär spår av adelns makt, smak och minne. Det är också det som gör platsen och slottets inventarier unikt, att så mycket gammalt bevarats intakt och finns tillgänglig för forskare och allmänheten. Inte minst gäller det slottets bibliotek som, om det vore mera känt, skulle kunna locka bokhistoriker från hela världen.

Samlarna och användarna

Skoklosters slotts bibliotek rymmer omkring 30 000 volymer⁷⁹, varav merparten fortfarande förvaras på själva slottet. Vissa delar av samlingen, däribland handskrifter och särskilt ömtåliga verk, är deponerade på Riksarkivet för att säkerställa bästa möjliga bevarande. Samlingens tryckta böcker spänner från år 1466 till omkring 1840, med tyngdpunkt på perioden 1550–1750 – en tid då boktryckarkonsten blomstrade och läskulturen spreds i allt vidare kretsar.⁸⁰

Det som gör Skoklosters bibliotek särskilt anmärkningsvärt är dess enastående skick. Under flera hundra år har rummen stått ouppvärmda, vilket paradoxalt nog skapat ett stabilt och gynnsamt inomhusklimat för böckerna. I kombination med varsam hantering och måttligt bruk har detta bidragit till att samlingen är mycket välbevarad.

Bibliotekets innehåll speglar den bredd av kunskap och bildning som förväntades av den högadliga eliten. Här samsas teologiska verk med historia, reseskildringar, medicinska handböcker, tekniska traktater och matematisk litteratur. Bland hyllorna återfinns även praktiska handböcker i lantbruk, juridik och hushållning – ett vittnesbörd om att adelsbiblioteket inte bara var en statussymbol utan också ett verktyg för att förvalta gods och hushåll. Ett bibliotek fanns inte till för syns skull – det skulle användas och konsulteras, om inte dagligen så åtminstone med regelbundenhet. Marginalanteckningar, ägaranteckningar, sociala notiser och andra spår av bruk visar att bibliotekets samlingar av böcker har använts av både män och kvinnor genom tiderna. Det är en påminnelse om att böckerna inte bara var samlarobjekt eller inredningsdetaljer, utan aktiva redskap i ett levande kunskapsutbyte.

Skoklosters slotts bibliotek ligger på översta våningen i den östra delen av slottet med utsikt över Mälaren. Här förvaras idag sju adliga familjebibliotek. Foto: Helena Bonnevier, Skoklosters slott/SHM (CC BY).

Bibliotekssamlingen på Skoklosters slott har vuxit fram successivt, genom olika tillfällen och på skilda grunder.⁸¹ Redan sommaren 1665 fanns, som påpekades ovan, ett fungerande bibliotek i slottet. Carl Gustaf Wrangel hade då låtit föra samman böcker från sina olika residens i norra Tyskland, däribland slottet Spyker på ön Rügen och Wrangelsburg nära Wolgast, och Sverige, och samlade dem nu på sitt svenska favoritslott – Skokloster. Vid den tiden var delar av slottet tillräckligt färdigställda för att kunna inredas och användas.⁸²

Böckerna placerades allra först på fjärde våningen, i anslutning till rustkammaren, svarvkammaren och de andra rummen på planet. Senare placerade han biblioteket i den östra delen av slottets översta våning – ett val som sannolikt inte var slumpmässigt. Det finns goda skäl att tro att Wrangel medvetet valde morgonljusets sida för läsning och studier; öst-erläge påstods även skydda mot fukt, mögel och ”maskar”. Denna tanke

går tillbaka till klassiska och renässansmässiga idéer om ljusets betydelse i arkitektur och lärdomsliv, idéer som fördes fram av bland andra Vitruvius, Palladio och Furtenbach.⁸³ Vitruvius var en romersk arkitekt och ingenjör under det första århundradet före Kristus vars verk *De architectura* influerade arkitekturens teori i århundraden. Andrea Palladio var en italiensk renässansarkitekt vars skrifter och byggnader formade västerländsk arkitektur långt efter hans död på 1500-talet. Josef Furtenbach var en tysk barockarkitekt och ingenjör verksam under 1600-talet känd för sina praktiska handböcker om arkitektur, teknik och teater – och särskilt för sina tankar om hur ljus skulle användas i olika rum beroende på deras funktion. Deras idéer levde kvar i Wrangels tid och ger en intressant kontext till valet av rumsplacering för biblioteket – en plats för koncentration, reflektion och upplysning, bokstavligt talat.⁸⁴

Carl Gustaf Wrangel var en passionerad boksamlare med ett brett internationellt nätverk. Han höll sig uppdaterad genom att regelbundet läsa bokannonser i holländska tidningar – den tidens viktigaste marknadsplats för ny litteratur – och beställde därefter titlar via sina bokagenter i Amsterdam. Han var också en återkommande kund hos den välkända tyska förlagsfirman Merian i Frankfurt am Main, en av 1600-talets ledande producenter av vetenskapliga, historiska och illustrerade verk. Även andra tyska bokstäder som Hamburg bidrog till att fylla hans hyllor.⁸⁵

Wrangels bibliotek växte också genom arv, gåvor och – mer tidsenligt – genom litterära krigsbyten. Som en av stormaktstidens mest framstående fältherrar kom han ofta i kontakt med övergivna eller beslagtagna bibliotek i de tyska territorierna, och värdefulla böcker följde ibland med hem som troféer. Dessutom sände personer från olika håll böcker till honom som gåvor, i hopp om att vinna hans gunst eller en framtida tjänst. Makarna Wrangel inhandlade inte enbart böcker utan också konst och dyrbara föremål från europeiska handelscentra som Erfurt, Nürnberg, Frankfurt am Main, Hamburg och Amsterdam.⁸⁶

För att bringa ordning i den snabbt växande samlingen anställde makarna Wrangel en bibliotekarie. Han hette Conrad Bütner och var en lärd hovpredikant från Pommern. Tillsammans med ytterligare en medhjälpare katalogiserade Bütner biblioteket vid Skokloster, vilket resulterade i en förteckning från år 1665 på nästan 3 000 titlar. Katalogen är en ovärderlig källa för att förstå både Wrangels intellektuella horisont och 1600-talets

boksamlande i praktiken. Böckerna sorterades efter tio ämnesområden: teologi, historia, topografi, naturvetenskap ("matematia"), juridik, skolastik, ikonografi (emblemantik med mera), medicin, ekonomi samt en avdelning för böcker på romanska språk.⁸⁷

Men trots ett välsorterat bibliotek och sina kulturella intressen var Wrangel inte "en djuplodande kulturpersonlighet", anser idéhistorikern tillika tidigare ansvarig för samlingarna på Skokloster slott Arne Losman som studerat uppbyggnaden av de wrangelska samlingarna och makarna Wrangels kulturella intressen. Wrangel lämnade inte efter sig några historiska, politiska eller ekonomiska analyser av sin tid eller teoretiska traktat, inte ens inom det område, militärväsendet, som han verkligen behärskade. Grevinnan Anna Margareta von Haugwitzs boksamling utgjordes huvudsakligen av religiös litteratur såsom böcker av den tyske lutherska kyrkomannen och författaren Johann Arndt (1555–1621), och stod placerade för sig.⁸⁸

Carl Gustaf Wrangel levde i en flerspråkig miljö där både tyska och svenska användes i vardagen. Som vuxen tycks han främst ha talat tyska, vilket också var det dominerande språket inom den högadliga kulturen i de delar av Europa där han verkade. I sin familjebibel, där han förde anteckningar om födslar, dödsfall och viktiga händelser, skrev han uteslutande på tyska – mer om dessa familjenotiser längre fram. Latin förekommer i korrespondensen till honom, framför allt från universitetslärare och präster, men det finns inga tecken på att han själv svarade på latin. Istället använde han gärna franska vilket överensstämmer med tidens ideal inom aristokratin. Enligt Arne Losman var Wrangel "en av de tidigaste representanterna för en förfranskad livsstil inom den svenska adeln, en livsstil som innebar att man försökte efterlikna de höviskt förfinade manéren hos en *honnête homme*".⁸⁹ Otto Walde (1940) däremot tonar ned Wrangels franska bildning.⁹⁰

Utöver tyska, svenska och franska kunde Wrangel även läsa italienska, spanska och holländska, vilket återspeglas i den språkliga bredden i hans boksamling. Däremot saknas belägg för att han behärskade engelska eller polska. De polska böcker som ingår i Skoklosters samling har snarare karaktären av krigsbyten än personliga inköp.⁹¹

Efter Wrangels död delades biblioteket upp i fyra arvslotter, varav endast en blev kvar på Skokloster. Varje lott bestod av ett representativt urval ur hela boksamlingen, vilket tyder på att biblioteket betraktades som en sam-

manhängande och värdefull helhet – värd att bevara även i uppdelad form.⁹²

De flesta böcker som i dag finns på Skokloster har inte tillförts av Carl Gustaf Wrangel själv, utan av efterföljande ägare och familjemedlemmar. Skoklosters bibliotek är därför inte en enhetlig samling med en gemensam historia, utan snarare flera olika boksamlingar som först under 1800-talet kom att betraktas som ett sammanhållet bibliotek. De har inte heller, som påpekats vid tidigare, alltid stått på Skoklosters slott utan på andra slott och herresäten som ägaren också bebott. Ett drag som skiljer adliga boksamlingar från exempelvis biskopars, borgares eller akademikers bibliotek under samma tid är deras omfattning och kontinuitet. De adliga biblioteken bestod ofta av tusentals verk och ärvdes i sin helhet – eller åtminstone i sina huvuddelar – från generation till generation. Varje ny bokägarer bidrog dessutom regelmässigt till samlingens tillväxt.

Ett talande exempel är det skifte som följde efter Carl Gustaf Wrangels död. Istället för att markera slutet på en epok blev det början på en ny, expansiv fas i Skoklosters boksamlande. Hans äldsta dotter, Margareta Juliana, som ärvt godset, var gift med Nils Brahe. När Nils Brahe år 1680 ärvde sin farbror Per Brahe den yngres (1602–1680) kvarlåtenskap, följde även dennes stora boksamling med. Skilda brahebibliotek flyttades då till Skokloster och förenades med den wrangelska samlingen. Det nybildade biblioteket – ett Brahe-Wrangelskt – katalogiserades 1689. Böckerna ställdes då upp i två rum i slottets östra del, där den wrangelska samlingen redan fanns. Så växte Skoklosters bibliotek ytterligare – genom arv, sammanslagningar och bokliga ambitioner.⁹³

I det så kallade Visingsborgsbiblioteket ingick flera äldre boksamlingar som Per Brahe den yngre hade fått i arv. Visingsborgsbiblioteket är ej identiskt med det som kallas Visingsöbiblioteket, som var ett stort skolbibliotek som Per Brahe den yngre skapat. Böcker därifrån, från skolbiblioteket, finns i dag i dels Växjö, dels Jönköping. Bland Visingsborgsbibliotekets samlingar fanns verk från Per Brahe den äldre – grundaren av Brahedynastin på 1500-talet och släktens grand old man. Hans bibliotek hade stått på Rydboholms slott, som förblev i ättens ägo ända fram till dess utdöende år 1930. När sonen Abraham Brahe den äldre (1569–1630) övertog Rydboholm efter faderns död, utvidgade han boksamlingen ytterligare. Han verkar överlag ha varit en flitig läsare och samlare av böcker. Den övergick i sin tur i delar till hans son Per Brahe den yngre, som alltså

var barnbarn till Per Brahe den äldre. Det var han som flyttade böckerna från Rydboholm till slottet Visingsborg på Visingsö.⁹⁴

På grevskapet Visingsborg vid Vättern samlade Per Brahe en anmärkningsvärt stor mängd böcker. Han höll sig dessutom med en egen boktryckare, Johan Kankel – något ingen annan svensk adelsman kunde stoltsera med. Per Brahe den yngre drev, som sagt, ett eget tryckeri på Visingsö, det så kallade Kankeltryckeriet, uppkallat efter den verksamme boktryckaren. En del av samlingens böcker trycktes alltså på plats. Dit hör exempelvis farfadern Per Brahe den äldres *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*, som Kankel tryckte 1677 – en verklig familjeklenod, betydelsefull både för uppfostran av de första generationerna av ”brahar” och för den praktiska skötseln av ättens storgårdar.

Också detta barnbarn till Per Brahe den äldre och son till Abraham Brahe den äldre framträder således som en varm vän av böcker och lärdom; lusten att läsa och samla tycks ha gått i arv inom Brahesläkten, och böckerna har självklart vandrat från far till son. Visingsborgsbiblioteket kom att omfatta omkring 1 500 titlar. Han lät dela in dem i fyra ämnesfack: teologi, historia, juridik och filosofi–filologi.⁹⁵ Per Brahe den yngre var själv en ivrig boksamlare som både köpte – och kanske också mottog som gåva – böcker från präster, borgare och tjänstemän i den omgivande trakten. Bland annat från prästsläkten Kylander, som kommer att uppmärksammas längre fram i studien.

Också andra medlemmar av Braheätten bidrog till samlingarnas tillväxt. Nils Brahe den äldre (1604–1632), militär till yrket, stupade i slaget vid Lützen. Hans son, Nils Brahe den yngre, ärvde senare Rydboholm och fortsatte att bygga ut biblioteket där (de delar som fanns kvar). Genom honom uppstod ytterligare ett betydande adelsbibliotek i Brahesläktens regi – och det var denne Nils Brahe som sedermera blev svärson till Carl Gustaf Wrangel.

När Carl Gustaf Wrangel avled, övertog dottern Margareta Juliana Skokloster. Hennes son, Abraham Brahe den yngre (1669–1728), ärvde i sin tur Rydboholm efter sin far, Nils Brahe den yngre. År 1702 flyttade Abraham delar av det nya Rydboholmsbiblioteket till Skoklosters slott, och år 1710 förde han även dit en annan boksamling som hans far hade haft i Stockholm. Samtidigt behöll han många böcker på Rydboholm, däribland en bibel som han ärvt efter sin mor, mer om den längre fram i

Rydboholms slott i juli 1997, Braheättens huvudresidens i Uppland. Många av Brahe ättens böcker på Skoklosters slott stod ursprungligen här. Fotograf Bengt A. Lundberg, RAÄ. 851431120155:026.

studien. Denne Abraham Brahe den yngre var mycket lärd och läste ofta med pennan i hand. Hans anteckningar är så gott som alltid på latin.

De båda biblioteken – från Rydboholm respektive Stockholm – inventerades och förtecknades på Skokloster 1711. Tillsammans omfattade de omkring 1 500 volymer. Bland dessa återfinns flera krigsbyten, exempelvis från Mainz år 1631 och från Danmark under det dansk-svenska kriget på 1650-talet.⁹⁶ Wrangels bibliotek och de olika Brahesamlingarna kom så småningom att blandas samman, men har efter Skoklosters övergång i statligt ägo 1967 kunnat rekonstrueras. Detta var möjligt tack vare bevarade boklistor och numreringar – ofta skrivna i eller utanpå volymerna – liksom genom exlibris och ägarnoteringar som ger ledtrådar om böckernas ursprung och tillhörighet. I samband med statens övertagande av samlingarna har biblioteket nyordnats. Böckerna i Per Brahe den yngres Visingsborgssamling, Nils Brahe den yngres böcker från Rydboholm och Carl Gustaf Wrangels bibliotek på Skokloster står nu alltså uppställda enligt gamla kataloger.⁹⁷

Det största och mest omfattande delbiblioteket på Skokloster är utan tvekan Bielkebiblioteket, som rymmer omkring 8 000 volymer. Det hade tidigare sin hemvist på Salsta slott, vid Vattholma i Lena socken, cirka 2,5 mil norr om Uppsala – under 1700-talets mitt tillhörde det ätten Bielke.

Salsta slott i landskapet, Bielkeättens residens och på 1700-talet plats för Skoklosters slotts största boksamling. Fotograf: Alexandru Baboș 18 juni 2012 (Wikimedia Commons).

Otto Walde har gett en kortfattad översikt av Bielkesamlingens innehåll och framhåller att den i högre grad än det Brahe-Wrangelska biblioteket har en svensk profil. Samtidigt innehåller den också en större andel fransk och italiensk litteratur, till skillnad från det Brahe-Wrangelska, där latinska och tyska verk dominerar.⁹⁸

Bielkesamlingen utgör därmed en viktig ”förbindelselänk” mellan Salsta och Skokloster, menar Otto Walde. Salsta hade dessförinnan varit i ätten Oxenstiernas ägo i närmare tvåhundra år, innan det år 1550 övergick till Ture Pedersson Bielke (1514–1577). Slottet och dess samlingar förblev inom Bielkeätten fram till Carl Gustaf Bielkes död, då egendomen 1754 delvis köptes av Erik Brahe. Han hade redan tidigare ärvt konst- och vapensamlingarna samt biblioteket.⁹⁹ Under Bielkes tid som ägare utökades biblioteket successivt genom köp, arv och tillskott från olika sidogrenar inom ätten. Carl Gustaf Bielke var överlag en stor älskare av böcker och dokumenterade som regel både tidpunkten och orten för sina inköp, vilka inte sällan gjordes på bokauktioner runt om i landet. Han är också betydligt mer systematisk i sin dokumentation av samlandet än andra bokägare med anknytning till Skoklosters slott.

Många av Bielke familjens medlemmar har lämnat spår i samlingen ge-

nom att skriva sina namn och ibland orterna där de förvärvat böckerna, särskilt från utländska resor. Vissa böcker bär personliga dedikationer till samlingens ägare. Ett exempel är friherren Clas Bielkes (1544–1623) *Commentarius bellicus*, som 1596 försågs med en handskriven dedikation av den berömda boksamlaren och humanisten Henrik Rantzau (1526–1598) på Breitenburg i Holstein: ”seinem vielgonstigen lieben Hern vnd Freunde” (”sin mycket gunstige herre och vän”) skriver han. De båda hade lärt känna varandra under det nordiska sjuårskriget.¹⁰⁰

Många böcker bär Ture Nilssons Bielkes (1606–1648) namn: ”Thuro Bielke Liber Baro de Salestadh”. Troligen anskaffades dessa under ungdomsårens utlandsresor eller under studietiden i Uppsala. Otto Walde betraktar honom som ”den egentlige grundaren av biblioteket på Salsta”. Också hans son fältmarskalken Nils Bielke (1644–1716) bidrog med många böcker, inte minst från sina diplomatiska uppdrag i Frankrike.¹⁰¹ Men också Sigrid Bielke (omkring 1620–1679), Eva Bielkes mormor, gav betydelsefulla bidrag till boksamlingen på Salsta och som senare hamnade på Skokloster slott.¹⁰² Hennes böcker var införlivade i den större boksamlingen som fanns på Salsta slott i Uppland och som Carl Gustaf Bielke testamenterade till Erik Brahe på Skoklosters slott.

En av de mest betydande bokförvärvarna till Salsta var, som sagt, just nämnde Carl Gustaf Bielke (1683–1754), son till riksrådet och greven Nils Bielke. Han räknas som en av 1700-talets största boksamlare i Sverige. Många av de verk han införskaffade kom från bokauktioner i Stockholm och Uppsala, men även från andra håll i landet. Ett särskilt intressant exempel är hans inköp i Hudiksvall 1738 – han var landshövding i Gävle vid den tiden – där han köpte böcker ur sterbhuset efter den avlidne borgmästaren Peter Castorin (d. 1737). Bland dessa fanns flera verk ur den berömda franska serien *ad usum Delphini*, ”till Dauphins tjänst”, tryckta för att användas i uppfostran av Frankrikes dauphin, som var titeln för den franska kronprinsen, den blivande kungen, under husen Valois och Bourbon från 1350 till 1830.¹⁰³ Han är överlag mycket noggrann och antecknar inte bara orten utan också året samt datumet för införskaffandet – ibland även hur mycket boken inhandlades för eller vad en motsvarande bok kostar i Stockholm.¹⁰⁴

Carl Gustaf Bielke förvärvade även många böcker vid utländska auktioner, särskilt under sina vistelser i Tyskland, Nederländerna och Italien.

Han förde en omfattande korrespondens med bokhandlare och förmedlare i bland annat Leipzig, Hamburg och Amsterdam. Bielkes samling täckte ett brett spektrum av ämnen – teologi, juridik, historia, naturvetenskap och skönlitteratur – och uppgick till omkring 8 000 volymer.¹⁰⁵

Vid sin död 1754 testamenterade, som sagt, Carl Gustaf Bielke både biblioteket och rustkammaren på Salsta till sin svärson greve Erik Brahe, sonson till Eva Bielke. Sonen Nils Bielke var utesluten i arvslinjen på grund av att han konverterat till katolicismen och bodde i Italien. Erik Brahe hade stora planer med biblioteket och var på jakt efter en noggrann bibliotekarie. Publicisten och arkitekten Carl Christopher Gjörwell (1766–1837), som blev erbjuden tjänsten, berättar om den växande samlingen på slottet: ”På detta härliga säteriet är ett gammalt och stort bibliotek som blef genom presidenten gref Carl Gust. Bielkes död 1754 ansenligen förökt, ty det bekanta biblioteket på Salestad kom då [...] til att förenas med det på Skokloster, dit det ock transporterade, och utgjorde altså en anseelig boksamling hvars yppersta värde bestod i en stor samling af handskrifna documenter i vår svenska historia.”¹⁰⁶ Dessa handskrivna värdefulla dokument finns idag på Riksarkivet.

Efter Erik Brahes död – han avrättades 23 juli 1756, dömd för inblandning i en statskupp – överfördes till slut samlingarna år 1787 till Skoklosters slott, där de inordnades i det växande slottsbiblioteket.¹⁰⁷ Carl Gustaf Bielkes boksamling är i dag den största enskilda delen av Skoklosters bibliotek, och utgör ett unikt kulturarv med böcker från cirka 1550 till 1750.

Ytterligare en viktig samling på Skokloster är böckerna som tillhört Ulrik Scheffer (1716–1799), kanslipresident under Gustav III:s regerings-tid. Scheffer var gift med Christina (”Stina”) Piper, änka efter Erik Brahe. Hennes son i första äktenskapet, Magnus Fredrik Brahe, ärvde vid Scheffers död en stor del av dennes tillhörigheter, däribland biblioteket. Samlingen kom i början av 1800-talet till Skokloster från Scheffers herrgård Stora Ek i Västergötland.¹⁰⁸

Ulrik Scheffers bibliotek omfattar drygt 2 000 skrifter och har en tydlig internationell prägel. Han hade tjänstgjort som diplomat i Paris, vilket avspeglas i samlingens stora andel fransk litteratur. Bland höjdpunkterna märks verk av Voltaire och Rousseau samt flera band ur *Encyclopédie* av Diderot och d’Alembert. Scheffers samling är också betydande när det gäller engelskspråkig litteratur, särskilt inom filosofi och politik. I sam-

lingen finns även teaterpjäser och dramatik, vilket visar på ett genuint intresse för kultur, samt lagar och förordningar som Scheffer i egenskap av kanslipresident förväntades ha kännedom om. Paret prenumererade på adelsmatriklar och genealogiska verk – även om de inte längre bodde i storstaden och tog aktiv del i den gustavianska offentligheten ville de ändå hänga med i vem som fått en tjänst och blivit adlad respektive upphöjd till greve eller friherre. Genom sin svägerska Sophie von Fersen (1757–1816), som Stina Piper stod i brevkontakt med, fick hon också information om senaste skvallret och händelserna i hovet.¹⁰⁹

Det så kallade yngre Brahebiblioteket är den minst utforskade delen av Skoklosters bibliotek. Samlingen förvaras i ett eget, mindre rum, avskilt från de mer tillgängliga bibliotekssalarna. En del av böckerna införskaffades av, eller skänktes till, Magnus Fredrik Brahe (1756–1826). Det var han – tillsammans med sin son, hovmarskalken Magnus Brahe (1790–1844) – som lät inreda biblioteket i den form vi ser i dag med tavlor, kartor och jordglober. Liknande insatser gjorde han även på andra platser i slottet, som allt mer började likna ett museum över forna adliga tider. Magnus Fredrik Brahe lät upprätta en förteckning över hela samlingen, vilket vittnar om omsorg och engagemang för böckernas ordning och tillgänglighet. Också under Magnus Brahes tid inventerades slottets samlingar.¹¹⁰

Böckerna och berättelserna

För dem som levde och verkade på Skokloster var biblioteket en ousinlig källa till kunskap, upplevelser och minnen. Här fanns böcker för nästan varje tänkbart behov – från själens tröst till vardagens praktikaliteter – och med varje ny ägare växte samlingen. Den tysta, högt belägna biblioteksvåningen i östra delen av slottet utgjorde en fridfull oas, avskild från kökets slamrande på nedervåningen och arbetets larm på borggården. Här kunde man försjunka i läsning, omgiven av böcker som bar på både stora och små tankar.

Litteratursmaken har förstås varierat genom generationerna. Tung tysk teologisk litteratur samsas med franska romaner, engelsk reselitteratur och dansk dramatik. Samlingarna speglar både ägarnas bildningsambitioner och deras nyfikenhet inför omvärlden. Här finns rariteter som lockar historiefantasten: en Bibel på svenska från 1541, Nya testamentet på finska från 1548, heliga Birgittas uppenbarelser från 1492, och Olof Rudbecks

berömda *Atlantica* från 1670-talet. Bland de många dyrgriparna märks också de vackra holländska kartorna över världens kontinenter – både konstverk och kunskapsinstrument.¹¹¹

Skoklosters äldsta bok är en utgåva av Ciceros *De Officiis*, tryckt i Mainz redan 1466 av Gutenbergs efterträdare Johannes Fust och Peter Schöffer – ett märkvärdigt tidigt vittnesbörd om tryckkonstens barndom. Märkt med Rehms exlibris (ur Bielkesamlingen) har den sin plats bland andra skatter som påminner om att böcker inte bara varit bärare av idéer, utan också av historiska minnen och social status. Att kunna visa upp en sådan dyrgrip när gäster kom på besök gav extra status åt ägaren.¹¹² Ett skåp med brandskadade böcker skvallrar om att även dessa tysta vittnen ibland fallit offer för olyckor, antingen på plats eller under sin väg hit – till exempel som krigsbyte. Petter Inedahl (2021) utesluter inte att vissa av de brandskadade böckerna kan vara ”rester av det stora kungliga bibliotek som försvann när Stockholms slott gick upp i lågor 1697”.¹¹³

Att ha tillgång till ett så universellt och mångsidigt bibliotek innebar mer än bara boklig bildning. Som Arne Losman uttryckt det i en studie av det Wrangelska biblioteket: det välorganiserade biblioteket fungerade som ”en minnesteater, en mnemoteknisk hjälp att bringa ordning i ett enormt informationsflöde”.¹¹⁴ De som verkligen gavs möjligheten att njuta frukterna av flera adelsgenerationers boksamlade på Skoklosters slott var de sista ägarna av slottet, från 1800-talet fram till och med 1900-talet. De fick tillgång till en helhet och bokrikedom som 1600- och 1700-tals generationerna inte hade – och kunde överblicka tre till fyra seklers böcker.

I Skokloster har böckerna erbjudit vägledning genom hushållsläror, tröst i form av andaktslitteratur – här finns även ett stort antal biblar – och drömmar om andra världar genom reseskildringar och etnografiska verk. Många av volymerna har dessutom blivit bärare av familjeminnen. Personliga anteckningar på försättsblad och marginaler ger inblick i enskilda öden. Mest känd är den Wrangelska familjebibeln, där Carl Gustaf Wrangel antecknat födslar, dop och dödsfall i familjen. Den sista notisen gäller hustrun Anna Margareta, som avled den 20 mars 1673. En annan bok med stark laddning är det exemplar av Psaltaren som Gustaf Banér ska ha räckt sin dotter Anna strax innan han avrättades vid Linköpings blodbad 1600; den uppmärksammades i inledningen. För att understryka denna händelses betydelse hängdes i slutet av 1700-talet eller i början

Den heliga Birgittas *Revelationes* tryckt på pergament med handkolorerade illustrationer utförda i träsnitt, Lübeck 1492. Föremålsnummer: 95922_SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier, 2018, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

av 1800-talet porträtt upp i bibliotekets fjärde rum, föreställande tre av riksråden som avrättades – Erik Sparre, Gustaf Banér och Ture Bielke – och Hogenskild Bielke, som förlorade huvudet ett par år senare. Rummet rymmer idag Bielkesamlingen.

Böckerna bär spår av resor såväl yttre som inre. När Abraham Brahe den äldre reste på sin bildningsresa på 1690-talet – från Skokloster till Neapel – förde han dagboksliknande anteckningar i de böcker han köpte längs vägen: Berlin, Wien, Paris, Turin, Genua, Venedig och Rom.¹⁵ Liknande noteringar har lämnats av andra medlemmar ur de släkter som byggde upp biblioteket. Deras namn, Ortsangivelser och ibland inköpsdatum ger en konkret dimension åt den lärda resandens liv.

Minnesböcker finns också av andra slag. Skoklosters gästbok vittnar om täta band till hovet och kunglig välvilja. En annan form av dokumentation utgörs av den "Kassa- och arbetsbok" som Wera von Essen förde på 1900-talet. Här samlades noteringar av mer vardaglig karaktär, men också dessa har blivit historiska dokument – en slags motsvarighet till den Wrangelska bibeln eller Banérs psaltare, men med vardagens små men viktiga händelser i fokus.

Praktikaliteter

Att skriva en bok som denna innebär att ta ställning till en rad små men viktiga frågor – praktikaliteter – om hur texten ska förmedlas. Läsaren möter många namn, släkter och generationer, och för att göra vandringen genom stoffet mer överskådlig har jag valt att ange levnadsår i parentes inte bara vid det första omnämnandet – vilket annars är akademisk praxis – utan även senare i texten. Det må framstå som ovanligt, kanske övernitiskt noggrant, men det är ett sätt att hålla ordning i ett myller där samma personnamn ofta återkommer, i flera generationsled. Det finns exempelvis två Abraham Brahe, två Nils Brahe och flera Margareta och Eva. På så vis hoppas jag att läsaren slipper ständigt bläddra fram och tillbaka och kan istället följa berättelsen i ett jämnare flöde.

Också citaten kräver sin metod. De är hjärtat i många av avsnitten, eftersom de bär på röster från en annan tid och står utskrivna i böckerna. Det är ju marginalanteckningarna och de aktiva läsreaktionerna som jag vill åt när jag skriver liberbiografierna. Men stavningen i 1600- och 1700-talens böcker och på handskrivna lappar kan stundtals vara en utmaning: bok-

stäver flyter ihop, ord får märkliga former eller är så slarvigt skrivna att de är omöjliga att avkoda. Därför har jag valt att i regel normalisera stavningen och inte alla gånger citera allt som står utskrivet. Orden är desamma, betydelsen likaså – men presentationen blir mer tillgänglig för en nutida läsare. I de fall där själva ordformen och stavningen i sig är intressant har jag låtit den stå kvar, men annars har de besynnerliga stavningarna fått ge vika för en renare återgivning. Det vanliga är då att man lätt hamnar i ett slags föreställd 1800-tals svenska; något jag försökt undvika. Det är inte den ultimata lösningen på problemet med normalisering av stavningen i äldre svenska men duger i den här studien – det fungerar, rent praktiskt.

Till sist några ord om bilderna. De är inte tänkta som enbart prydnader i kapitlen och avsnitten, utan som ett eget lager av berättelse och reflektion. Bokens materialitet, bokbandens fysiska karaktär och de tryckta sidornas layout, skapade ju förutsättningar för vad som kunde antecknas och noteras. En sliten bokrygg, fullklottrade trycksidor eller inskjutna lösblad med personliga anteckningar – återgivna i fotografiets form – kan öppna en ny ingång till det förflutna och skapa en känsla av autenticitet och hög närvarokänsla. De bilder som här återges är som regel tagna av mig själv, eller tillhandahållna av Skoklosters slott och Statens historiska museer (SHM), om inget annat anges.¹¹⁶

Tanken är att bilderna ska fungera som följeslagare på resan genom materialet: att vara fönster mot den värld där böckerna levde sina liv, och samtidigt inbjuda läsaren till att se närmare, stanna upp och kanske själv vilja söka vidare. På så vis är även dessa praktiska val en del av bokens större tema: att förstå hur böcker brukats, hanterats och tolkats genom tid och rum. Även i dag fortsätter vi, som läsare och forskare, att skriva vidare på deras historia – i våra tolkningar, i våra citat och i de former vi väljer att ge dem. Böckernas liberbiografier upphör inte med denna studie.

Böckernas språk – en begreppsguide

När man rör sig i äldre bibliotek – liksom i den bokhistoriska forskningen – stöter man snart på ett särskilt språk, fullt av facktermer som hjälper oss att förstå vad böcker är, hur de har brukats och vilken roll de spelade i människors liv. En del av dessa termer är strikt tekniska, andra bär med sig spår av den kultur som omgett boken i århundraden. Tillsammans bildar de ett slags kod, en nyckel in i bibliotekets värld. Här följer en liten

begreppsguide, en orientering som också är den jag själv försökt följa i arbetet med böckerna på Skoklosters slott.

Ett av de mest centrala begreppen är *proveniens*. Med det menas en boks ägarhistoria – vem som en gång ägt den, hur den vandrat mellan händer, gårdar och bibliotek, och vilka spår som blivit kvar längs vägen. Provenien-sen kan avslöjas genom ett *exlibris*, ett bokmärke eller en tryckt etikett med ägarens namn eller vapen. Den kan också framträda i en namnteckning i bläck, en katalognotis, en dedikation, eller rentav i själva bokens kropp: i slitage, i en kaffeäck – kopp choklad när vi rör oss i 1700-talet – eller som smuts på en sida, i ett hundöra på en utvald passage. Varje spår är ett frag-ment av en större berättelse. Ofta har jag känt mig som både utredare och kriminaltekniker – en som rör sig mellan det analytiska och det intuitiva, mellan det materiella spåret och den mänskliga berättelsen. Jag undersöker bokens plats, samlar in och analyserar bevis i hopp om att lösa gåtan om vem som en gång ägt den och hur den vandrat vidare genom händer och tider. Ibland har jag till och med fått skapa bokägarprofiler – samlarpro-filer – för att öppna nya infallsvinklar i mina utredningar.

Andra tecken är mer intima och personliga – även om de samtidigt ofta följde tidens konventioner. Här möter vi *marginalia*, som är ett annat namn för anteckningar i en bok och på sidornas kanter som visar hur människor faktiskt läste, tänkte och reagerade. I marginalen kan man finna allt från enkla blyertskors och pekande fingrar, så kallade *manicules*, och ”nota bene”-markeringar till hela utläggningar, ibland på flera språk. Forskare brukar skilja mellan olika kategorier av marginalia: korsreferenser inom texten, citerade utdrag, summeringar, rättelser, moraliska reflektioner och litterära värderingar. Alla dessa lager av anteckningar intresserar mig, för de gör boken till mer än bara en text på papper – de förvandlar den till en dialog mellan texten och dess läsare, ett samtal som kan sträcka sig över se-kler. Jag har försökt lägga örat till boksidorna och lyssna förutsättningslöst.

Men det är inte bara i texternas marginaler som betydelser gömmer sig. Även *paratexter* – titelblad, förord, dedikationer med mera – bär på viktig information. De placerar in boken i sin tid, berättar för vem den var skriven och vilka kontakter och nätverk som omgav den. Ofta hänger detta samman med det som kallas patron–klient- eller beskyddarsystemet, där en författare eller tryckare riktade sitt verk till en mäktig person för att vinna stöd. Ett särskilt slags bok är då dedikationsexemplaret, försett

med en personlig tillägnan och ibland bundet i särskilt praktfull stil för att imponera. Carl Gustaf Wrangel fick till exempel flera sådana böcker som en del av sitt nätverk av lojaliteter och relationer.

Också frågan om vad ett bibliotek är för något kan diskuteras.¹¹⁷ Ett *bibliotek* kan i sig själv ha olika karaktär. Ett arbetsbibliotek samlades för att användas dagligen: här möter man böcker fulla av anteckningar, hundöron och tydliga spår av flitigt slitage. Ett samlarbibliotek däremot var lika mycket en statussymbol som en resurs. Där kunde volymerna stå orörda i prydliga rader, bundna i skinn eller pergament, mer till för att synas än för att läsas. Skoklosters boksamling är egentligen bådadera: ett imponerande samlarbibliotek, men också ett arbetsredskap för studier i krigsstrategi, naturvetenskap, historia och teologi.

Några centrala begrepp hör till boktryckarkonstens barndom. En *inkunabel* är en bok tryckt före 1501, under de första decennierna efter Gutenberg revolutionerande uppfinning. Att hålla i en inkunabel är att bokstavligen känna historiens tyngd – övergången från handskrift till tryck. Andra termer är mer tekniska men lika viktiga: *foliering* och *paginering* (numrering av blad respektive sidor) eller *kollationering*, den mödosamma kontrollen av att en bok är komplett, ark för ark. Det sistnämnda är dock inget jag sysslat med, även om jag bläddrat igenom varje åberopad bok, för att försäkra mig om att jag inte missat någon anteckning, ett inskjutet blad, en torkad blomma eller tussar av gråa hår som någon läsare för längre sedan lämnat efter sig mellan sidornas blad.

Böcker var också gåvor. I den aristokratiska *gåvokulturen* cirkulerade de mellan vänner, släktingar och politiska allierade. Att ge en bok kunde vara ett sätt att hedra, smickra eller knyta band – en sed som förenade hov, universitet och de adliga nätverken. Jag har flera exempel på böcker som vandrat på slingrande vägar i den tidigmoderna gåvokulturen, för att slutligen landa på hyllorna i Skoklosters slott.

Till sist bör vi påminna oss om det moderna begreppet *den levande boken*. En bok är inte ett slutet objekt; den förändras genom sitt bruk. Den kan bli ombunden, fyllas med anteckningar, vandra från hand till hand, förloras och återfinnas. Den lever vidare i de spår som människor lämnat efter sig. Det är just denna levande bok som jag hoppas kunna synliggöra – levandegöra – genom mina liberbiografier över böckerna i Skoklosters samlingar.

På så vis blir dessa ord inte enbart tekniska termer, utan nycklar till att förstå boken som kulturellt föremål. De hjälper oss se hur en volym i Skoklosters hyllor kan vara både en praktpjäs, ett arbetsredskap, en personlig minnesbok – och en levande länk till de människor som en gång läste, antecknade och bevarade den.

3. Minnesbärare

Skoklosters slottsbibliotek är inte bara en samling böcker – det är ett rum för lärdom och ett arkiv för minnen. Varje volym som bevarats här bär på spår av tidigare liv: av läsare, ägare, händelser. Ibland är dessa spår tydliga – marginalanteckningar, understrykningar, hundöron – andra gånger ligger de dolda i ett gammalt boksignum, i spår av mögel, fukt eller brand. Även de böcker som aldrig blev lästa har ändå lämnat sina avtryck i bibliotekets historia genom att flyttas, omkatalogiseras eller påverkas av tidens gång.

Böckerna har alltså inte bara bevarats, de har också förändrats – det som termen ”den levande boken” fångar in. De har använts, slitits, vårdats – och vissa av dem har dessutom fått en särskild roll som minnesbärare. Dessa böcker har man tagit extra hand om och vårdat särskilt inom de adliga släktena och genom århundradena. Genom anteckningar, dedikationer eller bara genom sin närvaro vid betydelsefulla ögonblick i slottets historia har de blivit förmedlare av både personliga och kollektiva hågkomster. Biblioteket rymmer därmed inte bara det skrivna ordet, utan också tyst kunskap – ett kulturellt minne präglat av bruk, läsning och tidens gång. Här följer ett antal talande och även gripande exempel på hur boken fått tjäna som minnesbärare.

Tröst inför avrättningen

Kristina Sture, född 1559, var en hårt prövad kvinna när hon avled 1619. Redan som barn förlorade hon sin far, Svante Sture, och två bröder, Nils och Erik, vid det som kom att kallas Sturemorden. Den 24 maj 1567 lät kung Erik XIV mörda i impuls fem adelsmän och sin privatlärare på Uppsala slott. Tre av de dödade tillhörde Stureätten: Svante (fadern), samt bröderna Nils och Erik. Kristina var tillräckligt gammal (8 år) för att bevara klara

minnesbilder av denna våldsamma händelse, minnen som följde henne livet ut. När hon år 1600 återigen konfronterades med politiskt våld inom de högsta samhällsskikten, var det hennes make Gustav Banér (1547–1600) som stod inför rätta, anklagad för högförräderi i Linköping. I maktens centrum fanns hertig Karl, yngre halvbror till Erik XIV.

Bakgrunden till räfst- och rättartinget i Linköping var en längre tids maktkamp där delar av adeln stöttade Sigismund – kung av det protestantiska Sverige till namn men katolik till tro. På andra sidan stod hertig Karl, protestant och långvarig motståndare till brorsonen. Efter att ha segrat i slaget vid Stångebro i september 1598 och tillfångatagit flera av de ledande upprorsmännen, kallade Karl till riksdag i mars 1600. Syftet var att avgöra både regeringsfrågan och de tillfångatagnas öde. En domstol sattes samman.¹¹⁸

Domstolen, sammansatt av borgare, bönder, jurister och krigsbefäl – totalt omkring 155 personer – leddes av särskilt utvalda adelsmän. Bland dem fanns medlemmar ur ätten Brahe. Erik Sparre (1550–1600), en av de huvudanklagade, var gift med Ebba Brahe (1555–1634) som var syster till tre av dessa domare: Erik Brahe, Magnus Brahe och Abraham Brahe. Hertig Karls val att sätta dem i domarsätet kan ses som en medveten markering: han accepterade inga fler avsteg från Brahes lojalitet.¹¹⁹

Hertig Karl spelade själv en aktiv roll i rättegången som högsta åklagare. Riksråden anklagades både för förräderi och för att ha brutit mot hertigens auktoritet. Erik Sparre, väl insatt i konstitutionella frågor och länge en av adelns främsta representanter, ledde försvaret. Han tycks ha varit framgångsrik, till viss del, för flera av de anklagade benådades. Men fyra dömdes ändå till döden: Gustav Banér, hans äldre bror Sten Banér, Ture Bielke och Erik Sparre själv. Även den finske befälhavaren Bengt Falk kom att avrättas. Arvid Eriksson (Stålarb) benådades först på själva avrättningsplatsen, efter att ha bevitnat sina vänner dödas.¹²⁰

Under natten före avrättningen, medan det sågades och hamrades på schavotten, samlades Gustav Banér med sin hustru Kristina och deras barn – Margareta, Anna, Axel och Johan – i fängelset. De läste högt ur Psaltaren. Sedan blev det dags att ta farväl. På morgonen, skärtorsdagen den 20 mars, överlämnade Gustav gåvor till sin familj: bland annat Psaltaren, märkt med orden: ”Gustaf Banner den 20 martij. En klaglig dagh.” Före namnet skrev han initialerna ”XGIMHX”, en förkortning för ”Christus

Gustaf Banérs halssmycke ur Nordiska museets samlingar. Foto: Mats Landin/ Nordiska museet, NM.0243031.

Riksrådet Gustaf Banér med banérsmycket, i form av bokstaven »C«, i en guldkedja om halsen. Oljemålning. Fotograf: Mats Landin. Nordiska museets föremål inv nr 991381.

Gott Ist Mein Heil Christus”. Boken gav han till dottern Margareta. Hon fick också ett hängsmycke i form av bokstaven C – en gåva från Kristina vid parets trolovning – med orden: ”Den skall du giva din broder Svante och bed honom ingen giva den utan den han unnar så gott som jag haver unt den som jag haver den givit.” Smycket, av guld och emalj, finns idag på Nordiska museet. Likaså syns hängsmycket på ett porträtt av Gustaf Banér.

Dottern Anna, vid tiden för händelserna femton år gammal, har senare brevledes beskrivit vad som hände: ”... de gingo emellan de starka vaktarna (väktarna) gatan nedför till Stadens Torg därest det ådömda dödsstraffet på dem exekverades.” Tidigare har man trott att breven var skrivna av dottern Sigrid – det namn ”Christina Sture” som står i den bevarade avskriften är sannolikt en felskrivning från 1700-talet – men har på goda grunder uteslutits. Dottern Anna, som är den mest sannolika av brevskrivaren, var dessutom med under fängelsetiden vilket Sigrid inte var. Breven finns i två varianter och utdrag.¹²¹ Först ut var Gustaf Banér. Efter honom avrättades Gustavs äldre broder Sten Banér, följd av Ture Bielke, Erik Sparre och Bengt Falk. Hertigen hade gjort upp med sina upproriska rådsherrar. I ett

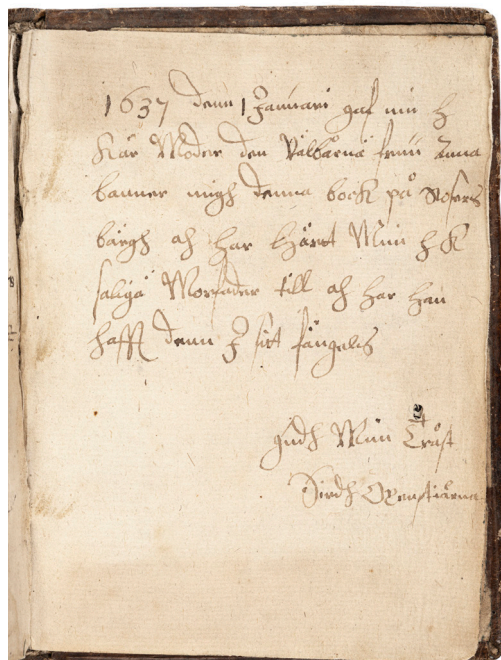
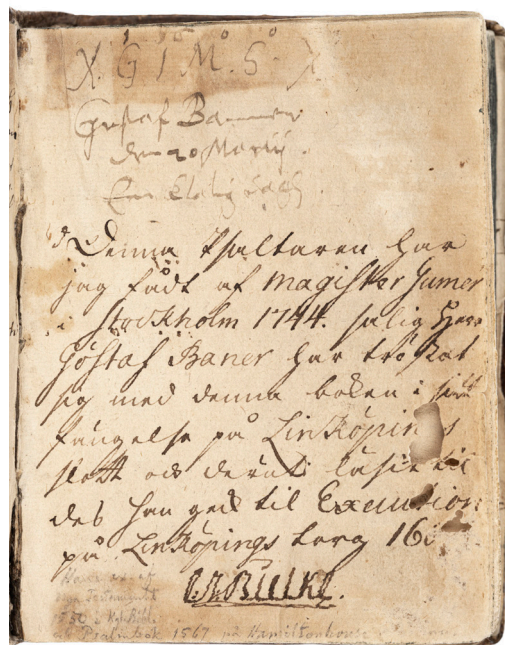
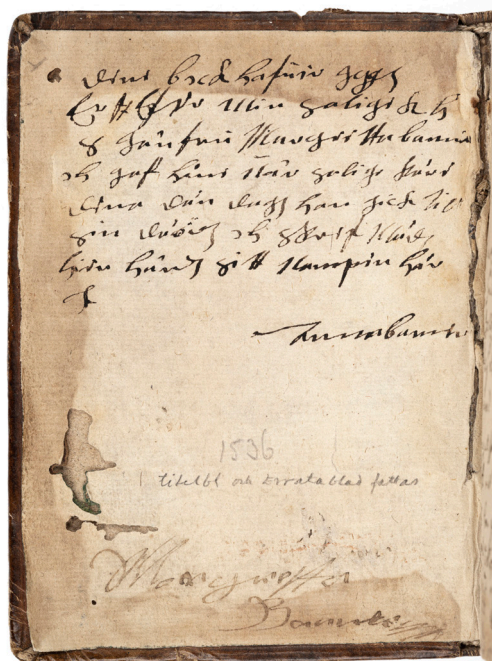
tidigare skede hade han också låtit avrätta Johan Sparre, gift med Margareta Pedersotter Brahe (1559–1638) – en syster till de Brahesläktingar som dömde och som vi kommer möta flera gånger i den här boken.

Den siste medlemmen av den gamla oppositionella riksrådsgruppen, Hogenskild Bielke, född 1538, avrättades fem år senare, 1605. Hertig Karl placerade det gamla riksrådets huvud på Stockholms stadsmur, till rov för kråkorna och korparna, trots att han lovat Hogenskild att han skulle få en anständig begravning.

Det som gör denna berättelse särskilt levande är inte enbart den blodiga händelsen i sig, utan de spår som bevarats: föremål, anteckningar, nedskrivna minnen. Hängsmycket finns kvar, men också den Psaltare som Gustav Banér läste ur, underströk i och skrev i – och som han överlämnade till sin dotter strax före sin avrättning. Boken, i dag på Skoklosters slott, är liten – endast 135 x 105 mm – med kalvskinnspärm, blåsnitt och rester av gröna knytband av linne. En bok lätt att hålla i handen och bära med sig i jackfickan.¹²²

Efter Margaretas död i januari 1618 ärvdes boken av system Anna, ett år innan modern Kristina gick bort. På pärmens insida antecknade hon: ”denna bok haver jag ärvt efter min salige käre hjärtans syster jungfru Margareta Banér och gav henne vår salige Herre denna den dag han gick till sin död och skrev med egen hand sitt namn här.” Hon avslutar med att signera med sitt namn: ”Anna Banér”. Gustavs anteckning står mittemot.¹²³

Anna gav senare boken till sin dotter Sigrid Oxenstierna: ”1637 den 1 januari gav min hjärtans kära moder den välborna fru Anna Banér mig denna bok på Rosersberg och har hört min hjärtans kära saliga morfader till och har han haft den i sitt fängelse Gud min tröst. Sigrid Oxenstierna.”¹²⁴ På insidan av bakre pärmen står några rader ur *David's Psaltare*, följt av Sigrids notis: ”Detta föreskrivna är min H [hjärtans] K [äre] mor-moder fru Christina Stures egen hand.” Sigrid hade sannolikt fått detta bekräftat av sin mor, när hon själv övertog boken och börjat bläddra och läsa i den. Anna Banér (1585–1656) var en av Gustav Banérs och Kristina Stures döttrar och var gift med riksrådet Gabriel Bengtsson Oxenstierna (1586–1656). Ett av deras barn var alltså Sigrid (1612–1651), som förde in uppgiften om hur hon fått boken av sin mor år 1637. Anna var ett av Gustav Banérs barn som besökte honom i fängelset och var med på dagen då

Ovan t.v. "denna bok haver jag ärvt efter min salige käre hjärtans syster jungfru Margareta Banér ..." Anna Banér ärvde Psaltaren efter sin syster Margareta 1618. Föremålsnummer: 111119_SKOBOK. Jens Mohr Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Ovan t.h. Gustav Banérs egna ord "en klaglig dagh" högst upp. Nedan förklarar Carl Gustaf Bielke hur han fått boken och vad det är för ett slags bok: ".../ Salig Herr Gustaf Banér har tröstat sig med denna boken i sitt fängelse på Linköpings slott och däruti läst till dess han gick till exekution på Linköpings torg 1600." Föremålsnummer: 111119_SKOBOK. Jens Mohr Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

T.h. "1637 den 1 januari gav min hjärtans kära moder den välborna fru Anna Banér mig denna bok på Rosersberg och har hört min hjärtans kära saliga morfader till ..." Gustav Banérs barnbarn Sigrid (1612–1651) för in uppgiften om hur hon fått boken av sin mor, Anna Banér, år 1637. Föremålsnummer: 111119_SKOBOK. Jens Mohr Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

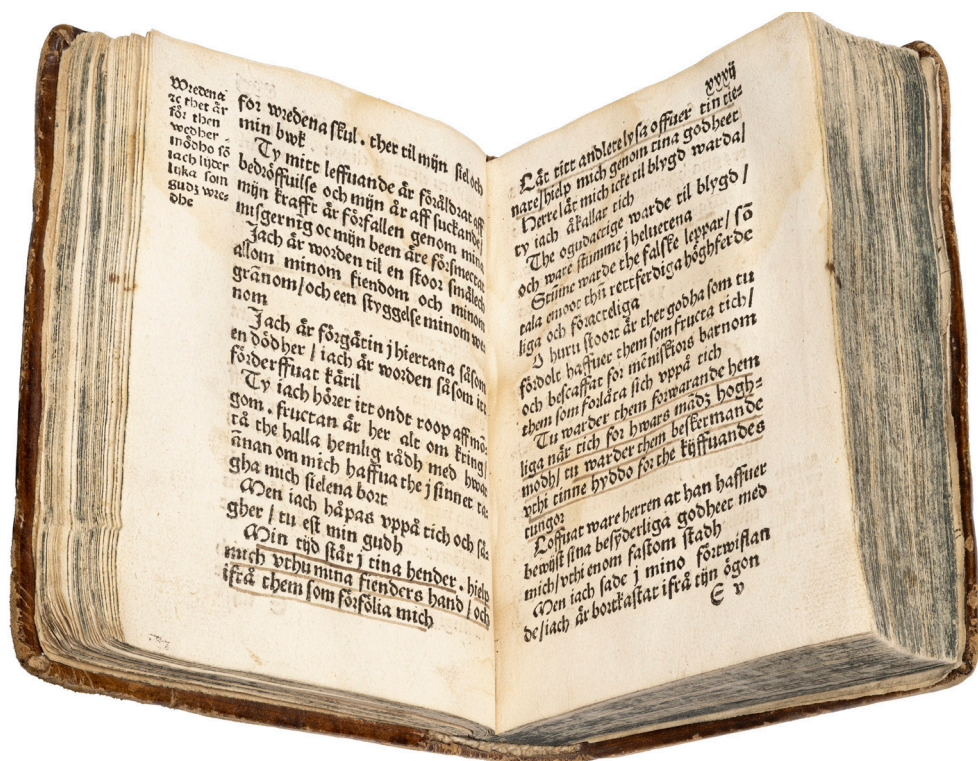
han avrättades. Det var också hon som i brevform till de andra syskonen sedan beskrivit händelserna.

En senare notis införd i boken, av Carl Gustaf Bielkes hand, förklarar att han fick boken av en Magister Gumér i Stockholm år 1744. Han tillägger: ”Salig Herr Gustaf Banér har tröstat sig med denna boken i sitt fängelse på Linköpings slott och däruti läst till dess han gick till exekution på Linköpings torg 1600.”¹²⁵

Tack vare de många anteckningarna kan bokens biografi följas från 1600 till 1700-talet, även om vissa övergångar, som mellan Sigrid Oxenstierna och Gumér, är oklara. Sigrid gifte sig med Ture Oxenstierna (1614–1669) och fick med honom två barn, en dotter och en son (efter Sigrids död gifte Ture om sig och fick ytterligare en son). Huruvida någon av dessa barn ärvde Sigrids familjebok är oklart. Nästa säkra ägaruppgift, dess proveniens, är ju Carl Gustaf Bielkes införskaffande av boken vid 1700-talets mitt.

Det är tydligt att familjen från början såg boken som ett värdefullt personligt minnesföremål. Ju längre tiden gick och Linköpings blodbad blev en del av det nationella historieberättandet, desto mer kom boken att uppfattas som ett rikshistoriskt dokument. När Carl Gustaf Bielke förvärvade Psaltaren hade den förvandlats från personligt relikvarium till nationell artefakt. Klart att en boksamlare som Carl Gustaf Bielke ville ha en sådan pärla i sitt bibliotek på Salsta.

Proveniens är dock en sak, en boks mening och funktion en annan. Boken bär på olika känslolager, personliga hågkomster som ändrat betydelse och grader av känslomässig intensitet över tid. Först det primära: Gustav Banérs egna ord – ”en klaglig dagh” – bakom de få orden anas en stor sorg och förtvivlan. Kanske också en uppgivenhet inför det faktum att dödsdomen verkligen skulle verkställas, trots försöken från vänner och familj och rådsmedlemmar att få hertigen att dra tillbaka sitt beslut. Sedan de sekundära: dottern Annas minne av sin far och systemn Margareta, efter vilken hon ärvt boken, modern Kristinas närvaro, och Sigrids försäkran att hennes mormor skrivit verser i boken. Intressant att notera här är att detta andra minneslager förmedlas helt och hållet på kvinnostriden – Anna och den avlidna systemn Margareta, modern Kristina och sedan också barnbarnet Sigrid. Det tredje lagret är samlarens: Bielkes glädje över att införliva ett historiskt vittnesbörd i sitt bibliotek. Bokens värde var symboliskt, inte monetärt.

Gustav Banérs exemplar av Psaltaren har många understrykningar vilket visar på ett aktivt läsande.
Föremålsnummer: 111119_SKOBOK. Fotograf: Jens Mohr Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

I boken finns också andra, svårtolkade notiser. En dikt, följd av namnteckningen ”Christina Sture 1543 på St Johans dag”¹²⁶ – alltså midsommarsöndagen – pekar på en tidigare Kristina. Inte Gustav Banérs hustru, som föddes först 1559, utan någon annan. Det kan avse Kristina Nilsdotter Gyllenstierna (1494–1559), änka efter Sten Sture d.y. och mor till Svante Sture. Den svårdaterade och svårtolkade dikten lyder: ”Wo (vem) denna bok efter mig / får han besinna det noga att / tre ting haver fördärvat Sverige / The svenskes avund / de tyskes seder / och den danskes regering / jag haver det erfarit / och andre få det erfara.” Därunder står namnteckningen ”Ture Jönsson”. På motsvarande sida står vidare, med samma handstil: ”Ifrån det danske ok / Herren Gud Sverige / så nådelig”. Därunder namnet Kristina och med (möjligen) annan handstil Sture och året 1543 samt ”på St Johans dag”. Det behöver alltså inte vara Kristina Gyllenstierna som i egen hög person skrivit in sitt namn i boken; det kan någon

annan gjort i efterhand, av olika skäl – motiven till det förblir oklara.

Denna tidigare Kristina Gyllenstierna, först gift Sture, gifte sig 1527 med Johan Turesson (Tre Rosor), son till Ture Jönsson (Tre Rosor), som också nämns i dikten. Om hon var den som först ägde boken, vilket inte alls är säkert ska påpekas, kan dess tidiga historia rekonstrueras: Boken trycktes 1536 i Stockholm. Kristina Gyllenstierna fick boken i sin ägo omkring år 1543. När hon dog 1559 på Hörningsholm kan den ha ärvts den av sonen Svante Sture. Samma år föddes hans dotter Kristina (Sture), namngiven efter sin berömda farmor, som sannolikt senare fick boken – kanske i samband med Sturemorden 1567 eller när hon blev myndig 1574 – och sedermera bar den vidare genom livet tills den hamnade hos maken Gustav i Linköpings fängelse 1600. För att därefter (åter) vandra på kvinnosidan.

En annan märklig anteckning lyder: ”Denna bok har jag fått efter min saliga Käre mor”, daterad till 1606. Vem syftar det på? Kristina Sture dog först 1619. Margareta var barnlös. Kan Anna, som ju ärvde boken efter sin syster Margareta, ha skrivit in detta långt senare, efter systemens död 1618 och moderns död året efter? Men varför skulle hon göra det? Hon ärvde ju boken efter sin syster, noterar hon på pärmens insida. Anteckningens avsändare och adressat är därför osäkra. Enligt Hanna Bendz och med stöd av äldre forskning är dessa anteckningar, inklusive dikten och namnunderskriften ”Christina Sture”, gjorda av Göran Nilsson Posse (född 1500-tal-död 1600-tal), hans far samt ytterligare tre okända personer. Motivet förblir okänt.¹²⁷

I boken finns såväl marginalanteckningar som omfattande understrykningar som vittnar om ett mycket aktivt läsande. I marginalerna görs även hänvisningar till andra skrifter i Bibeln. Förutom några mindre undantag är så gott som alla anteckningar på svenska. Handstilen avslöjar tyvärr inte vem det är som fört pennen. Kan man verkligen vara säker på att det var Gustav Banér själv som gjorde understrykningarna i Psaltaren och skrivit in kommentarer? En liknande bok kan ge svaret. I ett exemplar av Nya Testamentet som först gick till Margareta Banér och efter hennes död vidare till Sigrid Banér (1592–1669) finns marginalanteckningar som hon (Sigrid) själv intygar är faderns: ”... hade henne hos sig i sitt oskylelige fängelse ...” ”Henne” syftar på boken. Ordet ”oskylelige” har lagts till med mindre bokstäver. Notisen av dottern och marginalanteckningarna i boken visar att Gustav Banér brukade läsa och kommentera religiösa texter. Det gör det

mer sannolikt att även Psaltaren bär spår av hans hand – och att den, likt Nya Testamentet, var med honom till slutet. Skoklosters slotts exemplar av Psaltaren var alltså inte den enda bok som Gustav Banér gav bort strax före sin avrättning och läste i sitt fängelse.¹²⁸ Böcker har som sagt cirkulerat genom arv, försäljning, gåvor och så vidare och långt ifrån alla med historisk betydelse har haft Skoklosters slott som slutstation.

Så här ser ordningsföljden ut av bokens viktigaste inskrifter, från främre pärmens insida över sidorna till bakre pärmens insida, exklusive de omfattande marginalanteckningarna och understrykningarna i boken:

1. Anna Banérs ord om att hon har ärvt boken (främre pärmens insida).
2. Gustav Banérs ord om en klagelig dag (s. 1 v).
3. Carl Gustaf Bielkes ”Denna psaltare haver jag fått...” (s. 1 v).
4. *Ex libris* (s. 2 r).
5. Rimmad dikt börjar (s. 2 v).
6. Rimmad dikt fortsätter. Signatur Christina Sture (s. 3 r).
7. Numrerade rader med latinska termer (recto och verso).
8. Sigrid Oxenstiernas ord om att hon fått boken 1637.
9. Dikt plus intyg av Sigrid att Christina skrivit den med egen hand (bakre pärmens insida).

Även om det går att dra relativt säkra slutsatser om hur psaltaren användes av Gustav Banér och hur den därefter vandrade vidare på kvinnolinjen – innan den, via flera snåriga omvägar, nådde Skokloster – återstår mycket att upptäcka. Flera frågor ligger ännu i skuggan. Bokens tidiga proveniens och dess möjliga kopplingar till andra böcker och föremål som Banér gav bort under sin tid i fångenskap förtjänar att utforskas närmare, med jämförelse till vad andra personer gjort i liknande situationer; här finns ett materiellt nätverk av gåvor (gåvokultur), trösteföremål och fromma praktiker som kan kasta nytt ljus över hans självförståelse och handlingsutrymme i perioden före avrättningen.

Lika angeläget är en mer kvalitativ analys av understrykningarna och marginalanteckningarna i själva psaltaren. Vad fastnade han för? Vilka teologiska eller emotionella val ligger bakom de utvalda passagera? Och hur speglar de hans situation – en adelsman som läser under stor psykisk press, i väntan på en oviss dom eller till och med vet att han ska dö? I nästa

led väcks frågorna kring Kristina Stures bidrag: vilka böner, kommentarer och noteringar lade hon till, och vilket behov besvarade de? Hennes anteckningar öppnar inte bara för en förståelse av hennes egen andlighet, utan också för ett större perspektiv på hur kvinnor i högadliga miljöer använde, omformade och ärvde andliga böcker. En sådan studie kan också ge insikter om hur människor har agerat i djup personlig kris.

Tillsammans pekar dessa spår mot bredare forskningsvägar: studiet av hur böner och marginalia rört sig genom släkter; hur psaltarens text blir en rituell och känslomässig ledsagare i både kris och vardag; och hur en enskild bok – genom sina lager av händer, röster och situationer – kan fungera som en mikrohistorisk lins mot tidigmodern religiositet, familjedynamik och minnespraktiker. Psaltaren efter Gustav Banér och Kristina Sture är därför inte bara ett personligt dokument utan en port in i en större berättelse om böcker som levande artefakter, burna av människor som sökte tröst, riktning och mening i sin tid.

Per Brahe sörjer sin son och sin bortgångna hustru

De flesta böcker som står på Skoklosters slott har inte funnits där sedan slottet byggdes – de har kommit dit när en ätt gift in sig eller en av ägarerna ärvt, köpt eller fått sig till skänks boksamlingar. Sedan finns det också böcker som tidigare stått på Skoklosters slott men av olika skäl inte längre gör det. Till den kategorin hör manuskript som i dag förvaras på Riksarkivet och som ingår i den så kallade Skoklostersamlingen. Manuskriptsamlingen är till stora delar ett verk av Carl Gustaf Bielke (1683–1754) och hade ursprungligen sin hemvist på Salsta. En del av volymerna följde med som arv inom den vidsträckta Bielkeätten, men mycket annat tillfördes genom förvärv vid auktioner, köp och byten. Bielke fick dessutom handskrifter i gåva, och vissa texter lät han avskriva och införliva i samlingen som omsorgsfullt framställda kopior. Det blev en dynamisk helhet som speglade både hans lärda intressen och hans sociala nätverk.

År 1753 skänkte Bielke sina böcker och handskrifter till Erik Brahe (1722–1756), då arvtagare efter farfar Abraham Brahe den yngre och ägare till Skokloster. Brahe lät – enligt uppgift – överföra manuskripten till Skokloster i mars 1755. Mot denna bakgrund är det inte förvånande att många av banden bär den tydliga märkningen ”Tillhörig Bjelkiska Manu-

script-samlingen”. Men andra volymer vittnar om en mer komplex historia. Vissa är till exempel försedda med inskriptionen ”Tillhörig Braheska och Wrangelska Manuscript-samlingen”, vilket antyder att Bielkes ursprungliga bibliotek från och med 1755 blandades upp med handskrifter som redan fanns på Skokloster, eller som tillkommit genom senare förvärv och arv. Samlingen blev därmed inte en sluten kapsel av Bielkes lärdom, utan ett växande arkiv av adlig intellektuell kultur.

Under 1820-talets första hälft gjorde arkeologen och biblioteksman-
nen Johan Henrik Schröder (1791–1857) en systematisk förteckning över Skoklosters manuskript- och avskriftssamling. Den katalog som ännu i dag utgör referenspunkten bär titeln ”Catalog öfver Manuscripterna ... i Grefliga Braheska Bibliotheket på Sko-kloster” och trycktes i *Handling-ar rörande Skandinaviens historia* 12–15 (1825–1830). Bland de förtecknade manuskripten finns en Tröstebok författad av Per Brahe den äldre (1520–1590), grundaren av Brahedynastin. Han var systerson till kung Gustav Vasa och gift med Beata Stenbock, som var syster till kungens tredje gemål Katarina Stenbock. De fick flera barn, både söner och döttrar, och en del av dessa kommer vi stifta närmare bekantskap med i denna studie. *Trösteboken* förekommer där som ”Qvarto nr 9”, vilket visar att den funnits på Skokloster senast under 1820-talet.¹²⁹ Tyvärr saknas upplysande anteckningar om dess tidigare proveniens – en tystnad som inte är ovanlig i äldre handskriftssamlingar, där en stor del av volymernas biografi ligger i det outtalade snarare än i det dokumenterade.

Skoklosters manuskriptsamling deponerades därefter i Riksarkivet 1892 och vid flera senare tillfällen, vilket ytterligare förflyttat materialet genom rum och institutioner.¹³⁰ Samlingen har alltså, likt många adliga bibliotek, en dubbel historia: både den som står skriven i katalogerna och den som gömmer sig i materialets vandringar – från eventuellt Salsta till Skokloster, vidare till Riksarkivet och nu in i forskarnas (mitt eget inräknat) försök att förstå dessa manuskripts proveniens och innehåll.

Per Brahes Tröstebok är ett talande exempel på hur böcker kunde tjäna som minnesbärare. Den är också ett exempel på en typ av otryckt bok som samsades på biblioteken med de tryckta verken, sannolikt placerad i hyllorna tillsammans med samlingens andra otryckta manuskript. Med tryckerikonstens införande på 1400-talet och vidare spridning under 1500-talet upphörde inte manuskriptproduktionen och manuskript-

samlandet. Av denna minnesbärande anledning och av det faktum att skriften en gång i tiden faktiskt legat på en hylla i biblioteket på Skoklosters slott förtjänar den uppmärksamhet.

Boken ser inte mycket ut för världen: knappa 22 centimeter hög och 18 centimeter bred. Ett hundratal tunna papperssidor nedklottrade med svart bläck. Det är tydligt att den – mer korrekt: de, för minst ytterligare två personer har lämnat sina bidrag – som skrivit i boken också återkommit för att kommentera och ändra i innehållet. Sidor har lagts till och sidor har dragits ifrån. Skrivsättet gör boken till ett levande dokument över hur den använts. Det första textlagrets prydliga uppställningar har burits av och fått tillägg som vuxit ut under skrivandets gång till inte bara ett andra utan flera lager text.¹³¹

Per Brahe den äldre var först att införskaffa och bruka boken. Därefter, efter hans död 1590, gjorde sonen Abraham Brahe sannolikt flera tillägg i den, däribland översättningar av kyrkofäder. Andra partier utgör rena översättningar av Rostockprofessorn David Chytraeus' (1531–1600) *De morte et vita aeterna* ("Om döden och det eviga livet", 1583). Den boken bildar i sig en fascinerande länk mellan Per Brahe, svärsonen Erik Sparre (1550–1600) och den tyske teologen och historikern. Erik Sparre fungerade tidvis som patron åt Chytraeus och bekostade bland annat tryckningen av hans skrifter.¹³² Kanske tog han sig an projektet på direkta uppmaningar från svärfadern? Eller så är det i själva verket Erik som, efter Per Brahes död 1590, övertagit *Trösteboken* och fyllt den med nya tillägg.

Bokens titel är tydligt utskriven: *Tröstbok för alla goda och gudfruktiga människor som tröst och hugsavelse behöva, sån nyttig och mycket av nöden, allom kristnom, ofta till att igenom se, och läsa; beskriven uti konung Eriks tid i hans regemente, på det sjunde året, och nu uppå nytt igen, översett och förbättrat, Anno 1583, den 20 dagen aprilis*. Efter titelbladet är två sidor bortrivna.¹³³ Arbetet med *Trösteboken* hade Per Brahe påbörjat under Erik XIV:s tid, närmare bestämt i slutet av dennes regering, år 1567. Med hänsyn till innehållet torde den ha tagit form efter händelserna vid Svartsjö det året – det som slutade i Sturemorden på Uppsala slott. Eriks våldsdåd, liksom insikten om att han själv undkommit den summariska rättegång – han var kallad att infinna sig i Uppsala men kom för sent – som kostade flera män livet, påverkade honom djupt. Men ytterligare en tragedi hade drabbat familjen. Samma år, i april, vådasköts hans äldste son Joakim till

döds av sin morbror Sten Gustavsson (Stenbock) på Husön. Den unge arvingen, blott 17 år, var tänkt att överta grevetitel och ättens ledning. Nu föll ansvaret i stället på den två år yngre Erik. Joakim begravdes i Vadstena klosterkyrka.

Chock – inget annat ord fångar den förlamande sorg Per och Beata måste ha erfarit: först sonens död, en månad senare mordet på rikets främsta adelsmän; en kung på flykt i vansinne; krig i söder; ett politiskt läge som dallrade av upplösning. *Trösteboken* kunde inte återge honom sonen eller få Sturemorden ogjorda. Men den lindrade sorgen, höll misströstan borta och gav honom kraft att fortsätta leda landet genom krig och kris, liksom att i det dagliga livet stå ut med tröga fogdar och trilslande landbönder. Det första lagret av bläck skulle komma att följas av ett nytt när ännu en personlig katastrof ristade sig in i hans liv: hustrun Beatas död.

När han ordnat allt det praktiska kring hennes bortgång och begravning slog saknaden till med full kraft. Förtvivlan grep honom som rovfågeln sitt byte. Längtan efter hennes närvaro fick honom att på nytt ta fram sin bok och skriva dit den tilläggstitel som daterar arbetet: ”... och nu uppå nytt igen, översett och förbättrat, Anno 1583, den 20 dagen aprilis.”

Även om mycket i boken består av referat och citat ur Bibeln och andra religiösa texter är det ett sårat jag som för pennan. Det är just detta som gör dokumentet så levande och gripande i dag. Han vet att döden är oundviklig – men han längtar efter den, vill höra den stiga in i rummet och ta honom med sig. Till Skriftens ord fogar han egna reflektioner om livet och döden, synd och straff, prövningar, rättfärdighet, återuppståndelse och himmelriket. Boken har flera teman, men det viktigaste är olycka och motgång i människans jordiska liv. Han skriver: ”Men *malum privatum* flyter icke allenast alltid där bredvid, utan håller jämt och samt däruppå, och det på mångehanda sätt ... stundom hos den ena, stundom hos den andra, hos den ena mindre, hos den andra mera, eftersom vi människor kunna hava det förtjänt, och Herren Gud det tillåter ...” *Malum privatum* betyder ’privat ondska’ eller ’privata olyckor’ och avser alltså motgångar som drabbar en i livet. Olyckor kommer i olika skepnader och med olika tyngd, beroende på vad Gud tillåter, menar han. Men Gud är aldrig långt borta, och insikten om att lidandet är en gudomlig prövning ger Per Brahe tröst.

Ett sidoordnat tema är varför Gud låter onda människor lyckas i denna världen, medan de goda tvingas leva i ”aska och grus”. Likt en nutida Job

söker han svaret genom att bläddra från skriftställe till skriftställe. Och likt Job finner han en sorts svar: Gud är större än allt levande. Men om svaret är tillräckligt för en människa som redan lider är en annan fråga.

Boken är indelad i tre delar. Den första behandlar helgonens och "alla andras" vedermödor. Den andra hur människor tröstat sig och funnit ro – här återfinns tolv artiklar för varje sörjande att reflektera över. Den tredje handlar om Guds försyn, dödens förskräckelse och hur man bäst bereder sig på ett saligt avlidande. Här uttrycker han sin längtan efter att återförenas med hustru, barn (förstfödde sonen Joakim) och alla dem som följt honom en bit på livets väg. Han framhåller att människan föds i gråt, lever i möda och dör tyngd av sorg. Men Bibeln visar samtidigt hur de gudaktiga belönas i livet efter detta. Han citerar ur Jesaja, Jesu Syrack, Job, Psaltaren, Jeremia, Tobit, Salomos vishet, Romarbrevet och andra delar av Bibeln. Hela Skriften – Gamla och Nya testamentet – är närvarande. I *Trösteboken* märks också Martin Luther, och sannolikt Phillip Melanchthon. Men Per Brahe hämtar inte bara ur den kristna kanon. Han talar även om "hedningarna" – Aristoteles, Cicero, Seneca och andra antika auktoriteter som han studerat under sina utlandsår och hänvisar till i *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*, en bok i han skrev på 1580-talet och som drar upp riktlinjer för hur ett adligt gods ska skötas samt om barnuppfostran och skolning av det unga adelsfolket.¹³⁴

In den andra bokens tredje del ingår ett avsnitt helt ägnat åt "exempel av värdsliga historier", där han radar upp människoöden ur antiken. Det är berättelser om människor som råkat illa ut i livet: Themistokles, Demosthenes "den högberömda oratorn" som tog livet av sig, Pythagoras i landsflykt, Sokrates "den vise mannen vart uti Athen oförskyldig för hat och avunds skull umbragd" [dödad], Lucretia som våldtogs av Tarquinius, med flera andra kända personer. Alla dessa öden blir illustrationer av hur Gud lägger tyngre bördor på vissa – och därmed större ära i ett kommande liv.

En annan gestalt som påverkar honom är mystikern Paracelsus. Aureolus Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541) – den schweiziske läkaren och visionären – såg naturen som besjälad och människan som en del av universums dolda ordning. Per Brahe tar upp Paracelsus i sin diskussion om själens odödlighet. Själen, skriver han, är en *quinta essentia*, av samma natur som himlarna och änglarna. En sådan

gudomlig skapelse kan ”intet element, djävul eller annat creatur ... dräpa eller förgöra.” Paracelsus lärar om *arceus*, den gudomliga kraft som förband mikrokosmos med makrokosmos, fascinerade honom. Per Brahe var sannolikt den förste i Sverige att behandla Paracelsus i skrift och introducera honom på svensk botten.¹³⁵ Vi kommer möta fler av Paracelsus skrifter och tankar längre fram i studien.

Men han förlitade sig inte enbart på andra. I vissa partier låter han en egen poetisk röst träda fram, som här, i en klassiskt humanistisk meditation över sömnen som dödens syster:

Ty vad är somn [sömn] annat än ett beläte, och en liknelse till döden. Ser man dock årligen huru alla örter och allt gräs på markerna emot vintern blekna, förfallna, vissna, borttvina, och slätt förtorkas, och synas lika som de vore döda, och de skulle nu aldrig kunna komma sig före igen, och blir dock emot sommaren lika färska och gröna, och bär sina blad, blomster och frukt, så skön sedan som någon tid tillförende. Sammanlunda går det också till med mångahanda slags fåglar, bi och maskar, vilka som krypa och bortgömma sig och ligga uti dvala hela vintern utöver, få dock likväl igen liv, och kommer fram mot sommaren och är så kry och lustiga som de tillförende varit hava, så länge deras tid varer.

Ett sådant parti¹³⁶ kan ha en okänd föregångare; *Trösteboken* kan i delar vara en översättning. Men det spelar mindre roll. Orden, språkdräkten, de små anteckningarna i marginalerna – allt bär spår av honom och hans söner alternativt även svärsonen Erik Sparre. Det är personligt nedtecknat, i stunder då hans värld skakade.

Och det var en tröst som han behövde. Livet var en kamp mellan dygd och last, och det fanns fler aktörer än Gud och människan; där fanns också en underjordisk kung också. Per Brahe omtalar honom som ”Djävulens verk och gärning” – ibland står det bara ”satan”. Världen bar på ett mörker. Gud låter ibland de onda blomstra i det jordiska livet, skriver han, för att deras fall ska bli desto större. Människan får inte ta hämnden i egna händer, utan bör lägga den i Guds. Kanske bad han, de där veckorna efter Sturemorden, för den vansinnige kungen som slagit landet i spillror? Det går inte att utesluta.

Förlåtelsen var central för Per Brahe. Syndaren som bättrar sig blir upptagen i nåden igen. Och adeln följde i någon mån denna lära: man

förlät Erik XIV efter några månader, även om politiken tog en annan väg. Även en tyrann spelade sin roll i det gudomliga dramat. ”Elementen, onde andar, tyrannerna och vanartiga människor” är endast Guds instrument. Det var en tröst i en tid då allt tycktes upplösas. En annan tröst låg i att ingen människa är ensam om sin sorg. Gud agar dem han älskar, som en far sina barn: arvsynden gör människan böjd åt det onda och Gud tuktar henne för att hon ska nå odödlighet i livet efter detta. Den viktigaste kristna grundsatsen för Per Brahe var just denna: själens odödlighet och kroppens uppståndelse vid yttersta domen.

Mot den religiösa bakgrunden förvånar det inte att det i slutet av *Trösteboken* finns nedtecknat ett antal sånger, skrivna av en person i fängelse i början av 1600-talet. Någon av Per Brahes söner – sannolikt Abraham Brahe den äldre, som senare ärvde stora delar av Rydboholmssamlingen (den följde med sätesgården)¹³⁷ – har uppenbarligen lånat ut skriften till en sorgfylld fånge som sökte tröst och mening under de långsamma dagarna i cellen, i väntan på antingen frigivning eller avrättning. Att just denna bok fått tjäna som ledsagare i ett ögonblick av existentiell utsatthet illustrerar på ett slående sätt hur adliga böcker kunde röra sig mellan sociala världar och därmed bli aktiva aktörer i människors liv. *Trösteboken* framträder här inte enbart som ett fromt uppbyggelseverk, utan som en materiell och emotionell resurs – ett föremål som band samman högadliga läsare och bokbrukare med en okänd fånges innersta behov av hopp, bot och ordning i en tid av ovisshet.

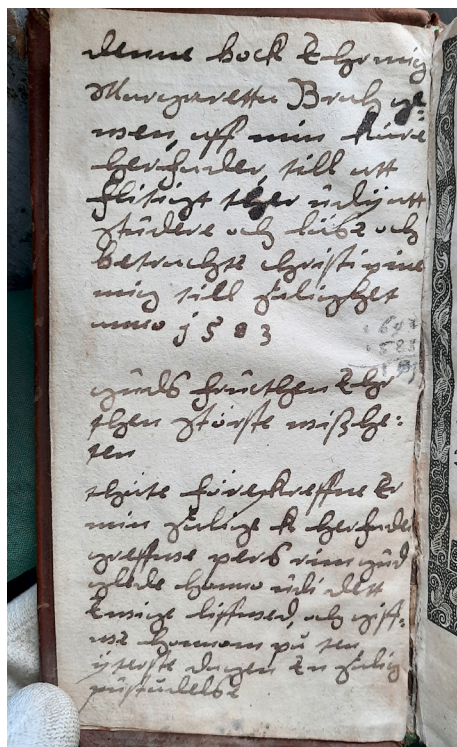
En annat bokminne i sorgens skugga

År 1583 var som sagt ett mörkersår för Per Brahe den äldre. Hans hustru Beata Stenbock avled och barnen, de flesta i ung ålder, förlorade en mor de tycks ha hållit mycket kär. Efter Beatas bortgång övertog systemen tillika änkedrottningen Katarina Stenbock ansvaret över uppfostran och vården av de mindre barnen. Per Brahes egenhändigt skrivna *Tröstebok* vittnar, som sagt, om sorgen som drabbade honom och de existentiella frågor han tvingades brotta med. Ett annat spår av denna sorg finns bevarat i en tysk andaktsbok som dotterns Margareta Brahe (1559–1638) ägde: *Das Leiden vnnd Auffserstehung vnsern Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten ... Auff new ... emendirt ...*, tryckt i Leipzig 1567. Boken, vackert bunden i kalvskinn med guldtryck och knytband, hamnade i familjens bibliotek på

Rydboholm – Per Brahes huvudsakliga sätesgård, platsen där han vistades ofta – och överlämnades till Margareta samma år som modern dog.¹³⁸

Att detta inte var vilken bokgåva som helst framgår tydligt av de anteckningar som finns på försättsbladet, skrivna med brunt bläck: ”denne bok är mig Margareta Brahe given, av min käre härfader, till att flitigt där uti att studera och läsa och betrakta Kristi pina mig till salighet Anno 1583.” Strax under denna inskrift tillfogar Margareta: ”Guds fruktan är den största visheten” och ”detta föreskrivna är min salige k(äre) härfader greve Pers rim gud glädje honom uti det Eviga livet, och give honom på den yttersta dagen en salig puståndelse (uppståndelse).”¹³⁹ Det sista ordet tycks vara en felskrivning av ”uppståndelse” – men betydelsen är ändå tydlig: det handlar om minne, tacksamhet, och en kristen tro på återseende. Genom orden får vi inte bara en glimt av Margaretas sorg, utan också en bild av hur djupt rotad den religiösa trösten var i familjens liv. Att hantera sorg var att underordna sig Guds vilja.

Vem var då Margareta Brahe – denna kvinna som bevarade boken från sin far med sådan omsorg, som mindes hans ord om gudsfruktan som den högsta visheten, och som önskade honom en salig uppståndelse? Hon föddes den 2 juli 1559 på Sundholmen i Västergötland, en av familjens många gårdar. Att födseln skedde just där – och inte på det mer centrala Rydboholm i Uppland – kan ha berott på grasserande sjukdomar, årstid (mildare väder i söder) eller andra praktiska omständigheter. Som många adelsfamiljer på 1500-talet flyttade Brahes familj mellan sina sätesgårdar, efter säsong och behov. Per Brahe hade också storgårdarna Lindholmen i

Margareta Pedersdotter Brahe minns sin far Per Brahe i den bok hon fick när modern Beata Stenbock avled 1583. Föremålsnummer: 96489_SKOBOK. Fotograf: Jonas Häggblom 2022, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Uppland och grevskapet Visingsö med Visingsborg, som var under uppbyggnad. Vid sidan av dessa sätesgårdar och grevskap ägde han även fastigheter i Stockholm, Uppsala, Vadstena och Reval (efter modern).¹⁴⁰

Margareta växte upp i en stor syskonskara där nio barn överlevde småbarnsåren. Hon fick, liksom sina bröder Erik, Gustav, Magnus och Abraham Brahe, en gedigen utbildning. Det vet vi bland annat tack vare Per Brahes egen uppfostringsskrift *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*; en skrift som jag kommer återkomma till i studien. Där framhåller han vikten av kristen fostran, goda kunskaper i läsning och skrivning – men också en rad praktiska färdigheter: bryggning, vävning, sömnad och matlagning. Flickor skulle, enligt Brahe, inte bara vara fromma och kunniga utan redo att leda ett storhushåll och undervisa sitt tjänstefolk i både dygd och vardag.¹⁴¹ Vi vet också att nästa generation Brahe, alltså Per Brahes barnbarn, studerade såväl grekiska som latin – och det gäller både flickorna och pojkarna, men mer om det längre fram.

Vid moderns död 1583 var Margareta 24 år gammal. Fadern hade hunnit bli 63 – en aktningvärd ålder vid den här tiden. Det dröjde inte länge efter moderns död innan Margareta själv hamnade i stormens öga. År 1585 förlovades hon med Johan Sparre (1551–1599), som var yngre bror till hennes svåger Erik Sparre. Men planerna grusades av en skandal: Johan hade gjort en ung tysk adelsflicka gravid – hon hette Poletta von Zijlen (född ca. 1570) och var från Mecklenburg. Krisen löstes med adlig elegans – och beräkning. Genom kontakter med ätten Bagge, till vilken Erik Sparre hade klientförbindelser, ordnades en förlikning där flickan i stället giftes bort med lågadelmannen Erik Bengtsson (Bagge af Berga, d. omkring 1590), mot generös ersättning i form av godsegendomar. Margareta gifte sig ändå med Johan Sparre, som senare blev ståthållare på Kalmar slott – och som 1599 avrättades av hertig Karl i samband med Linköpings blodbad. Enligt traditionen ska Margareta ha bevarat makens avhuggna huvud i ett träskrin som hon bar med sig genom livet. Tillsammans fick de barnen Beata och Sigismund – uppkallade efter hennes mor och den katolske kungen Sigismund, som sannolikt stått fadder vid dopet.¹⁴²

Därefter följde inbördeskriget mellan Sigismund och hertig Karl, strider som drabbade högadeln hårt, i synnerhet Braheätten som fick se flera av dess medlemmar desavouerade och hotade av hertig Karl och begav sig därför utomlands till ett liv i exil: som Erik, Gustaf, Sigrid och

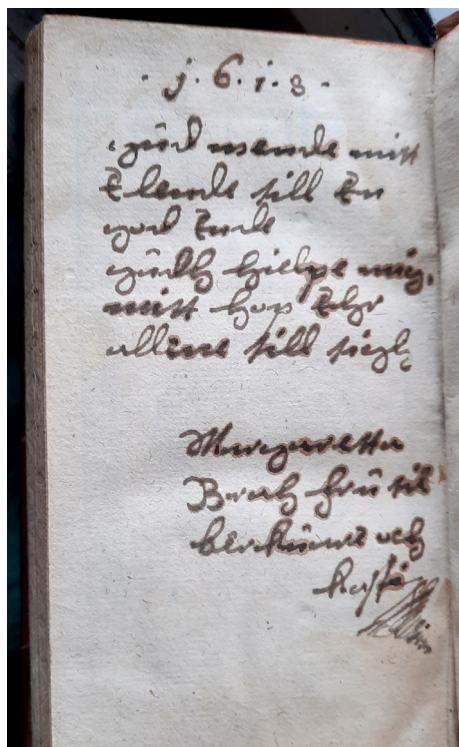
Margareta.¹⁴³ Hon fick senare tillåtelse att återvända hem till Sverige, vilket hon gjorde i februari 1629, efter nära 30 år i exil. Margareta Brahe avled 1638 och ligger begravd i Brahekyrkan på Visingsö. Bredvid hennes kista finns skrinet med makens huvud.

För att återvända till själva andaktsbokens innehåll och dess biografi: den utgör ett exemplar av en luthersk passions- och uppståndelseharmoni, en genre som sammanfogade evangeliernas olika berättelser om Jesu lidande och uppståndelse till en enhetlig, löpande text. Det är därför titeln talar om att berättelsen är tagen ”ut ur de fyra evangelisterna”. Sådana sammanslagningar var mycket spridda i 1500-talets Tyskland och gavs ofta ut i nya upplagor – något som också framgår av just detta exemplar, där titeln betonar att det är ”auffß new emendirt”, alltså en ny och reviderad utgåva. En Leipzig-upplaga från 1567 passar väl in i denna trycktradition.¹⁴⁴

Författaren och sammanställaren Johannes Bugenhagen, även kallad Pomeranus (1485–1558), var en av Luthers närmaste medarbetare och en centralgestalt i reformationens spridning norrut. Vid 1560-talets mitt hade Leipzig vuxit fram som ett viktigt lutherskt tryckcentrum, där mängder av fromhetslitteratur spreds över det tyskspråkiga området. Att just denna bok trycktes där är alltså helt i linje med stadens roll som nav för den nya lärans spridning.¹⁴⁵

I boken smälts evangeliernas passionsberättelser samman till en berättelse som kunde användas i flera syften: som privat andaktsbok, som förberedelse för predikan, eller som läsning under fastan och påskan. Den cirkulerade ibland som ett fristående verk, ibland ihop bunden med andra lutherska texter, till exempel Bugenhagens predikningar eller de sju botpsalmerna, vilka förstärkte bokens funktion som redskap för meditation och fördjupning.¹⁴⁶

Margareta Pedersdotter Brahes exemplar bär tydliga spår av att hon inte bara ägde boken utan också återvände till den i olika skeden av livet. En anteckning där fadern Per Brahe den äldre benämns som ”salig” visar att hon fört in notiser i volymen någon gång efter hans död 1590. Det är alltså fullt möjligt att de anteckningar vi ser kom till långt efter det att boken först hamnade i hennes ägo. Ett av de mest personliga inslagen finns på det bakre försättsbladet, där en notis är daterad 1618. Då hade Margareta varit änka i nitton år. Texten lyder: ”1618 Gud vände mitt Elände till En

"1618 Gud vände mitt Elände till En god Ände Gud hjälpe mig, mitt hopp Är allena till dig – Margareta Brahe fru till Berkvara och Kastå." Margareta Pedersdotter Brahes inskrift på en eftersäts sida, en notis skriven i exil kanske i Danmark eller i Polen eller någon annanstans i Östersjöområdet. Föremålsnummer: 96489_SKOBOK. Fotograf: Jonas Häggblom 2022, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

god Ände Gud hjälpe mig, mitt hopp
Är allena till dig – Margareta Brahe
fru till Berkvara och Kastå."¹⁴⁷

Formuleringen är både en bön och en bekännelse, där hennes livssituation flätas in i bokens religiösa berättelse. När hon skriver sig till Bergkvara i Småland är det särskilt anmärkningsvärt, eftersom gården redan frantagits henne av Karl IX. Notisen måste alltså ha tillkommit i hennes exil. Var hon då i Polen? I Danmark? Var hon än befann sig var boken ett ankare, ett föremål som följde henne och där hon kunde formulera både sin sorg och sitt hopp.

Därmed vet vi att boken följde henne genom livet, från ung kvinna i sorg till åldrande änka i exil. Det var ett bokminne i sorgens skugga, dels över motgångarna i sitt liv som gift och änka ("mitt Elände"), dels över förlusten av modern Beata Stenbock och fadern Per Brahe. I kriser tycks hon ha sökt sig till dess sidor, som

till en bekant famn. Troligen var det i ett sådant senare skede som också anteckningarna på främre pärmen tillkom. Margareta skrev inte bara för sig själv, utan också för framtida läsare – ett sätt att berätta hur boken kommit i hennes ägo, men också att hedra sin far och bevara hans röst. Typen av marginalia kan kategoriseras som *moralisk reflektion*, därtill också *identitetskapande* som följde med att fadern och det egna livet lyfts fram.

De ord Margareta tillskriver sin far – att gudsfruktan är den största visheten – är inte tagna ur luften. I *Oeconomia* betonar Per Brahe gång på gång att denna dygd utgör själva grunden för ett gott liv. Den unga adeln skulle inte bara lära sig läsa, utan också förstå innebörden av Guds bud, Bibeln och Luthers katekes. Gudsfruktan gällde både pojkar och flickor,

och var tänkt att leda till lycka i detta liv och salighet i det nästa. Jesus Syraks vishetsbok i Gamla testamentet återkommer ofta som auktoritet.¹⁴⁸ Jesus Syraks vishet är den längsta boken bland de gammaltestamentliga apokryferna. För Margareta blev faderns ord ett slags andligt arv – kanske också en inre övertygelse.

Hur boken *Das Leiden vnnd Aufferstehung* till sist hamnade på Skoklosters slott är inte helt klarlagt. Men det står utom tvivel att den gått i arv – frågan är bara till vem. Det finns dessutom några sifferuppställningar på det främre försättsbladet och bokens bakre försättsblad som låter antyda en ytterligare hand. På det främre med Margaretas text står (svagt) i marginalen i räkne uppställning: 1688(?)–1583 och en oläslig summa. På det bakre bladet utan annan text står i räkne uppställning: 1612–1583 med summan 35 och 1688–1583 med summan 105 samt slutligen 1688–1612 med summan 76. Vem som gjort dessa uträkningar likaså motivet till dem förblir okänt.¹⁴⁹ Att siffrorna 1583, 1612 och 1688 avser årtal är möjligt och att 1583 var Beata Stenbocks dödsår; men vad de andra åren kan ha haft för betydelse ifråga om bokens kontext återstår i så fall att reda ut. År 1612 tillhörde boken fortfarande Margareta. År 1629 dog dottern Beata så hon kan inte ha ärvt skriften. Kvar står sonen Sigismund eller någon av hennes syskon, som överlevde henne, vilket tyvärr utesluter Abraham Brahe, som avled 1630, flera år före henne själv. Eftersom Abrahams böcker finns på Skokloster skulle de annars ha kunnat ha kommit den vägen.

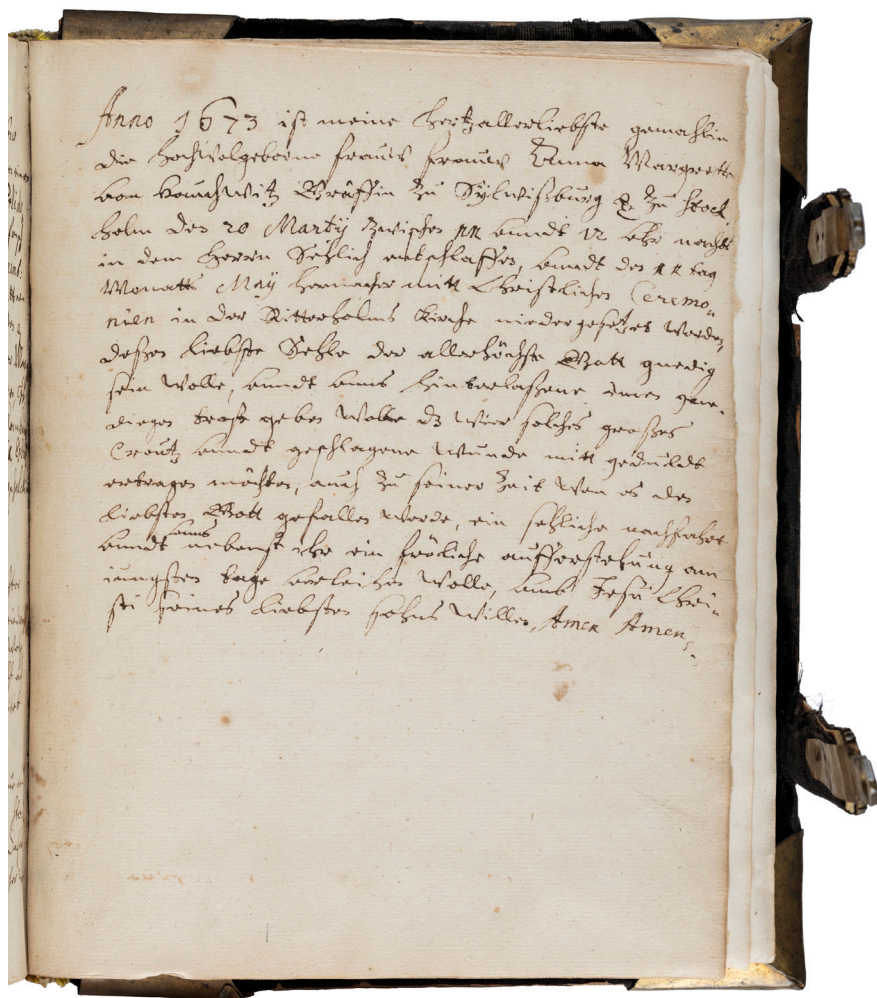
Andra böcker som Margareta Brahe ägt finns också i samlingen, bland annat en andaktsbok med stamboksanteckningar, som behandlas senare i denna studie. Att boken till slut blev en del av Skoklosters bibliotek är en påminnelse om hur personliga minnen, sorger och trosövertygelser kunde föras vidare genom generationer. Det är själva bärandet av minnen som gör boken unik, inte innehållet.

Carl Gustaf Wrangels familjeanteckningar

Han som ägde slott och palats, inte bara i Sverige utan också i Tyskland, som rörde sig hemtamt i de tyska furstehusens salonger och bar respekt med sitt namn, stod nu med ett nästan utplånat liv på det personliga planet. Av elva barn levde bara fyra: döttrarna Margareta Juliana (31 år), Eleonora Sophia (22 år), Polydora Christiana (18 år) och Augusta Aurora (15 år). Och nu hade även hans älskade hustru gått bort. Carl Gustaf

Wrangel tog till pennan och skrev med skälvande hand in den sista notisen på familjesidan i sin bibel: "Anno 1673 har min högst allrakäraste gemål, högvälborna fru, fru Anna Margareta von Haugwitz, grevinna av Sölvesborg etc., i Stockholm den 20 mars mellan 11 och 12 på natten avsomnat salig i herran, och den 11:e dagen i månaden maj här med kristliga ceremoniersatt i Riddarholmskyrkan." Wrangel var tvåspråkig och skrev som regel på tyska, även detta sista om hustrun som här är översatt till svenska.¹⁵⁰

Det blev den sista händelsen han antecknade i den dyrbara familjebibeln

Carl Gustaf Wrangel har precis förlorat sin hustru och skriver in den sista familjeanteckningen i familjens Bibel. Föremålsnummer: 91598_SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier 2018, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

– en Lutherbibel tryckt i Lüneburg 1634, med sammetsband, pärmfylld av trä och spännen och beslag av mässing dekorerade med kerubmaskaroner. Bokens minnesblad, som han genom åren fyllt med uppgifter om sitt bröllop, barnens födelse och dop och även allt för tidiga dödar, cirkade på många sätt kring en enda person: Anna Margareta von Haugwitz. Hon var hans första och enda brud, modern till hans barn, hans följeslagare i krig och fred, en livskamrat – och nu var hon borta och han bliven änklings.

Bibelns första notering berättar om deras vigsel. Anna Margareta var av tysk börd, född mitt under det som då kallades ”det tyska kriget”, senare känt som trettioåriga kriget (1618–1648). Sverige trädde officiellt in i kriget 1630, i praktiken redan år 1629 under den katolska sidans belägring av staden Stralsund, dit svenskarna skickat undsättningstrupper. Hon såg dagens ljus den 18 januari 1622 i Calbe an der Saale, en stillsam småstad strax söder om Magdeburg. Men stillheten var förrädisk. När Magdeburg föll för Tillys armé i maj 1631, drabbades staden av en massaker så brutal att den chockerade hela samtiden. Av cirka 36 000 invånare överlevde endast runt 6 000 personer, men uppgifterna varierar, vissa menar att det var ännu färre. Kvar efter bränderna stod endast domkyrkan, Vårfrukyrkan samt omkring 130 hus, resten låg i aska. Det tog fjorton dar att kasta ned de förkolnade liken i den passerande Elbe. ”Magdeburgisieren” kallades det sedan, det nya brutala sättet att föra krig.¹⁵¹

Anna Margaretas föräldrar, Baltzar von Haugwitz och Sophia von Veltheim, dog tidigt. Familjens tillgångar – deponerade i Magdeburg – gick bokstavligen upp i rök. Hon och hennes fyra systrar blev föräldralösa och lottlösa. Anna Margareta placerades på Marienstuhls nunnekloster i Egel, som ligger cirka tre mil från Calbe och som var ett protestantiskt område under svensk kontroll. Här fick hon undervisning i sömnad (”allehanda sköna handarbeten”), läsning, skrivning¹⁵² – och kanske för första gången uppleva ett sammanhang som präglades av kontemplation och boklig bildning. Kloster var kreativa institutioner som lade tonvikt vid läsning och skrivande samt begrundan och bön.

Inte långt från klostret låg Egelns slott, där den svenske generalen Johan Banér (1596–1641) med familj residerade. I hans hov fanns Elisabeth Juliana von Erpach (1600–1640), som var änka efter en överste von Löwenstein i svensk tjänst. Hon gifte sig 1636 med Banér och tog strax därefter Anna Margareta under sina vingars beskydd och tog henne ur klostret. Hon var

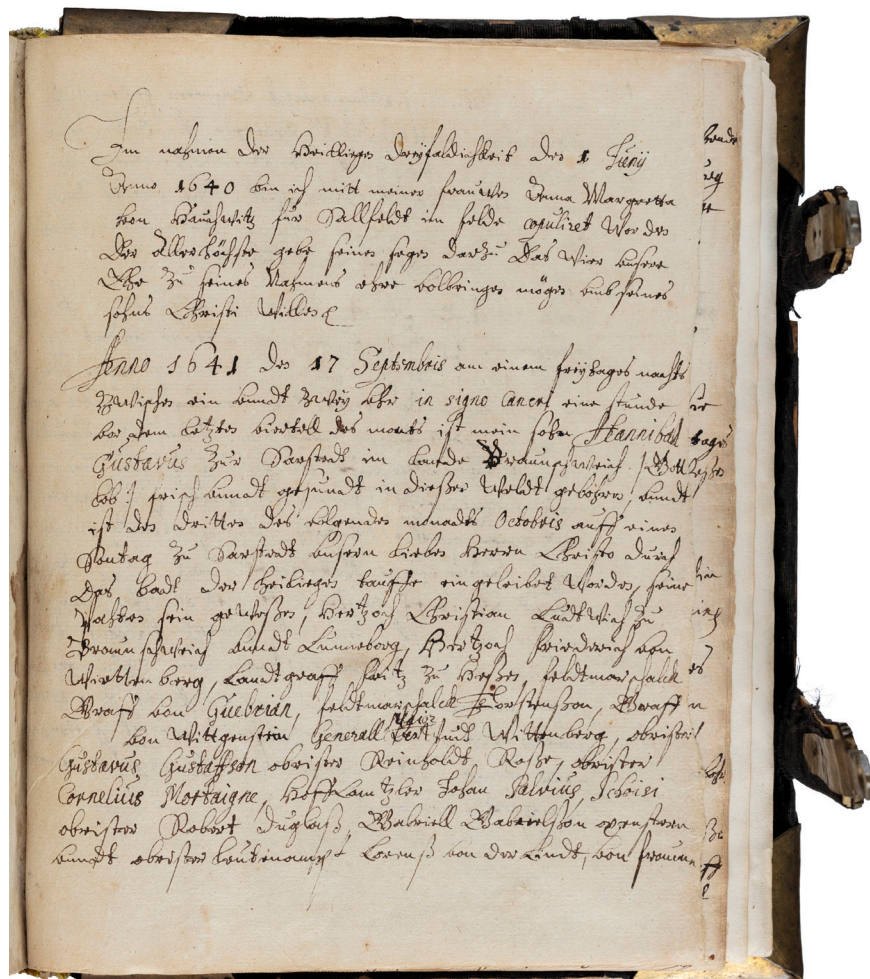
bekant med släktingar till Anna Margareta. Syftet, enligt Anna Margaretas egna anteckningar, som finns bevarade på Skoklosters slott, var att skydda henne från att ”förföras av den katolska saken”. Hos Elisabeth Juliana fick hon fortsätta sin utbildning, nu i sällskap med sin nya gynnars dotter Marca Christiana von Löwenstein (1625–1672) och under ledning av en privatlärare i luthersk troslära. Av en privatlärare fick hon lära sig luthersk troslära samt läsning och skrivning.¹⁵³

I denna krets av människor, både höga militärer och framstående civila, män och kvinnor, rörde sig också en ung Carl Gustaf Wrangel. Det dröjde inte länge förrän flickan från Calbe an der Saale fattade tycke för mannen från Skokloster i det avlägsna Uppland. De förlovade sig, och den 1 juni 1640 gifte de sig i ett fältläger utanför Saalfeld, under kanonernas dova muller. Saalfeld ligger cirka fyra mil sydost om Erfurt och var ett område som var svårt plågat av båda sidors arméers brutala framfarter. Fadern Herman Wrangel var dock emot giftermålet men tvingades till slut acceptera sonens val av brud.¹⁵⁴

Långt senare, när exakt går dock inte avgöra, förde Carl Gustaf Wrangel in den första uppgiften i familjebibeln: ”I den heliga treenighetens namn blev jag den 1 juni anno 1640 vigd med min fru Anna Margareta von Haugwitz i fält utanför Saalfeld. Må den allrahögste ge sin välsignelse därtill så att vi vårt äktenskap i hans namn eller nåd kunna (få) enligt hans son Kristus vilja etc.”¹⁵⁵

Elisabeth Juliana von Erpach hann dock aldrig få uppleva glädjen av att se sin adopterade flicka gifta sig, hon dog den 29 maj, bara tre dagar före det stundande bröllopet – blott 40 år gammal. I fältlägret tvistades det om Anna Margaretas fostermor avlidit på grund av misstag gjorda av en fransk läkare som befann sig där eller om det var ”tyskarnas” fel. Hennes kropp fördes först till Erfurt och senare till Riddarholmskyrkan i Stockholm, där hon begravdes i det banérska gravkoret. För Anna Margareta var det ett definitivt brott med hennes tidigare liv, nu hade hon inte längre några personliga band kvar till landet. Hon följde sin man genom det krigshärjade Tyskland, och så småningom till Sverige, där hon slog sig ned på det nybyggda men ännu ofullbordade Skoklosters slott.

Under krigsåren födde hon barn efter barn – hon var med andra ord gravid under större delen av deras tid i Tyskland under kriget. De varvade tiden mellan att bo på slott med att ligga ute i fält. Förstfödde Hannibal

"I den heliga treenighetens namn blev jag den 1 juni anno 1640 vigd med min fru Anna Margareta von Haugwitz i fält utanför Saalfeld." Carl Gustaf Wrangel inleder sina familjanteckningar i Bibeln. Han skriver på tyska. Föremålsnummer: 91598_SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier 2018, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Gustav kom till världen i Sarsted den 17 september 1641. I bibeln anges exakt astrologisk tidpunkt: "mellan klockan ett och två i kräftans tecken en timme före månens sista kvartal". Dopet skedde i fästningen Pleissenburg. Nästan varje födelse i familjen omges av denna typ av notiser – ibland med exakta klockslag, astrologiska observationer och listor över dopgäster. Det var inte ovanligt, men hos Wrangel är det påfallande noggrant och personligt.

Sammanlagt födde Anna Margareta elva barn. Hannibal Gustav (1641–1643), Margareta Juliana (1642–1701), Achilles (1643–1648), Augustus Gideon (1645–1648), Carl Philip (1648–1668), Eleonora Sophia (1651–1687), Charlotta Aemilia (1652–1657), Christina (1654–1657), Polydora Christiana (1655–1675), Augusta Aurora (1658–1699) och Herman (född och död 1661). Samtligas födelse är noterade i familjeboken. Av oklara skäl finns inte Achilles och Augustus Gideons dödsfall år 1648 med i familjebibeln.

Bara fyra av barnen överlevde som sagt föräldrarna, samtliga döttrar, vilket ställde till det för hur Skoklosters slott skulle gå i arv och överleva reduktionen. Att förlusterna var smärtsamma är tydligt. När lille Hannibal Gustav dog i Lüneburg 1643 – två år gammal – skrev Wrangel: ”Anno 1643 den 8 januari mot klockan 10 på kvällen är min son Hannibal Gustav i Lüneburg välsignad i herran insomnad. Måtte den allsmäktige Guden unna honom en fröjdefull återuppståndelse med Kristus på den yttersta domens dag.”¹⁵⁶ Han avled blott två år gammal i sjukdom. Det var inte helt ovanligt att små barn gick bort i olika febersjukdomar, tyfus, stickfluss och koppor. Sorgen uttrycks inte bara i ord utan också i bild: ett porträtt av pojken hänger på Skoklosters slott med inskriften (på latin): ”Här ligger Hannibal. Inte den berömde Hannibal, sonen till Hamilcar, utan Hannibal Gustavus Wrangel, ett älskligt barn.”¹⁵⁷ Barnen vilar tillsammans med sina föräldrar i Skoklosters kyrka.

Kriget genomsyrar familjenotiserna. Dottern Margareta Julianas födelse den 4 november 1642 skedde ”under belägringen av Leipzig i landet Sachsen”. Hon döptes en månad senare på fästningen Pleissenburg i Leipzig. Många av faddrarna och gästerna var tyska och svenska fältmarskalkar, generaler, krigsöverstar och överstelöjtnanter. Av notiserna att döma deltog den absolut högsta samhällseliten på de wrangelska barnens dop. Flera gånger närvarar kungligheter vid dopen. Som när dottern Christina föddes i Uppsala den 29 maj 1654 och döptes den 4 juni samma år på samma plats. Hon bars till dopet av ”hennes kungliga majestät Christina” – alltså drottning Kristina som regerade 1644 till 1654.

Den sista anteckningen är dödsnotisen över Anna Margareta – hon avled i Stockholm den 20 mars ”mellan 11 och 12 på natten” 1673. Begravningsceremonin skedde i Riddarholmskyrkan den 11 maj, sedan förflyttades kistan till det Wrangelska gravkoret i Skoklosters kyrka. Tre år senare dog Wrangel själv. Slottet ärvdes då av deras äldsta dotter Margareta Juliana,

Hannibal Gustaf Wrangel, 1641–1643. Avbildad som död. Oljemålning på duk. Upp till text: "HIC JACET HANNIBAL: NON ILLE HAMILCARIS FILIUS, SED HANNIBAL GUSTAVUS Wrangell, INFANS GRATIOSISSIMUS, GENEROSISSIMUS, ET EXCELLENTISSIMUS NATUS PARENTIBUS, PATRE CAROLO GUSTAVO, MAGNO EXERCITUS SUECICI GENERALI ETC., MATRE ANNA MARGARITA, EX NOBILISSIMA FAMILIA Hauwitsen" och så vidare. Föremålsnummer: 11690_SKO. Foto: 2025 Skoklosters slott/SHM (PDM).

som redan 1660 gift sig med Nils Brahe den yngre (1633–1699). Genom henne räddades Skokloster undan reduktionen 1680. Samma år som maken avled, 1699, gjorde hon slottet med dess inventarier till fideikommiss, och hennes son Abraham Nilsson Brahe (1669–1728) blev dess förvaltare. Med honom ärvdes inte bara byggnaden och konstföremål liksom andra inventarier, utan också faderns böcker samt delar av det rika wrangelska biblioteket.

Den wrangelska Bibeln däremot befann sig hos paret Wrangels dotter Augusta Aurora som tog med den till Ekebyhov, vilket bekräftas av en inledande sida med anteckningar.¹⁵⁸ Där står, här i översättning från tyskan till moderniserad svenska av Anna Katharina Richter:

Denna heliga Bibel ur vilken den saliga fröken Augusta Aurora Wrangel läste mycket, när biblioteket efter hennes salige herr faders död delades upp bland hans arvingar, och vilken tillsammans med allt annat arvegods efter den salige herrn nästan kommit arvingarna ut ur händerna (vilket är de flesta bekant), så blev även denna heliga bok, tillsammans med andra efterlätna saker av den salige fröken vid Ekebyhov, nästan fölorad; men genom använd flit och noggrant efterforskning har den slutligen blivit återfunnen. Må Gud den allsmåktige bevara huset inför framtida olyckor och hålla sina heligsta händer över dess efterkommande så länge de fruktar och ärar hans heliga namn.¹⁵⁹

Augusta Aurora avled i januari 1699 och Abraham Brahe såg då till att den kom till Skokloster slott, där den, ansåg han, hörde hemma. Han menade säkert att han som innehavare av fideikommisset även hade juridisk rätt till boken.

Abraham Brahe är den som ser till att den wrangelska Bibeln får en framskjuten plats i boksamlingarna. På försättsbladet finns hans handstil: ”Dieses helige Buch welches...” – början på en notis som visar att bibeln fortsatt betraktades som en familjens dyrgris, fylld av minnen, av kärlek och förlust, men också av livets gång – från vaggan till graven. Han skrev in egna familjeanteckningar – giftermål och födelse respektive förlust av barn – samt såg även till att föra boken vidare till nästa generation av fideikommissinnehavare på Skokloster slott.¹⁶⁰

Dessutom finns ytterligare minneslager i boken. I Bibeln ligger även tre sidor lösa ark med familjenotiser skrivna av Eva Horn av Björneborg avseende perioden 1644–1710. Eva Horn af Björneborg (1653–1740) var gift med Nils Bielke (1644–1716) och mor till Eva Bielke (1677–1715) som 1695 gifte sig med Abraham Brahe, som å sin sida var son till Juliana Wrangel och Nils Brahe den yngre. Eva Horn var med andra ord en del av den större familjen. Hon var dessutom mor till Carl Gustaf Bielke (1683–1754), vars boksamlingar på Salsta slott långt senare hamnade på Skokloster slott; samme person som fick Gustav Banérs exemplar av Psaltaren i sin ägo. I början av 1690-talet stod Juliana i kontakt med sonen Abrahams blivande svärmor Eva Horn och de båda tycks ha uppskattat varandra. Deras brevväxling visar att ingående av äktenskap inte enbart var en fråga som avhandlades mellan ätters och familjers manliga överhuvuden utan

Abraham Brahe den yngre såg till att Bibeln återvände till Skokloster slott efter att den en tid legat hos Augusta Aurora, dotter till Carl Gustaf Wrangel och Anna Margareta von Haugwitz, som tagit med den till Ekebyhov. Redan då betraktades Bibeln som ett betydelsefullt minnesföremål. Föremålsnummer: 91598 SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier 2018, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

kvinnor deltog också i förhandlingarna om äktenskapsallianser.¹⁶¹ Hon finns också avbildad på porträtt som hänger på Skoklosters slott.¹⁶²

I boken finns således flera minneslager från olika personer och ätter. Det är uppenbart att den ursprungliga wrangelska Bibeln fyllt en samlande funktion för också andra personer och ätter, vars levnadsöden bands ihop i samma minnesväv. Bibeln förenar Wrangel med Brahe med Bielke. Det finns också understrykningar, en del marginalanteckningar ("NB") samt en lös lapp med anteckningar och hänvisningar till kapitel och verser i

Bibeln som ytterligare bekräftar bilden av en levande bok. Det finns dessutom två mindre, lösa lappar med dedikationer till tyska furstepersoner.

Bruket att skriva in familjenotiser i Biblar och bönböcker var spritt i Europa under den här tiden. Man registrerade barns födslar och dödar, giftermål och begravningar. Ofta är de införda på försättsblad eller i början av Nya testamentet. Man utgav till och med Biblar med förtryckta familjeregister/sidor.¹⁶³

Erik Brahe tar farväl

Det var en redan bruten man som satte sig vid bordet för att göra sina sista anteckningar i familjebibeln. Året var 1756, i mitten av juli. Redan i februari hade sorgen slagit till: efter bara fem dagars sjukdom i smittkoppor dog hans yngsta dotter, Ulrika Juliana, knappt åtta månader gammal. En vecka senare följde sexåriga Eva Fredrika, även hon död i smittkoppor. I juni gick lilla Christina – eller ”Kerstin” som hon kallades – bort i lungsot, bara fyra år gammal. Elva dagar därefter, den 17 juni klockan ett på natten, dog sonen Nils Gabriel, nio år, i samma förrädiska sjukdom.

En månad senare kom nästa dråpslag: den 16 juli dömdes han av Svea hovrätt att mista liv, ära och gods. Nu satt greve Erik Brahe i husarrest i sitt palats på Riddarholmen och väntade på att dödsdomen skulle verkställas. I sin bibel sökte han tröst, mening – och kanske en sista form av kontroll. Han skrev in sina sista anteckningar.¹⁶⁴ Den 23 juli 1756 mötte han sitt öde, med huvudet böjt inför skarprättarens svärd.

Att Erik Brahe avrättades var en direkt följd av att han deltagit i det misslyckade statskuppförsöket samma sommar, initierat av drottning Lovisa Ulrika och delar av hovet. Syftet var att stärka den kungliga makten på riksdagens bekostnad – ett försök att rubba maktbalansen i frihetstidens Sverige. När kuppen avslöjades misslyckades domstolen med att fälla drottningen, men istället riktades fokus mot näst högste ansvarige: Erik Brahe.¹⁶⁵ Hans roll var aktiv, beslutsam – men också präglad av otur. Det vittnar både biografien och anteckningarna i familjebibeln om.

Tragedin – oturen – följde honom redan från början. Erik föddes i Stockholm den 23 juni 1722. Fadern, greve Nils Abrahamson Brahe (1697–1722), dog när Erik bara var tre månader gammal. Modern, Fredrika Vilhelmina Stenbock (1701–1723), avled i februari året därpå. Pojken, ännu inte ett

år gammal, blev föräldralös. Först tog mormoderns mor, Beata Elisabet Königsmarck (1637–1723), över vårdnaden – men hon dog kort därefter. Då hamnade Erik hos sin farfar, Abraham Brahe (1669–1728), som tog hand om honom fram till sin egen död 1728. Erik var då sex år gammal. Till denna sorgliga rad av dödsfall hörde även en äldre bror, Abraham, som gått bort två år gammal, året efter Erik föddes.

Uppfostran övertogs därefter av hans faster Ulrika Juliana Brahe (1704–1765). Som tonåring skrevs Erik in vid Uppsala universitet, där han studerade mellan 1732 och 1739. Under studietiden stod han under överinseende av fältmarskalkinnan Eva Horn (1653–1740) – änka efter Nils Bielke (1644–1716) – som vid hög ålder tagit på sig ansvaret för hans fostran. Hon dog 1740, 87 år gammal.

Erik tycks ha tagit sina studier på största allvar. Det finns uppgifter om att han lånade böcker från Skoklosters slott och tog med sig dessa till sin bostad i Uppsala. Även vetenskapliga instrument och glober följde med till hans studierum – ett slags boksamlande i miniatyr, kanske ett första uttryck för det intresse som senare skulle växa till ett helt bibliotek.

Efter studierna inledde Erik Brahe en militär karriär. Han tog tjänst vid ett skånskt kavalleriregemente 1741 och gjorde snabb karriär. År 1745 gifte han sig med Eva Katarina Sack (1724–1753), hon var 21 år gammal, han 23 år. Några år efter giftermålet köpte den unge greven hennes familjehem Stenbockska palatset i Stockholm – även kallad det Sachska huset – där de kom att vistas större delen av tiden när de inte bodde på Rydboholm. Skoklosters slott var deras sommarresidens. Deras äktenskap välsignades med fem barn – tre söner och två döttrar – men lyckan varade bara i åtta år. Eva Katarina dog redan 1753 (i sjukdom), bara 28 år gammal. Hennes yngsta barn var då sju månader. Hon begravdes i det Braheska koret i Östra Ryds kyrka, där de flesta av Braheättens medlemmar ligger begravda.¹⁶⁶

Med tanke på hur ung Erik fortfarande var vid Eva Sacks död, blott 31 år, och att barnen fortfarande var små och behövde en mor, var det inte förvånande att han redan efter ett år gift om sig. Den nya hustrun hette Christina (Stina) Charlotta Piper (1734–1800). Troligen låg det både känslomässiga och praktiska skäl bakom det snabba giftermålet – barnen var som sagt små och behövde omsorg. Bruden var högborn, och äktenskapet mellan två av rikets mäktigaste släkter betraktades som en god allians – de

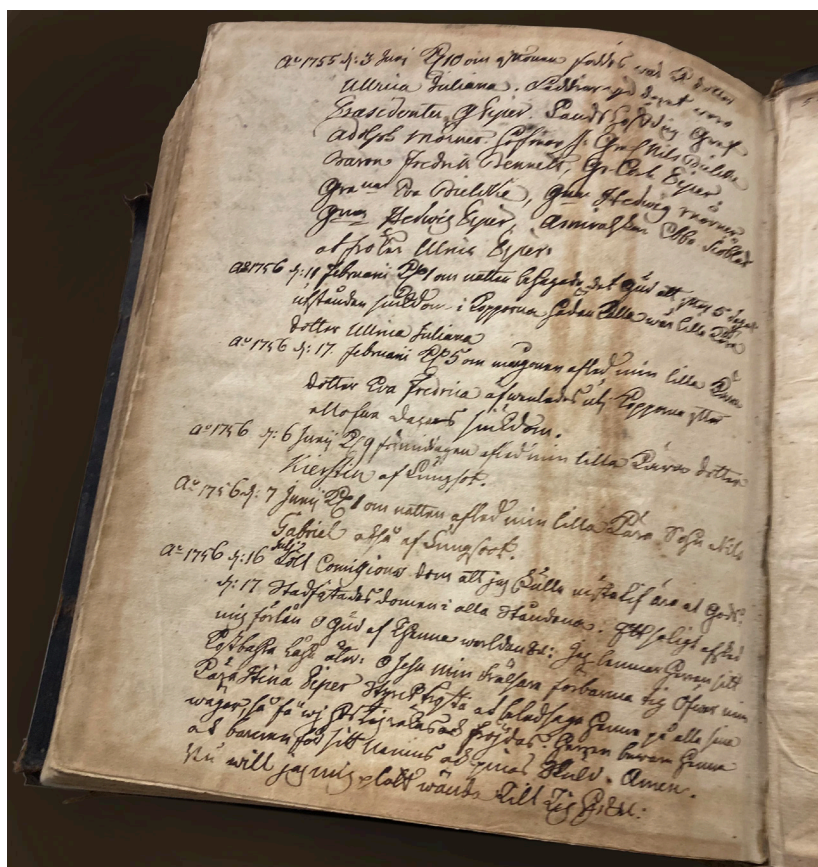
kände dessutom varandra väl sedan tidigare. Tillsammans fick de två barn: Ulrika Juliana och Magnus Fredrik. Den sistnämnde föddes tre månader efter faderns avrättning – själv faderlös, precis som sin far.

Och så kom det ödesdigra beslutet att delta i kuppförsöket. Erik Brahe tog en ledande roll. Enligt senare vittnesmål lät han stöpa 800 musköt-kulor på Rydboholms inspektorsbostad, avsedda för kuppmakarna. Kulorna transporterades till Stockholm, men båten anlände för sent på grund av att den inte hann fram i tid innan stadens slussar stängdes – och då hade revolten redan avslöjats. Kaggarna gömdes i all hast i skafferiet invid mangelrummet på Brahes palats, några kastades i Riddarholmens kanal. Det hjälpte inte. Efter några dagar hämtades Erik Brahe till förhör och hans anställda tvingades visa var de kastat ned kaggarna. Också kulorna grävdes upp och användes som bevis mot Erik Brahe. Erik Brahe, Sveriges förnämste adelsman, placerades i fängelse i väntan på dom.¹⁶⁷

Den 16 juli 1756 skrev han i sin familjebibel: ”dom att jag skulle mista livet, ära och gods”. Dagen därpå fastställdes dödsdomen. Lovisa Ulrikas hovmarskalk Gustav Jakob Horn af Rantzien (1706–1756) tillsammans med ytterligare sex huvudanklagade stod nu dömda till döden som riksförrädare. Den 19 juli kom hans gravida hustru till husarresten i palatset på Riddarholmen. Erik överräckte henne en liten skrift med titeln ”Påminnelser till en god ängel här på jorden”. Där bad han henne bland annat att ta hand om det stora bibliotek han nyligen fått i arv efter den store boksamlaren Carl Gustaf Bielke. På så vis kom den berömda Bielkesamlingen från Salsta till Skokloster. Han påpekade också vikten av att hon levde sparsamt och aktade sig för manliga lyckosökare: ”Dina ögon kommer mången att buga sig för, du vet väl vad jag menar”, skriver han.¹⁶⁸

Under husarresten skrev Erik Brahe flitigt. Han författade som sagt instruktionen till sin hustru, men även ett brev till sin tioårige son Pehr – ett slags livstestamente med råd för framtiden. Bland annat skriver han: ”För aldrig större stat, än du kan behöva; låna aldrig större penning-summor åt någon, än att du ej må skadas till ditt välstånd, om det ej blir betalt; ty oaktat alla fagra ord, så lånar man sin vän, men kräver sin ovän. Gå aldrig i borgen för någon.”¹⁶⁹

Han sökte tröst i Bibeln. Understrykningar i hans exemplar visar på ett aktivt läsande – kanske gjorda just under husarresten. Den sista anteckningen i bibeln är en innerlig bön: ”Ett saligt avsked mig förlän och Gud

I sitt fängelse för Erik Brahe de sista anteckningarna i sin familjebibel: "Ett saligt avsked mig förlän och Gud av denna världen. Jag lämnar Herran sitt kostbara lån åter: O Jesu min frälsare förbarma dig över min kära Stina Piper att beledsaga henne på alla sina vägar, så få vi hos dig och fröjdas...". *Biblia, thet är, All Then Helga Skriffit på swensko; efter Konung Friedrich Then Förstas Befalning...* Norrköping, tryckt hos Carl Friedrich Broocman, Åhr 1728. 110111_SKOBOK.

av denna världen. Jag lämnar Herran sitt kostbara lån åter: O Jesu min frälsare förbarma dig över min kära Stina Piper att beledsaga henne på alla sina vägar, så få vi hos dig och fröjdas. Herren bevara henne och barnen för sitt namns och pinas skull. Amen. Nu vill jag mig blott vända till dig Jesus."¹⁷⁰

Till sin själasörjare, hovpredikanten och riksdagsmannen Magnus Troilius (1704–1762), som besökte honom i fängelset, anförtrorde han att han nu förstod sin olycka som ett straff från Gud: "Jag har haft många sorger och besvärigheter ifrån början av denna Riksdag. Jag har mistat 4 barn,

och haft olyckor i hushållningen på mina gårdar, och många svårigheter. Jag har ej besinnat, att GUD welagt (velat) därigenom påminna mig, att jag vikit av ifrån honom.”¹⁷¹ Som denna bekännelse och inskriften i Bibeln visar: Erik Brahe var nu beredd att möta sin skapare.

Den 23 juli 1756 fördes Erik Brahe och de andra kuppledarna till torget mellan Riddarholmskyrkan och kanalen. Där föll hans huvud för bödelns svärd – och inför många hundratals åskådare. Kistan fördes till Rydboholm, Braheättens gamla sätesgård, och gravsattes i Östra Ryds kyrka. Där låg den orörd till 1776 då greve Axel von Fersen den yngre tillsammans med Gustav III och andra hovmän besökte kyrkan och deltog i en privat visning av kistan, som öppnades. Kung Gustav III reagerade kraftigt: ”Konungen har darrat av fasa vid graven, icke mycket examinerat liket, låtit strax igenslå kistan, skyndat sig ur kyrkan och, utan att säga ett enda ord, satt sig i sin vagn och rest tillbaks till Ulriksdal”, skriver Carl August Ehrensvärd. Kungen hade dåligt samvete: han var sonen till de föräldrar vilka varit Erik Brahes baneman.¹⁷²

Bibeln och de småskrifter Erik Brahe lämnat efter sig gavs till hans änka, Stina Piper, som förde dem till Skoklosters slott. Hon gifte sig senare med Ulrik Scheffer – en av statskuppens motståndare – och genom det giftermålet samt vidare genom arv hamnade, som sagt, även det schefferska biblioteket på Skoklosters slott.¹⁷³

Där finns också en glasruta bevarad som bär vittne om den tragiska historien om greve Erik Brahe. I en av hörnspeglarna har någon – möjligen Erik Brahe själv – ristat orden *Justitia Dei Punitiva*, ”Guds straffande rättvisa”. Enligt Arne Losman satt glasrutan tidigare i det rum på Riddarholmen där Brahe hölls i husarrest. Rutan lösgjordes 1836 av en tjänsteman vid Kommerskollegium, som då var inrymt i Brahes gamla palats.¹⁷⁴

Precis som den wrangelska bibeln blev också Erik Brahes bibel en levande bok – inte bara en helig text, utan ett föremål som fylldes med nya lager av betydelse genom de anteckningar som fördes in. Att hans eget liv slutade så dramatiskt 1756 gjorde att volymen fick en särskild tyngd och blev något mer än en bok i mängden. Den blev ett minnesmärke och boken en bärare av hans familjs historia.

Bibelns blad återger en orolig tid i ätten Brahes historia. Hela Braheättens framtid hängde vid denna tid på en tunn tråd, och i marginalerna, understrykningarna och på lösbladen kan vi nästan ana den oro och ängslan som

Erik själv kände. När man bläddrar bland hans anteckningar framträder inte bara en adelsman och hovman, utan också en far och make som försökte skriva sig till kontroll över en tillvaro som glidit honom ur händerna.

För senare generationer blev boken både ett sorgligt dokument och ett stycke levande familjehistoria. Man kunde blicka tillbaka med vemod men också med lättnad: det ordnade sig till sist – för ätten, för arvingarna och, i förlängningen, för Skoklosters slott. Det är just detta som gör boken levande. Den är inte bara ett tryck från en svunnen tid, utan bär vittnesmål om mänsklig erfarenhet – oro, hopp, förlust, överlevnad och till slut acceptansen för det oundvikliga: döden. Genom anteckningarna förvandlades den till en dialog mellan då och nu, ett samtal över sekler som fortfarande hörs när vi öppnar pärmarna och låter ögonen vila på Erik Brahes ord.

Boken som minnesbärare

Ett av de mest levande temana i bokkulturen på Skoklosters slott är hur böcker fungerat som minnesbärare. I flera talande fall är det kvinnorna som – genom marginalanteckningar, gåvoinskrifter och omsorgsfull nedärvning – hållit släktens historia och känsloliv vid liv. Deras bidrag kan framstå som lågmälda, men de är avgörande. På försättsblad och i dedikationer hörs deras röster: röster som uttrycker existentiell oro och sorg, kärlek och förhoppningar, ofta riktade till framtida generationer. Hur förklara kvinnornas roll som personliga minnesförmedlare i en värld som vanligtvis beskrivs som styrd av män?

Här finns det teoretiska modeller man kan utgå från. I professor i mediavetenskap Astrid Erlls modell som hon formulerar i *Memory in culture* (ursprungligen på tyska tryckt 2005, här i en engelsk utgåva 2011) utgör familjen en central aktör för bevarande av kulturellt minne. Minnen cirkulerar inom släkter, ofta bundna till särskilda platser, föremål och berättelser, menar hon. Forskningen om kulturellt minne involverar flera discipliner såsom filosofi, sociologi, historia, arkeologi, religionsstudier, litteraturvetenskap och konstvetenskap, mediastudier, psykologi och neurovetenskap, och delar av hennes övergripande modell kan användas för att förklara kopplingar mellan kvinnor och böckerna på Skokloster slott. För minne är något som skapas i vardagskommunikation – till exempel mellan mor och barn, i familjesamtal och för senare perioder också genom fotografier

(1800-tal och framåt). Kvinnor och deras praktiker att läsa högt, välja texter, notera födelser och dödsfall i bibeln eller andra religiösa böcker utgör en central kommunikativ länk mellan mental minnesnivå och det materiella (boken). När böcker flyttar genom arv eller giftermål relokaliseras också familjeminnena i nya rum: nya slott, nya grenar av ätten.¹⁷⁵ I Skoklosters slotts boksamling går det att följa hur personliga erfarenheter omvandlas till sådana här kommunikativa praktiker och länkar – högläsning, andakt, undervisning etcetera – och fästs slutligen som handskrivna spår i biblar, psaltare och andaktsböcker.

I detta minnesarbete blir adliga kvinnor nyckelgestalter. De leder familjeandakter, väljer vilka texter som skall läsas, antecknar födelser och dödsfall, äktenskap och släktgrenar i marginaler och på försättsblad. Utifrån Erlls teori kan deras skrivande förstås som en form av livsskrivning i miniatyr, där individuella minnen länkas till släktens långsiktiga självförståelse. Böckerna fungerar som *Gedächtnismedien* – minnesmedier – som både bevarar och formar vad som kan berättas om familjerna Brahe, Bielke, Wrangel med flera och deras nätverk över generationer. Föreliggande studie av boken som minnesbärare på Skoklosters slott ger därför ett kunskapsbidrag till hur både kvinnor och män varit aktiva infrastrukturer för familjens minne. Böckerna har cirkulerat och relokaliserats under århundradena för att slutligen hamna på hyllorna på Skokloster.

Mot denna bakgrund framträder Gustav Banérs psaltare som ett särskilt belysande exempel – nästan som en koncentrerad fallstudie av hela denna minnespraktik. Här blir Erlls teoretiska resonemang konkreta. Psaltaren fick tidigt funktionen av att vara en minnesartefakt, avsedd att hedra minnet av Gustav Banér, som avrättades år 1600 efter Sigismunds fall. Men det var inte bara hans död som gjorde boken betydelsefull; det var alla de händer som sedan bar den vidare. Boken har ägts och brukats av åtminstone fyra kvinnor – kanske fler – och redan dess förhistoria tyder på kvinnliga förvaltare. Genom deras händer, läsningar och anteckningar förvandlades psaltaren från en religiös text till en känslöfylld minnesklenod. Här ser vi i praktiken hur kvinnors läsning och skrivande skapade kontinuitet, känslomässig orientering och ett slags informellt historiemedvetande inom släkten. Det är tack vare deras omsorg att psaltaren inte bara överlevt, utan fortsatt tala – och därigenom låtit berättelsen om Gustav Banérs öde leva vidare långt efter hans död. Psaltaren blir därmed inte bara

en bok i en samling, utan ett mikrokosmos av Skoklosters minneskultur: där liv, förlust, tro och släkthistoria sammanfogas i den materiella texten genom kvinnors hand.

Samma sak gäller för Margerata Pedersdotter Brahe, som på bokens blad bevarar minnet av dels sin mors död, dels sin far och dennes tal om gudsfruktan som den största visheten, dels sina egna sorger och motgångar. När Margareta Brahe i sin läsning knyter sina personliga erfarenheter till den religiösa boken, eller när Margareta Banér, Anna Banér och Sigrid Oxenstierna i olika generationer förbinder familjens öden med böckernas sidor, binds det privata och det kollektiva minnet samman. Böckerna blir både vardagsföremål och minnesföremål – ting som används, men också vördas. Detta visar hur släkten inte bara var en ekonomisk gemenskap, definierad genom gods och arv, utan bar också på ett stort symboliskt värde. Kvinnorna träder här fram som släktskapsväktare, med uppgiften att hålla samman den egna och den ingifta släktens historia och berättelser. Inte bara genom böcker, förstås, utan också andra föremål som kunde tjäna som minnesbärare: linne, bordsdukar, servetter, glas, tallrikar, tavlor, kläder, kistor, prydnadsföremål etcetera. Skokloster är full av sådana föremål som vandrat i släkter, via arv och ingiften, för att till slut bli en del av den större helheten på slottet.

I varje adelsgeneration har det sannolikt funnits en sådan kvinnogestalt – en svärdotter, en farmor, en hustru – som tagit på sig uppgiften att samla familjen och vaka över släktens minne, i ett vardagligt men avgörande arbete som förenade hushållets praktiker med minneskultur och social kontinuitet. En person som kunde berätta något minnesvärt om varje föremål: om linnet, serviserna och tavlorna som låg i skåpen eller hängde på väggarna, och om hur och när de hamnat där. Det framträder tydligt i Gustav Banérs exemplar av Psaltaren. Boken blir här ett medium för kvinnlig agens inom ett patriarkalt system – inte i direkt opposition mot det, utan i samspel med tidens kulturella och religiösa ramar. De förde berättelsen vidare, och genom deras händer bevarades släktens identitet.

När Carl Gustaf Bielke senare fick tag på boken omvandlades den dock i grunden. För honom var den inte i första hand ett minnesföremål, utan en historisk urkund och ett samlarobjekt. Han infogade den i Salstas berömda boksamling, där dess funktion förändrades: från en

levande del av ett familjeminne till ett dokument över den svenska stormaktstidens dramatiska öden. Kvinnornas röster, deras personliga förlust och omsorg, blev nu en del av en större kulturhistorisk berättelse.

Och det är just i detta skifte – från minnesklenod till samlarobjekt – som psaltarens resa får sin djupaste betydelse i dag, när vi möter den i Skoklosters bibliotek. Här står den inte längre bara som ett tecken på familjens öden eller samlarens ambitioner, utan som en bro mellan olika sätt att förstå böcker: som känslomässiga minnesbärare och som historiska klenoder. I bibliotekets sammanhang blir den en påminnelse om hur böcker ständigt byter skepnad och funktion allteftersom det kulturella minnet ändras – det som begreppet den levande boken fångar in.

Precis som Gustav Banérs psaltare blev en bok som bar på enskilda personers röster och familjeminnen, kan vi följa samma tråd in i nästa exempel: Per Brahes Tröstebok. Den finns i dag i Riksarkivet, men har tidigare legat på Skoklosters slott. Det är en handskrift, inte en tryckt bok, och den kom till i sorgearbete. Per Brahe började skriva den 1567 – ett mörkt år i hans liv, då han dels förlorade sin förstfödde son Joakim i en vådasjutning, dels blev vittne till de blodiga Sturemorden. Arbetet avbröts, men återupptogs 1583, när sorgen återigen slog till: det året gick hans hustru Beata Stenbock ur tiden.

Trösteboken blev både ett uttryck för personlig förlust och en spegling av den tidens sätt att bearbeta sorg: genom bön och moralisk reflektion. Den är både ett existentiellt verk och en minnesbärare. Samma år skänkte Per Brahe en tysk andaktsbok till sin dotter Margareta. Långt senare, som änka och märkt av egna olyckor, knöt hon sin livsberättelse till faderns och moderns genom de anteckningar hon förde i den. Vi får här en minneskedja av känslor, där generationernas röster binds samman. Fadern vill ge tröst och andlig vägledning; dottern vill bevara minnet av honom och hans motto – att Gudsfruktan är den största visheten – samtidigt som hon själv finner styrka i samma bok. Hon beskriver sig som olycksdrabbad, men antyder också att orden i boken blivit en källa till lindring. Frågan är vem hon egentligen skrev för: sig själv, som en sorts terapeutisk handling, eller för någon framtida mottagare – kanske en nära familjemedlem eller en släkting som hon tänkte skänka boken till?

Ett särskilt slag av minnesbärare i Skoklosters bibliotek är familjebibeln. Här blir sambandet mellan den heliga skriften och släktens historia allra

tydligast. I dessa volymer, flera av dem bevarade på slottet, förde man in födselar, dop, vigslar och dödsfall – ett slags privat parallell till kyrkoböckerna, men med ett mer personligt tonfall. Det fanns ett osynligt band mellan Guds ord i Bibeln och nedskrivarens av familjeminnena. Bibeln blev en plats där bokbrukaren inte bara läste Guds ord, utan också skrev in sitt eget och sina familjemedlemmars liv i den heliga berättelsen.

I ett bibliotek som Skoklosters, där tusentals volymer vittnar om lärdom, status och makt, framträder familjebiblarna som något mer intimt och existentiellt. De är inte bara böcker; de är identitetsskapande föremål. Carl Gustaf Wrangels familjebibel och Erik Brahes bibel är två särskilt talande exempel. Här hittar vi anteckningar om sjukdomar, barns död, en hustrus plötsliga bortgång, men också reflektioner över tro och hopp (om uppståndelse och ett gott liv för efterlevande). I Erik Brahes fall går det så långt att hans sista notering sannolikt är det sista han skrev i livet – ett textfragment som därmed blir ett direkt avtryck av en människa på tröskeln till döden.

Sådana bruk speglar en bredare europeisk kultur. I tider präglade av krig, epidemier och hög barnadödlighet blev Bibeln inte bara en bok för tröst och förkunnelse, utan också ett textuellt rum där livets smärtpunkter kunde få språk. Genom marginalanteckningar, understrykningar, lösa blad och datumlistor möts det personliga och det heliga. Bibeln blir en existentiell text i dubbel bemärkelse: den som förkunnar det eviga livet blir samtidigt en plats där den enskilda människans liv görs närvarande.

På Skokloster finns över sextio biblar bevarade, säkert ännu fler, vilket i sig är ett mått på hur central den heliga skriften var i adelns liv. Varje familjemedlem förväntades äga ett eget exemplar, och inte sällan var de tryckta med tomma blad i början eller slutet – just för att läsaren själv skulle kunna fylla dem med sin livshistoria.

När vi i dag läser dessa anteckningar på Skoklosters bibliotek kan vi förstå Bibeln som mer än en bok: den är en klangbotten för livets bråddjup, en plats där generationer förvandlat personliga erfarenheter till en del av den heliga historien. På så vis binds den religiösa traditionen ihop med familjens egen berättelse och minneskultur, och boken blir inte bara en text att läsa utan en levande artefakt – ett föremål som bär människors röster, minnen och känslor genom seklerna. Det är också här som kär-

nan i denna studie visar sig: att böcker, i sin materiella och känslomässiga mångfald, har tjänat som sociala mötesplatser och kan förstås som nycklar till både det individuella och det kollektiva förflutna.

4. Kunskapskälla och praktisk handledning

När staten växte under 1500- och 1600-talen ökade också behovet av människor som kunde tjäna den. Det krävdes professionella ämbetsmän som kunde representera kronan, fatta beslut och verkställa den kungliga maktutövningen. Adeln spelade en central roll i denna utveckling – inte bara som lydiga statstjänare, utan som drivande aktörer. De konkurrerade tidvis med ofrälse om statliga poster och formade i hög grad själva den framväxande statens struktur och ansikte utåt. Också de lärda tjänade staten och den med staten nära knutna kyrkan.¹⁷⁶

Men att gå i statens tjänst ställde krav. Den som ville klättra i rang och vinna anseende behövde inte bara börd och kontakter – utan också kunskaper. Från och med andra hälften av 1500-talet blev boklig bildning en självklar förutsättning för offentlig tjänst. En adelsperson som siktade på att bli riksråd, hovman, domare, diplomat eller militärledare förväntades kunna mycket, och veta ännu mer.¹⁷⁷

Det var något Per Brahe den äldre betonade i sin *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*, författad på 1580-talet. Där framhåller han att lärdom inte bara var ett personligt ideal – utan en nödvändighet för den som ville spela en offentlig roll i samhället. ”Så får också ingen ung adelsman vara så hemkär och bofiken [angelägen att vara hemma], han måste ju ändå mera låta sig brukas uti kungliga och furstliga hov, fram för annat menigt sällskap, sitta för råd och rätta och vara med uti utfärd [krigståg] och uppå andra resor.” Det tjänsteprogram han här ger uttryck för identifierar olika roller: att vara hovman, riksråd, domare, krigare och diplomat eller motsvarande. Kort sagt: en statstjänare.¹⁷⁸

I detta utbildningsprogram spelade böckerna en nyckelroll. De var redskap för fostran, förvärv av kunskap och för att forma den adliga identiteten i statens tjänst. Till skillnad från det föregående kapitlet, där böckers betydelse som minnesbärare stod i centrum, ligger fokus här på deras roll i förmedlingen av kunskap och färdighet. Här handlar det inte om det privata, inåtvända bruket av böcker, utan om det offentliga – om hur läsning, bildning och bokäggande blev en väg till makt, anseende och ansvar.

Men vad innebar egentligen kunskap under tidigmodern tid? Som Kajsa Weber påpekar i sin studie av den religiösa översättningslitteraturens cirkulation: kunskap under 1500- och 1600-talen betraktades inte främst som ett medel för att skapa en ny och bättre framtid, utan som ett sätt att återuppväcka en ursprunglig och universell sanning som redan fanns där men riskerade att gå förlorad. Det innebar att gamla och till synes föråldrade verk kunde återanvändas och hållas i omlopp, generation efter generation.¹⁷⁹ Något som också blir tydligt i samlingarna på Skokloster slott. En bok behövde inte vara ny för att vara giltig eller användbar; tvärtom kunde auktoriteten ofta ligga just i dess ålder och dess beprövade tradition. Den senaste utgåvan inom ett ämnesområde var därför inte alltid den mest efterfrågade eller lästa – det var snarare den text som bäst kunde knyta an till denna föreställning om en evig kunskap och ett obrutet arv.

För den adliga utbildningen fick detta konsekvenser. Kunskap var inte i första hand en fråga om innovation, utan om att lära sig behärska en tradition och föra den vidare. De unga adelsmän som skulle fostras till rikets tjänare skulle inte uppfinnas på nytt, utan formas in i ett mönster av antika ideal, kristen moral och militär eller administrativ skicklighet. Därför omgavs de av böcker som hade den auktoritet tiden krävde – klassiska författare som Cicero och Caesar, medeltida rättstraditioner och religiösa verk som betonade kontinuitet snarare än förnyelse. Bildning och kunskap handlade alltså lika mycket om att reproducera och förvalta en gemensam kunskapsbank som om att individuellt tillägna sig nya färdigheter. I denna bemärkelse var boken inte bara ett redskap för personlig utveckling, utan en nyckel till att inträda i den gemensamma ordning där adeln skulle bära statens tyngd.

Här blir det tydligt att boken som kunskapskälla inte bara var ett pedagogiskt redskap utan också ett kapital. Den hade ett symboliskt värde, genom att ett bibliotek eller en bokhylla markerade adlig status och till-

hörighet till en lärd och kulturell elit. Men den hade också ett politiskt värde: de kunskaper och auktoriteter som böckerna bar med sig kunde omsättas i praktisk maktutövning, i riksrådet, vid hovet eller på slagfältet. Att äga, läsa och kunna hänvisa till böcker var därför både en social markör och ett sätt att hävda legitimitet inom den statliga ordningen. Med andra ord var boken i den adliga manliga utbildningen lika mycket ett instrument för lärande som en resurs för att vinna anseende och inflytande – ett kapital i dubbel bemärkelse. Inte undra på att bokbrukarna klottrade så mycket i sina böcker.

Populär latinsk grammatik

En adelsman ska inte enbart behärska det svenska språket, påpekar Per Brahe i *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* – han måste också kunna tala och skriva ett gott latin och rekommenderar i det sammanhanget läsning av Erasmus av Rotterdam.¹⁸⁰ I samma anda skriver Margareta Bielke på 1550-talet till sonen Peder Banér i hans skola i Odense, att adelsbarn skall klä sig väl, kunna sitt latin och föra sig väl, för ”vår Herre haver skapt herrefolken i den måtto att I skullen i allehanda skickelser skicka sig bättre än bondebarnet”.¹⁸¹ Kravet på latinkunskaper genomsyrar hela perioden, och inte oväntat finns det latinska grammatikor i Skoklosters samling.

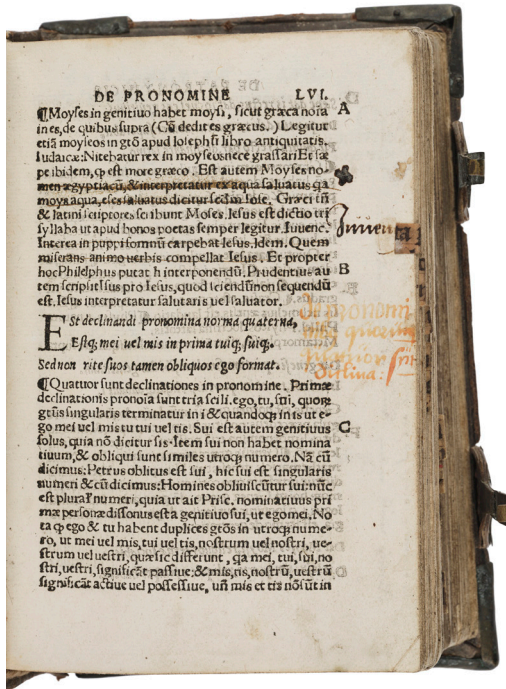
Ett exempel är det vackert betitlade *Grammaticae opvs sane pulcherimum, prima pars Alexandri Theopagite, cum... Hermannii Torrentini commentariis adnotamentisque*, författad av Alexander Grammaticus – även känd som Alexander Theopagita eller Alexander de Villa-Dei – och tryckt i Köln 1525. Boken består av fyra separata grammatiska verk med tillhörande kommentarer och är delvis författad på vers, hexameter.¹⁸² Alexander var en fransk skolman verksam under slutet av 1100-talet och första hälften av 1200-talet, och dog omkring år 1240. Han var inte bara grammatiker utan även matematiker och hans latinska skolbok *Doctrinale* – av vilken Skoklosters exemplar innehåller första och andra delen, tillsammans med två andra grammatikverk av andra författare – var länge standardgrammatik i de flesta skolor och universitet. Från mitten av 1200-talet och ända fram till renässanshumanisterna på 1400- och 1500-talen förblev den i bruk. När den sedan försvann från universitetsundervisningen levde den ändå vidare i vissa skolor, särskilt norr om Alperna, och användes också av privatlärare. Det är dock osäkert om *Doctrinale* fortfarande användes

i någon större utsträckning under 1600-talet – möjligen som kuriosas eller av nostalgiska skäl.¹⁸³

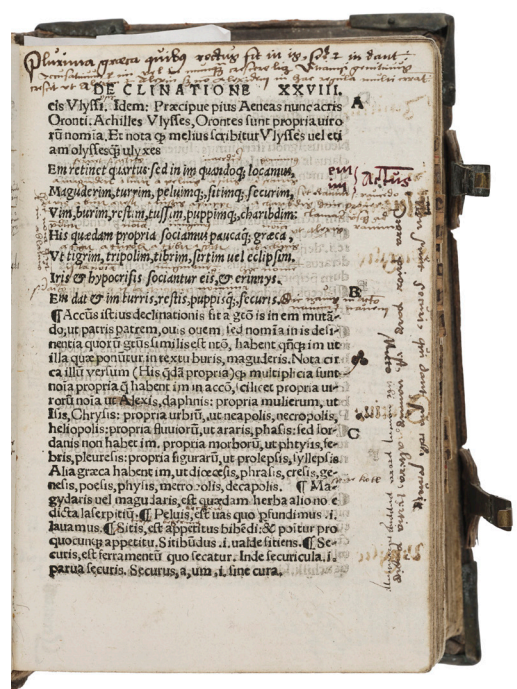
Att den aktuella volymen på Skokloster faktiskt har använts under en längre tid antyds dock av innehållet: utöver Alexanders två delar ingår, som nämnts, även andra grammatiska verk, vilket i sig tyder på ett fortsatt praktiskt bruk. Dessutom är boken rikligt försedd med marginalanteckningar och understrykningar – ett tydligt tecken på intensiv och återkommande användning. Om dessa anteckningar gjorts i Sverige eller av utländska ägare innan volymen hamnade på Skoklosters slott är svårt att avgöra. Vad som däremot kan konstateras är att kommentarerna är skrivna på både latin och grekiska och med svart, grönt och rött bläck, samt att de uppenbarligen är utförda av flera olika händer – uppskattningsvis tre till fem personer. Dessa skribenter använder marginalerna för att ge korsreferenser inom texten, citera utdrag, göra sammanfattningar, införa rättelser och strukturera upp innehållet. Det enda som egentligen saknas är moraliska reflektioner och litterära värderingar, men det är inte särskilt förvånande med tanke på att det rör sig om en grammatik: ett verk i språkets tjänst, inte en berättelse, ett historiskt arbete eller en religiös skrift.

Anteckningarna finns inte enbart i marginalen utan också över och under själva texten, i form av inskott, kommentarer, understrykningar och tecken – allt sammantaget ger intrycket av en bok som använts regelbundet i studiesyfte. Att flera olika tidslager går att urskilja i marginalerna förstärker bilden: en första läsare – sannolikt också den första ägaren – har gjort prydliga och omfattande anteckningar. En andra hand, mindre till storleken, har lagt till egna noteringar runt dessa. De första kommentarerna fungerar som nyckelanteckningar som ”öppnar” texten, medan den andra läsaren svarar och fortsätter där den förra slutar – nästan som en följeslagare till en guide.

En tredje, möjligen fjärde läsare har använt rött bläck. Den är mer bestämd i sin läsning och har strukit över ord och meningar, som om personen ville korrigera eller uttrycka oenighet med det som står – vilket är fullt möjligt. Det är en läsare som ger intryck av att redan vara väl bevärdad i latinets grammatik och som möjligen även reagerat på de tidigare användarnas tolkningar och anteckningar. Det tycks i alla fall finnas en tydlig intertextuell spänning i marginalen: den röda pennans reaktioner på tidigare bläckspår kan uppfattas som en dialog över tid.

Latinkunskaper utgjorde tidens viktigaste språk – ett symboliskt kapital av stor vikt för adeln i staten. *Grammaticae opus sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagite, cum...* Föremålsnummer: 94699_SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (PDM).

Trots att boken sedan länge passerat sitt bäst före datum, sett till hur grammatik lärdes ut, fortsatte den att användas. *Grammaticae opus sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagite, cum...* Föremålsnummer: 94699_SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (PDM).

En färde – kanske femte – läsare har mycket prydlig handstil och skriver långa, latinska utveckningar vertikalt längs marginalerna. Denna användare verkar inte bara ha velat minnas och förstå innehållet, utan tycks också ha uppskattat nöjet i själva antecknandet. Hos denna person anses ett visst estetiskt intresse utöver det rent grammatiska.

Ytterligare ett intressant inslag är en röd markeringssymbol i form av en treklöver, som en läsare (möjligen en av ovanstående eller en helt annan) använder för att markera och överstryka vissa passager. Därutöver finns små inklistrade lappar med medeltida bokstavsformer i marginalen – ungefär som moderna post-it-lappar – och pekande fingrar (*maniculi*) som visar på viktiga stycken. De kallas också biskopsfingrar. Att använda *maniculi* var mycket vanligt under tidig modern tid och inte sällan ritar man även ut själva handen och ärmslutet med tidstypiska spetsar, veck eller brodyr.¹⁸⁴

Men hur ska denna latinska grammatik förstås? Varför var den så viktig att den inte bara sparades i samlingarna utan även återanvändes som det tycks? Det har med latinets roll i den lärda världen att göra och med den adliga överklassens samhällsfunktion och samhällsroll.

Latinundervisningen var under medeltiden främst en kyrklig angelägenhet. I stadsskolorna undervisades det mest i elementära kunskaper som läsning, skrivning och räkning, även om viss latinutbildning kunde förekomma. Det förändrades gradvis, särskilt efter Uppsala universitets grundande 1477, vilket skapade bättre förutsättningar för högre undervisning.¹⁸⁵ Universitetsföreläsningar hölls på latin, och studenterna lärde sig tidigt att föra anteckningar – och även tvingas tänka – på latin. Denna förmåga att anteckna och resonera på latin avspeglar sig i flera böcker i Skoklosters samling, där marginalanteckningar på latin förekommer även i verk skrivna på svenska eller tyska. Just en sådan beläst och latinkunnig läsare var Abraham Brahe den yngre, som också har haft den latinska grammatiken i sin ägo och kanske även brukat den. Det är ett uttryck för ett intellektuellt och internationellt läsande.

Grundboken i undervisningen under medeltiden var *Ars minor*, som författats av Donatus. Den kallades också allmänt ”donat”. Sedan fanns också fördjupande böcker i latinsk (och grekisk) grammatik som just *Doctrinale* men också *Graecismus* och Priscianus grammatik. Andra verk som sades fördjupa kunskaperna i latin var Aisopos fabler, Cicero och Vergilius.¹⁸⁶

Under reformationen förändrades latin- och grekstudierna. *Doctrinale*, *Graecismus* och Priscianus ersattes av mer moderna läroböcker, som inte var skrivna på hexameter. En grundläggande uppdaterad studiebok blev den tyske reformatorn Philip Melanchthons (1497–1560) latinska grammatik men de klassiska verken användes fortfarande såsom Vergilius, Ovidius, Terentius, Cicero och Caesar. Det är mot den bakgrunden vi ska förstå Per Brahe den äldres lästips om Erasmus av Rotterdam *Colloquia familiaria* (”Förtroliga samtal”), Terentius, Cicero, Aulus Gellius *Noctes Atticae* (”Attiska nätter”), Quintillianus *Institutio oratoria* (”Den fulländade talarer”) och Sallustius *Conspiratio Catilinae* (”Catilinas sammansvärjning”) för ett gott latin – han varvar modern latinanvändning (Erasmus) med gamla antika klassikers höga stil.¹⁸⁷ Erasmus av Rotterdam (1466–1536) och Melanchthon tillhörde en krets av lärda humanister som under 1500-talet reformerade mycket av skolundervisningen och de högre lärda språkstudi-

erna. Latinundervisningens mål var inte längre enbart att lära sig språket utan också att utveckla de höviska sederna.¹⁸⁸

Latin var inte bara de lärdes språk, ett politikens och vetenskapens *lingua franca*, utan också ett praktiskt redskap i det offentliga livet. Adelsmannen behövde kunna latin för att förstå deviser på vapensköldar, banderoller och flaggor, för att skriva eller tolka fördrag samt ta del av utrikeskorrespondens och lärda utredningar av betydelse för rikets styrelse. Genom att varva svenska och tyska ordspråk, liknelser och fabler med engelska, italienska, latinska och grekiska visdomsord visade adelsmannen prov på bildning. Att han kunde citera på främmande språk innebar inte att han nödvändigtvis behärskade språken i grunden men det skulle ge sken av detta. Självklart gavs det lärda adliga undantag också, som exempelvis Abraham Brahe den yngre, men sett till adelsståndet i sin helhet intog man nog en pragmatisk hållning till latinet och grekiskan. Som regel samlades de vanligaste och mest populära latinska citaten, och andra citat, i citatböcker. Adelsmannen kunde sedan lättare memorera de olika sentserna. Genom att använda sig av sentenser höjdes budskapets auktoritet, ansågs det. Att organisera sin text kring ett större antal citat – sentenser – var en vanlig form att sortera och kategorisera kunskap på. Det var inget nytt tillvägagångssätt, redan under antiken arbetade man på det viset. Florilegierna, citatblomstren, fick emellertid ett uppsving under renässansen. Som regel är sentserna markerade och satta i en särskild stil i texterna. I marginalen finns sedan (i de flesta fall) källhänvisningarna.¹⁸⁹

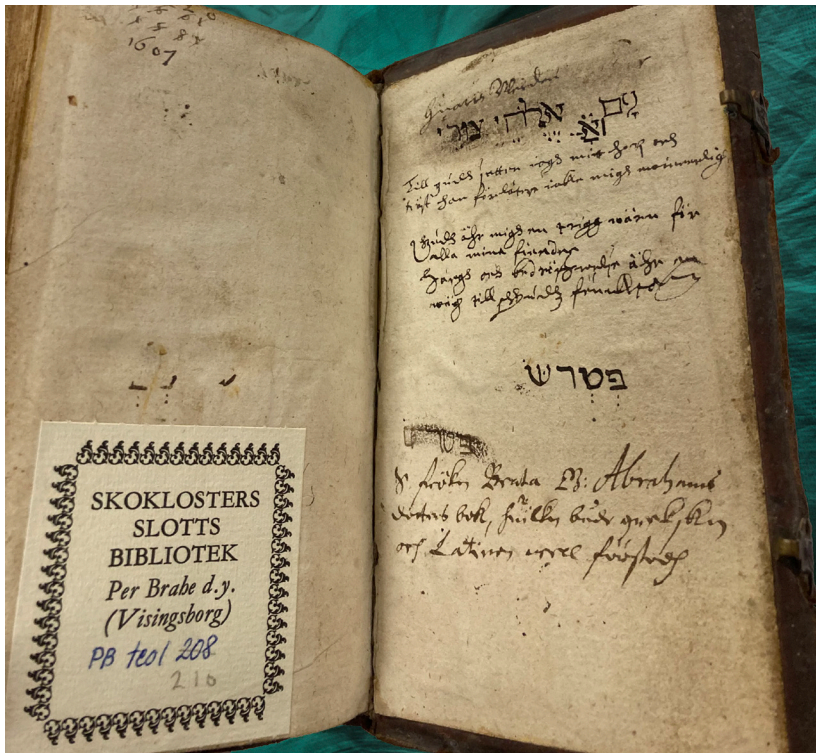
Redan som barn drillades adeln i latin. En elvaårig Per Banér fick ett brev under sina studier i Odense 1551, där modern skriver: ”Så öva dig i allehanda mål både i tyska och i latinet, mest i latinet, förty din fader och jag ville gärna du skulle kunna dem väl. Men över allt så öva dig väl i tio Guds bud /.../ Käre son, sänder dig en latin bok och beder jag dig och bjuder att du läser i den boken var dag, där som de små silkes snören ligger.”¹⁹⁰ Katekesen och latinet således; det var det viktiga i den unge Per Banérs utbildningsprogram, utöver goda seder och god hygien – modern uppmanar honom också att klippa naglarna på både fingrar och tår samt tvätta öronen ordentligt. Latinet utgjorde grunden, porten in till vidare studier – och i förlängningen till en tjänst inom staten. Boken och den kunskap den förmedlade hade ett dubbelt värde: både symboliskt och politiskt kapital.

Men alla adelsmän gav inte uttryck för en latinsk bildning, även om de ofta hade grundläggande kunskaper i språket. Carl Gustaf Wrangel rörde sig i en språkmiljö där både tyska och svenska talades. Under sitt vuxna liv skrev och talade han främst tyska; sina familjeanteckningar i Bibeln förde han på det språket. En del korrespondens nådde honom på latin, från universitetslärare och präster, men själv tycks han inte ha svarat på latin. Han använde gärna franskan och framstår, enligt Arne Losman, som en tidig representant för den förfranskade adliga livsstilen. Han kunde även tillgodogöra sig italienska och spanska, men det finns inga belägg för kunskaper i engelska eller polska.¹⁹¹

Wrangels något styvmoderliga behandling av latinet speglar en bredare förändring i tiden. Under 1600-talets slut och framför allt under 1700-talet började allt fler ifrågasätta latinets herravälde som lärdomens och administrationens språk. Den svenska boktryckaren, bokhandlaren och tidningsmannen Lars Salvius (1706–1773) formulerade saken med en torr ironi: nog kan ”kammarverket förvaltas, krigsväsendet styras, bergverken drivas, handeln trivas och allehanda hantverk vinna sin fortkomst utan latin.” I sin kommentar till detta konstaterar lärdomshistorikern Sten Lindroth att ”under 1700-talet inleddes i Västerlandet latinets utdragna dödskamp, vilket betydde att den från medeltiden ärvda europeiska enhetskulturen började falla sönder.”¹⁹²

Ändå var latinet långt ifrån dött. Det levde vidare vid universiteten, i akademiska avhandlingar och inom de moraliska och estetiska fälten, där färdigheter i romarspråken fortfarande hade tyngd. Tuffare tider drabbade däremot grekiskan, som under 1700-talet tappade stort – den studerades huvudsakligen av präster. Den klassiska fornkunskapen hade inga stora företrädare i Sverige under frihetstiden, och antikens studium sjönk i status.¹⁹³

Förändringen märktes också i universitetens vardag. Föreläsningar och dissertationer hölls i allt högre grad på svenska, och antalet professorer latin minskade. Under seklets senare del växte dessutom kraven på att det svenska språket skulle bli ett fullvärdigt lärdomsspråk – i nivå med franskan och engelskan i deras respektive nationer. Mot slutet av 1700-talet kom så nyhumanismen som en reaktion mot latinkulturens tillbakagång. Den betonade åter vikten av att studera de klassiska språken, inte bara som bildningsämnen utan som grund för moraliskt och estetiskt om-

Brodern Per Brahe den yngre intygar att Beata (Margatera) Brahe "både grekska [grekiska] och latin wel förstod" . . . *Evangelia et epistolae dominicorum ac festorum dierum graecè & latine. Lipsiae, anno MDLXXIX*. Föremålsnummer: 92332_SKOBOK.

döme, och hävdade latinets roll som vetenskapligt språk i en tid av nationella språksträvanden.

Det var inte bara män som studerade latin. Också adliga kvinnor kunde tillägna sig de klassiska språken – något som tydligt framgår av en annan bok i Skoklosters samling: *Evangelia et epistolae dominicorum ac festorum dierum graece et latine*, tryckt 1579 i Leipzig av Hans Steinmann. Det är en religiös text, huvudsakligen bestående av utdrag ur Bibeln, med parallelltext på grekiska och latin. På titelbladet har Per Brahe den yngre (1602–1680) antecknat sitt ägande och daterat boken till 1619. Vid den tiden var han sjutton år gammal och torde ha avslutat sina latin- och grekiskstudier – just de språk som också flera kvinnor i den högre adeln skulle komma att studera och praktisera under samma sekel. I slutet av volymen finns en längre handskriven bön på svenska samt en anteckning på pärmens insida

som berättar att boken tillhört systemen Beata (Margareta) Abrahamsdotter Brahe, och att hon förstod ”både grekska [grekiska] och latin”.¹⁹⁴ Beata var dotter till Abraham Brahe (1569–1630) och Elsa Nilsdotter Gyllenstierna (1577–1650). På titelbladet har brodern Per Brahe den yngre markerat med ”G.A.W”, som visar att han kunde titulera sig greve av (af) Visingsö. Boken torde han ha fått i gåva av systemen i samband med att han påbörjade sina latinstudier. Därefter har boken gått i arv inom släkten och till slut hamnat på Skoklosters slott.

Grekiskan som Beata Brahe studerade var Nya testamentets grundspråk (koiné-grekiska) och därför självklar för den som sökte teologisk lärdom. På samma sätt gällde hebreiskan, som också hon – liksom andra medlemmar av Brahefamiljen – intresserade sig för. Redan under 1500-talet undervisades det i grekiska vid skolor som Kalmar och Åbo, och från 1600-talet gick det att studera hebreiska vid Uppsala universitet.¹⁹⁵ Att en bok i Brahefamiljens ägo använts för studier av både grekiska och latin, och att den brukats av både pojkar och flickor, vittnar om en bred bildningstradition inom den högadliga kulturen, där språkstudier sågs som en naturlig del av uppfostran.

Ett annat exempel på utbildade adelskvinnor under 1600-talet är Beata Rosenhane (1638–1674) och hennes systrar. Inspirerade av utvecklingen i Frankrike, där det under 1600-talet blev allt vanligare att även unga kvinnor inom aristokratin fick undervisning, lät deras far, riksrådet Schering Rosenhane (1609–1663), ge döttrarna samma lärare som sönerna. Det var i samtiden inte helt okontroversiellt. Kvinnor skulle inte bli för lärda – då riskerade de att framstå som *précieuses ridicules*, preciosa, i en nedlåtande blinkning till Molières berömda satir över de lärda salongskvinnorna i Paris. Trots detta växte systrarna Rosenhane upp med en ovanligt gedigen utbildning. Historikern Svante Norrhem har dock påpekat att de ”framstår som rätt ensamma med att ha utbildats på ungefär samma sätt som sina bröder” och att de i själva verket lärde sig ”obetydlig eller ingen latin och grekiska”.¹⁹⁶ Det kan mycket väl vara så, men bilden av högadelns kvinnliga utbildning borde ändå nyanseras. Nya fynd av kvinnliga bokägares samlingar, liksom deras marginalanteckningar och läsfrukter, visar att även kvinnor i högadeln kunde besitta långt mer omfattande språkkunskaper än man tidigare trott.¹⁹⁷ Inte minst visas det av boken på Skokloster slott.

Men vad lärde sig då adelns döttrar, om vi räknar bort de klassiska språken? Utbildningen var mångsidig och praktisk. Flickorna förväntades kunna räkna, föra hushållsböcker, styra över tjänstefolk och förvalta godsens i männens frånvaro. De skulle behärska främmande språk, framför allt tyska, som var det centrala kulturspråket i Nordeuropa, men även franska, som under 1600- och 1700-talen alltmer blev den internationella aristokratins språk. Det var också viktigt att de kunde uppträda representativt i sociala sammanhang, visa omsorg om underlydande och föra konversation med gäster vid bordet.¹⁹⁸

Under 1700-talet breddades detta bildningsideal ytterligare. Då ansågs det tillhöra en adelskvinna att också kunna tala om ämnen som naturvetenskap och nationalekonomi – inte som professionella forskare, men som kultiverade samtalspartners i salongerna. Ett exempel är den framstående Eva Ekeblad, född De la Gardie (1724–1786). Hon är mest känd för sin uppfinning att framställa brännvin och stärkelse ur potatis, men hon intresserade sig också för kemi, jordbruk och hushållning i stort. Som den första kvinnan invald i Vetenskapsakademien 1748 blev hon en symbol för hur adelns kvinnor kunde förkroppsliga en ny kombination av språklig, vetenskaplig och praktisk kunskap. Hon förenade hushållskunskap med vetenskaplig nyfikenhet, och gjorde det möjligt att tala om ett aristokratiskt kvinnligt bildningsideal som omfattade både traditionell hushållsadministration och intellektuell odling.

Allt detta visar att språkstudier inom adeln inte enbart var en fråga om socialt kapital och nyttomoral – att kunna konversera vid rätt tillfällen, förhandla eller hålla kontakter över nationsgränserna. De var också en fråga om fromhet, eftersom Bibelns språk förde den lärde närmare Gud. Samtidigt vittnar de om intellektuell nyfikenhet och, inte minst, om kärleken till språket i sig: dess rytm, dess skönhet, dess förmåga att öppna dörrar till andra världar. I adelshemmen, där både män och kvinnor läste, kommenterade och samlade böcker, blev språket en väg till både självkännedom och gemenskap.

Det förklarar också varför den gamla grammatikan på Skoklosters slott inte kastades ut med matavfallet efter att den blivit omodern på 1600- och 1700-talen – den var en del av ägarnas identitet och bar en form av stilla nostalgiskt tillbakablickande. Det var en bok som hade följt dem genom livets skiften, som bevarade minnet av ungdomens mödor vid skrivpulpe-

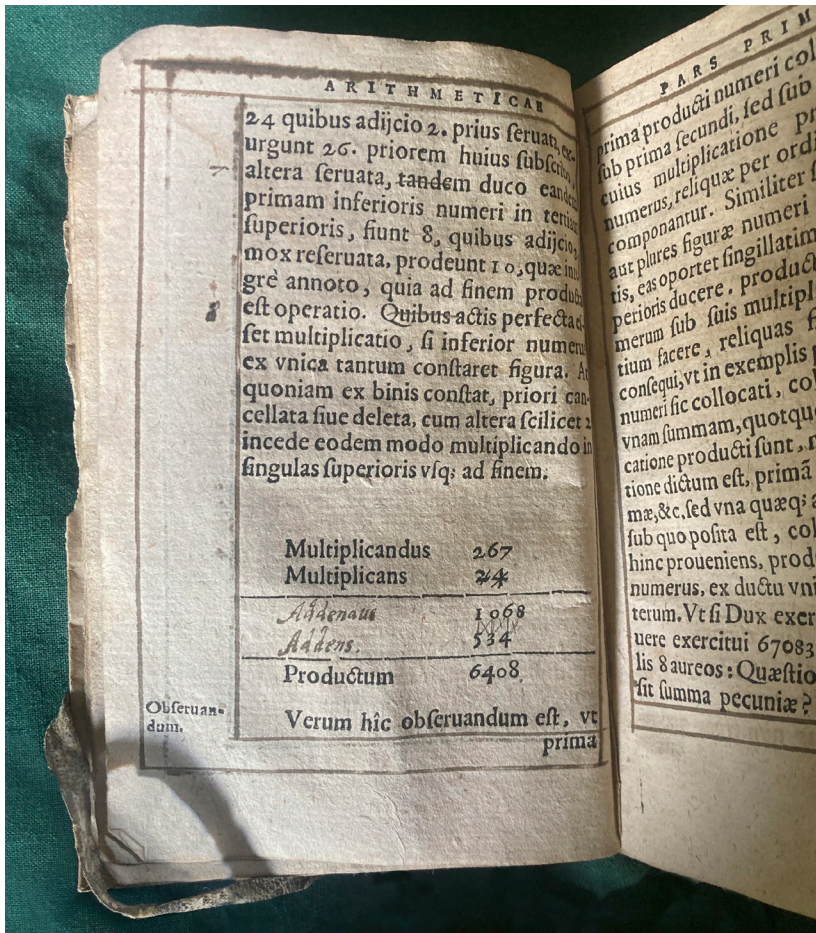
ten, av de första trevande översättningarna och den disciplin som formade en ung adelsman eller adelsdam. I marginalerna ligger spåren kvar: bläck, prövande tankar och rättelser. Att kasta bort grammatikan hade varit att kasta bort ett stycke av sig själv, ett stycke av familjens bildningshistoria. Ett talande exempel är Per Brahes anteckningar om sin lärda syster, som behärskade både grekiska och latin. Därför fick den liksom andra språkböcker stå kvar – inte för att den längre behövdes, utan för att den påminde om en tid då all kunskap började med ett böjt verb och ett rätt kasusskrivet substantiv.

Matematiska övningar

Språkstudierna gav orden mening, men matematiken gav världen form. I 1500- och 1600-talens adelskem uppfattades de inte som motsatta fält utan som två grenar av samma intellektuella stam. Att lära sig latinska konjugationer och deklinationer var ett sätt att öva disciplin och minne. Att hantera numeriska tal och proportioner var ett sätt att förstå Guds skapelse. För både grammatik och aritmetik vilar på samma grundprincip: att världen blir begriplig först när vi kan ordna den.

På Skoklosters slott finns flera matematiska böcker bevarade som vittnar om den betydelse matematik hade för adelsmän. För adeln var matematiska kunskaper inte enbart en fråga om allmänbildning – de var direkt nödvändiga i det militära livet, inte minst inom artilleri, befästningslära och navigation. Men kunskaper i räknelära, geometri och mekanik behövdes också för att kunna planera och övervaka byggnadsprojekt på de egna godsen – alltifrån slott och broar till parker. Därtill krävdes matematiska färdigheter för att kunna hantera inkomster, arrenden och utgifter i godsförvaltningen. I vissa fall behövde adelsmannen även ha insikt i mer komplexa ekonomiska system som bankväsen och internationell handel. Som statlig ämbetsman eller administratör kunde han dessutom behöva räkna på statistik, föra skattelistor och göra olika ekonomiska kalkyler.

En av de matematikböcker som ingick i Erik Brahes (1722–1756) arv efter Abraham Brahe den yngre är *Arithmeticae practicae methodus facilis* av Gemma Frisius, tryckt i Leipzig 1591 av Abraham Lamberg.¹⁹⁹ Det är en lärobok i praktisk matematik som presenterar grundläggande räknesätt och metoder med utförliga exempel. Boken är flitigt använd och innehåller omfattande anteckningar, understrykningar och räkneuppställningar.

En matematikbok som ingått i Erik Brahes (1722–1756) arv efter Abraham Brahe den yngre: *Arithmeticae practicae methodus facilis* av Gemma Frisius, tryckt i Leipzig 1591. Boken är flitigt använd och innehåller omfattande anteckningar, understrykningar och räkneupställningar. Föremålsnummer: 99517_SKOBOK.

Det mesta tyder på att det är Erik Brahe som varit bokens användare och att han använde den under sin studietid vid Uppsala universitet. Anteckningar på främre pärmén hänvisar till andra matematiska verk, vilket visar att användaren är väl insatt i ämnet.

Genom hela boken löper marginalanteckningar av en och samma hand, skrivna på latin – vilket tyder på att personen redan var skolad i klassiska språk. Användaren verkar ha läst boken systematiskt, från pärm till pärm, eftersom innehållet bygger på en följd som förutsätter just en sådan genomgång. I marginalen finns uträkningar, kommentarer och pekande

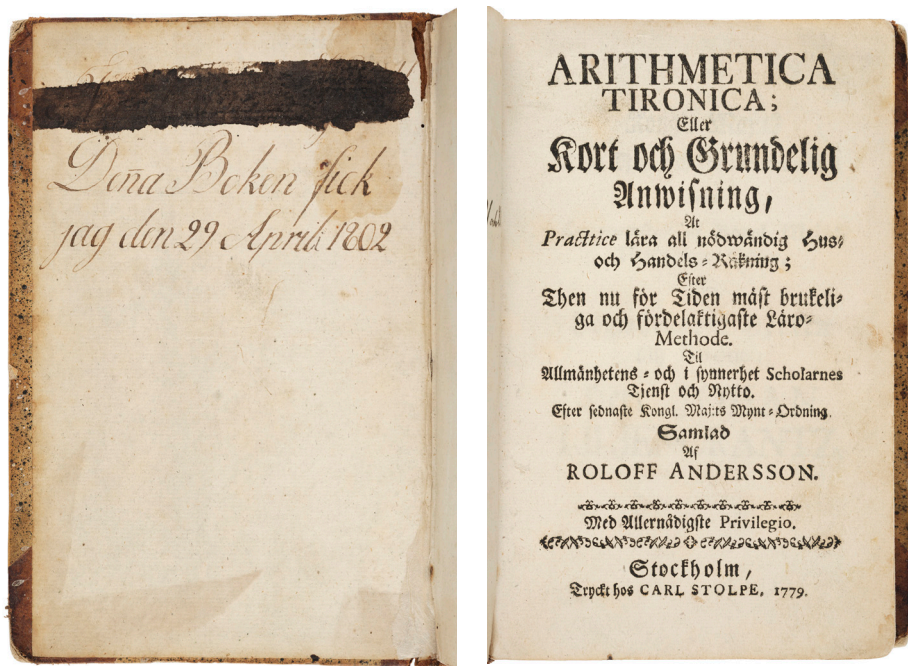
finger – ett tydligt tecken på aktiv läsning. Det handlar om ett noggrant och systematiskt kunskapsinhämtande.

Användaren nöjer sig dock inte med att följa bokens upplägg, utan omarbetar strukturen efter eget huvud. Han delar upp innehållet i egna kapitel – *Caput I*, *Caput II* och så vidare – och numrerar underavsnitten med romerska siffror. Bokens terminologi ersätts eller kompletteras med egna ord, till exempel ”Proba” i stället för ”Examen Additionis”. I ett exempel där boken endast anger termerna ”Multiplicandus 267”, ”Multiplicans 24” och ”Productum”, lägger han själv till ”Addenaus” och ”Addens” som mellanled i uträkningen. Han ställer också upp räkneexempel på alternativa sätt, vilket antyder att detta inte är hans första matematikbok – att han lärt sig andra matematiska uträkningsmetoder, kanske vid ett universitet. Det är uppenbart att han arbetat sig igenom innehållet med pennan i hand, granskat det kritiskt, och utvecklat egna metoder.

Huvudintrycket är att boken haft en mycket aktiv användare, sannolikt Erik Brahe, som inte bara tillägnat sig innehållet utan också omformat det enligt sina egna preferenser och tidigare kunskaper. Han stryker under många meningar och gör egna uppställningar av de matematiska problemen på sätt som han fått lära sig på annat håll och hellre vill göra.

En annan bok i samlingen är *Arithmetica Tironica: eller kort och grundelig anvisning, at practice lära all nödwändig hus- och handels-räkning*, av Roloff Andersson, tryckt i Stockholm 1779.²⁰⁰ Även denna bok är tydligt använd. Den innehåller hundöron, anteckningar, räkneuppställningar i marginalen samt rättelser i räknetabellerna – allt tecken på att läsaren arbetat noggrant med kunskapsinnehållet och skapat sitt eget lärande. Det är uppenbart att också denna läsaren lärt sig andra sätt att räkna på än de som författaren stipulerar men ändå valt att utgå från bokens större upplägg och innehåll.

Det verkar vara en ung Magnus Brahe (1790–1844) som använt boken, även om den formellt tillhör det Schefferska biblioteket. På titelbladet är ett tidigare ägarnamn överstruket, men därunder finns en anteckning: ”Denna Boken fick jag den 29 april 1802.” Om det syftar på Magnus Brahe, var han tolv år gammal vid tillfället, en lämplig ålder att begynna sina matematiska studier sett till dåtidens skolordning. Magnus Brahe var son till Magnus Fredrik Brahe (1756–1826) i dennes första äktenskap med friherrinnan Ulrika Catharina Koskull (1759–1805). Magnus Fredrik Brahe

Arithmetica Tironica: eller kort och grundelig anvisning, at practice lära all nödvändig hus- och handels-räkning...samlad af Roloff Andersson...Stockholm, tryckt hos Carl Stolpe, 1779. Har med största sannolikhet ägts och brukats av Magnus Brahe (1790–1844) som ung. Föremålsnummer: 94791_SKOBOK.
Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

var å sin sida son till tidigare nämnde Erik Brahe, som avrättades 1756 och aldrig hann se sin son, och Kristina (Stina) Piper. Stina Piper gifte 1773 om sig med Ulrik Scheffer och flyttade till dennes sätesgård Stora Ek i Västergötland. Efter makens bortgång 1799 flyttade hon till en våning på Drottninggatan i Stockholm, kanske för att kunna vara mer med sonen Magnus Fredrik och barnbarnet Magnus Brahe. Hon avled en kort tid därefter, den 7 januari 1800, nästan 66 år gammal.²⁰¹

En möjlig förvärvskedja är att Magnus Fredrik Brahe antingen ärvde boken – som följde med resten av den stora boksamlingen – och därefter skänkte den till sin son, eller att han fått löfte om den av sin farmor, alternativt av Ulrik Scheffer, och mottog den genom fadern år 1802. I båda fallen leder spåren till den schefferska boksamlingen. Ett tredje och ett fjärde alternativ kan förstås inte uteslutas: att Magnus Fredrik besökte Stora Ek med sin familj och tog då tillfället i akt att låna böcker till sig och sonen. Det kan sedan hända att dessa böcker har återbördats till Scheffers

bibliotek när det ställdes upp i Skokloster. Eller, slutligen, att boken överlämnats till honom – eller till någon annan i den nära familjekretsen – av en för oss i dag okänd person.

Räknekonsten, eller aritmetiken, är ett system av tekniker för att lösa räknefrågor – så kallade räkneläror – med en historia som sträcker sig långt tillbaka i tiden. Dessa räkneläror beskriver inte bara *hur* man kan räkna, utan även *hur man bör* räkna, vid en viss given tidpunkt, och är därför alltid kulturellt och historiskt bundna. Den första tryckta räkneläran såg dagens ljus 1478 i Treviso i Italien och kallas allmänt ”Treviso-aritmetikan”. Liksom andra samtida verk av detta slag presenterade den fasta regler och minneskunskaper – en samling praktiska råd snarare än en teoretisk framställning.²⁰²

Under medeltiden hade matematiken haft låg status i förhållande till discipliner som teologi och historia. Det var lärdomens lägre verktyg, snarare än dess högre konst. Men under 1600-talet förändrades detta i grunden. Den vetenskapliga revolutionen förde med sig en ny syn på världen, byggd på observation, experiment och beräkning – och därmed också en ny syn på matematiken. Matematik låg till grund för astronomin, mekaniken, optiken, kartritning, nautiska instrument, bergsmekanik, befästningar, minsprängningar och artilleri med mera men var även del av den moderna naturvetenskapliga världsbilden. Den blev inte bara ett redskap, utan ett sätt att förstå verkligheten.²⁰³

I Sverige utkom den första tryckta räkneläran 1614: *Arithmetica*, skriven av Aegidius (eller Aegidio) Aurelius. Ett annat inflytelserikt verk var Nicolao Agrelius’ *Institutiones Arithmeticae*, som i svensk översättning spreds i en rad upplagor mellan 1655 och 1798. Den boken kom att fungera som en stadig referenspunkt för generationer av svenska lärare och elever, och utgjorde under lång tid själva ramen för grundläggande undervisning i räknekonst.²⁰⁴

Under 1700-talet förändrades läromedlens karaktär. Nya typer av matematikböcker började ersätta de äldre räknelärorna som skolans huvudsakliga vägledning. De nya verken innehöll inte bara räkneövningar, utan behandlade även tillämpade ämnen som geometri, handel och bokföring – färdigheter av direkt praktisk betydelse i en tid av växande administration, militär byråkrati och internationell handel.²⁰⁵ Det är i detta sammanhang som *Arithmetica Tironica* gör sitt intåg. Dess värde ligger inte enbart

i proveniensen – i frågan om vem som ägt och brukat den – utan också i att den är ett svenskt verk, skrivet för en svensk publik. Vid tiden för Magnus Brahes studier – 1802 – var det här den mest aktuella och moderna läroboken i matematik som fanns att tillgå på den svenska bokmarknaden. Författaren, Roloff Andersson (1744–1828), var kyrkoherde och magister verksam i Skåne. År 1777 hade han givit ut *Genväg til borgeliga räknekonsten*, en räknelära på svenska. Det arbetet utvecklade han två år senare till *Arithmetica Tironica* – en bok som på ett konkret sätt vittnar om hur den matematiska kunskapen under det sena 1700-talet blev alltmer tillgänglig såväl språkligt och socialt som praktiskt.²⁰⁶

Boken inleds med en grundläggande genomgång av talsystemet, följt av de fyra räknesätten i hela tal, sorter och bråk. En stor del ägnas åt ”Regula de Tri”, som var ett sätt att räkna (en algebraisk formel) med tre givna tal för att hitta ett fjärde – en praktisk metod med bred användning i handel och vardagsekonomi såsom bolagsräkning, bytesräkning och prISRäkning. Boken innehåller löpande text, förklaringar, kommenterade exempel och flera räknatabeller, däribland multiplikationstabellen. Författaren beskriver det han kallar ”den borgerliga räknekonsten” och lyfter fram ”det borgerliga levernet” – tydligt är att räkneläran ses som en del av ett praktiskt, nyttigt liv, särskilt för den som ska bli köpman eller handlare. Matematikboken speglar en borgerlig livsstil som 1800-talets aristokrati uppenbarligen försökte inkorporera i sitt utbildningsprogram.

Som Sverker Lundin har framhållit i sin studie av matematikens historia i Sverige – där *Arithmetica Tironica* utgör en nyckeltext – var de tidiga räknelärorna i första hand riktade till vuxna snarare än till barn.²⁰⁷ Det är därför möjligt att den tolvårige Magnus Brahe ställdes inför en inte helt obetydlig intellektuell utmaning när han tog sig an boken. Men de anteckningar och uträkningar som finns kvar visar tydligt att han – om han nu var användaren, det kan också ha varit fadern Magnus Fredrik Brahe i vuxen ålder – verkligen arbetade sig igenom innehållet, rad för rad och problem för problem.

En annan sak som är slående är att bokens innehåll så tydligt bär spår av en borgerlig praktik – den handlar om handel, mätning, växling, beräkning och praktiska tillämpningar. Det väcker frågan om adeln vid denna tid stod i ett slags brytningsskede i sin historia: ett där äldre ideal om börd och ära började möta nya föreställningar om nytta, ekonomi och förvärvs-

arbete. Kanske höll ett nytt adelsideal på att ta form, där de borgerliga näringarna inte längre uppfattades som fullt så främmande, eller till och med oanständiga, för en adelsman?

Vilken funktion denna matematiska bok haft för de senare ägarna till Skoklosters slott – från förvärvet av boken 1802 och framåt – är naturligtvis svårt att veta. Men vid sin tid, det tidiga 1800-talet, representerade just den här typen av räkneläror något nytt. De pekade mot en annan framtid, en där kunskapens och förnuftets värden stod högre än bördens ensamrätt till bildning. Sju år efter att boken kommit till Skokloster fick Sverige också en ny konstitution. Någon orsakskedja mellan boken, dess förvärv 1802 och 1809 års män finns förstås inte – men både boken och konstitutionen kan ses som uttryck för en ny tidsanda. Magnus Brahe var en sådan ny adelsman, skolad på nya grunder och uppvuxen med nya politiska idéer i omlopp. Jag hyser en förhoppning om att inom en relativt snar framtid kunna fördjupa mig i just Magnus Brahes boksamling och relatera honom och hans böcker till en tid i förändring.

Boken och läsandet av den kan alltså ses mot bakgrund av ett slags intellektuell nyordning, där gamla hierarkier långsamt börjar ersättas av nya. Räknelärans siffror och formler står för ett sätt att förstå världen som inte längre utgår från börd, utan från beräkning; inte från tradition, utan från prövbarhet. På samma sätt försökte 1810 års män mäta och väga makten, skapa balans och ordning i ett samhälle som just förlorat sin kung. Det är kanske ingen slump att samma sekel som lärde sig att räkna på nya sätt också började omdefiniera vad kunskap, arbete och samhällsansvar betydde. I den meningen blir den lilla räkneboken i Skokloster en symbol för ett större skifte – från stånd till stat, från privilegium till princip, från arv till förnuft.

Musikaliska övningar

I Skoklosters slotts boksamling finns en särskilt intressant volym: en sammansatt bok bestående av två verk som tillsammans visar på en annan sida av adelns liv: musikens värld. Volymen, som är tydligt använd av flera personer – på pärmens insidor finns anteckningar av två olika händer – ger ett levande intryck av hur viktig musiken var i utbildningen och i vardagen för högre ståndspersoner under 1500- och 1600-talen. Den ena boken bär titeln *Musica... Ab autore denovo recognita, multisque novis regulis & exemplis*

adaucta. Francofordiae ad Oderam, imprimebat Ioannes Eichorn, tryckt i Frankfurt an der Oder av Johann Eichorn omkring år 1500 och författad av Nicolaus Listenius.²⁰⁸ Den andra är Henricus Fabers *Compendiolum musicae pro incipientibus... denuo, cum additione alterius compendioli recognitus. Magdeburgi excudebat VVolffgangus Kirchnerus MDLXXXIII*, tryckt 1584 i Magdeburg av Wolfgang Kirchner.²⁰⁹

De båda verken har bundits samman till en enhet och har i detta skick troligen ägts av Erik Brahe (1552–1614), som var son till tidigare nämnde Per Brahe den äldre och bror till Margareta Pedersdotter Brahe (hon som fick en andaktsbok i gåva av sin far). På pärmens utsida är stämplat ”H. H. H.”, vilket antyder en möjlig tidigare ägare – exempelvis någon med initialerna *Hans Heinrich Hermann* (namnet är hypotetiskt). Märkningen kan lika gärna vara ett bokbindarmonogram eller ett verkstads-märke från en bokhandlare. De tre H:na är placerade i triangelform, med två bokstäver ovanför och en nedanför, vilket ger en symmetrisk och estetiskt genomtänkt komposition, vilket talar för en bokbindare eller ett verkstads-märke.

En anteckning i marginalen – en uträkning där 1595 minus 1466 ger 129, tillsammans med bland annat noteringen ”typographica” – kan fungera som en möjlig tidsmarkör för åtminstone en av bokens ägare. År 1595 var Erik Brahe 43 år gammal och nybliven innehavare av Visingsborgs grevskap efter fadern Per Brahe den äldre, som avled 1590. Det andra årtalet, 1466, hör sannolikt ihop med boktryckerikonstens utveckling, därav noteringen ”typographica”; men vad mer exakt som avses går inte att avgöra. Det finns inget enskilt stort genombrott exakt år 1466, men det är ett år som infaller mitt i boktryckarkonstens ”pionjärdecennium” (ca 1455–1470), där nya tekniker och aktörer sprider tryckarkonsten vidare från Mainz. Man kan se det som ett år av övergång och spridning – en fas då konsten att trycka böcker snabbt professionaliserades och började utveckla egna typografiska normer. Runt 1466 börjar man också se mer konsekvent användning av typografiska grepp som marginaler, rubriker, kolumner och användning av olika färger – ett tecken på hur tryckeriet snabbt antog manuskriptens visuella språk. Vid sidan om denna uträkning står dessutom en ytterligare: en uträkning där 1616 minus 1466 ger 150. Stilen är snarlik men bläcket annorlunda. Vid det laget var Erik Brahe död, kanske har den nye ägaren till boken velat placera sig själv och föremålet i en ny tidslinje, som sträcker

sig 150 år tillbaka i tiden i stället för 129 år? Eller så är allt bara sifferklotter utan någon egentlig mening.

Henricus Fabers *Compendiolum musicae* var en av de mest använda läroböckerna i grundläggande musikteori under 1500- och 1600-talen, och från 1611 föreskrevs den som obligatorisk läsning i svenska trivialskolor och gymnasier. Faber (1500-1552), som även kallats Henri le Fèvre eller Heinrich Faber, var tonsättare, pedagog och kantor verksam i bland annat Wittenberg, där han kom i kontakt med den protestantiska reformationen. *Compendiolum musicae* är en kort och metodisk introduktion till musikens grundprinciper. Boken behandlar bland annat grundläggande musikteori (tonsystem, intervall, skalor), notation, kyrkotonarter (de modala systemen), sångteknik och intonation enligt den medeltida Guido av Arezzos hexakordmodell (ut–re–mi–fa–sol–la). Han återopas också i en av marginalanteckningarna. Verket utgår således från medeltida teoritraditioner och föregår etableringen av dur- och mollsystemet.²¹⁰

Efter Karl IX:s skolreform 1611 blev musik ett obligatoriskt ämne i Sveriges trivialskolor och gymnasier. Syftet var att eleverna skulle kunna sjunga koraler och förstå musikens grunder för att kunna verka i kyrkans tjänst.

Compendiolum musicae passade detta syfte väl: den var pedagogiskt upplagd, lätt att trycka och byggde på en teori som syntetiserade äldre musiktraditioner i ett protestantiskt skolformat. Verket användes i skolor över hela landet: Uppsala, Västerås, Strängnäs, Skara, Åbo – och även långt senare i Lund, trots att dess teorier vid 1700-talets mitt börjat

En så kallad "Guidos hand", uppkallad efter den medeltida musikteoretikern Guido av Arezzo (1000-tal). Den användes flitigt i skolmiljöer för att pedagogiskt lära ut toner i tonsystemet – varje ton motsvaras av en led i handen. Föremålsnummer: 102735_SKOBOK (sambör med 98825_SKO, sammanbunden i samma band). Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0)

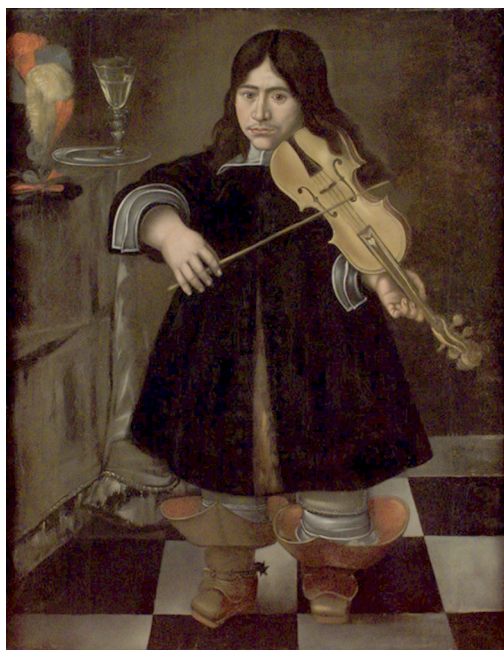
Handskrivet tillägg som visar den lägsta stämman (*infima vox*) i en flerstämmig komposition, kanske en motett. Den är tillskriven "Henr[icus] Dionis[os/ius]". Föremålsnummer: 98825_SKOBOK (samlhör med 102735_SKO, sammanbunden i samma band). Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0)

uppfattas som föråldrade i takt med utvecklingen av modern harmonilära. I Sverige trycktes *Compendiolum* om flera gånger, bland annat i Stockholm 1649 och i Uppsala 1672. Ofta försågs boken med tillägg av svenska lärare: psalmexempel, kanonövningar och anpassningar till lokala behov. Den blev därmed

ett normerande verk i den svenska skolmusikens tidiga modernisering.²¹¹

Henricus Fabers *Compendiolum musicae* är ett viktigt vittnesbörd om hur musikteori, sång och skola hängde samman i en tid då utbildning var starkt präglad av kyrkans behov. Den har också stort källvärde för att förstå hur man undervisade i musik före den tonala epoken, och hur långlivade vissa teoretiska traditioner var – långt efter att de praktiskt kanske hade börjat ersättas i den levande musiken.

Att de båda verken fanns sammanbundna i samma band på Skoklosters slott är därför inte förvånande. De var standardverk inom musikalisk utbildning under svensk stormaktstid. Det exemplar som bevaras på Skokloster bär också spår av intensiv användning. Anteckningarna är främst gjorda av en person, som skriver på latin i mycket liten stil. Marginalanteckningarna förklarar och förtydligar texten, vissa partier lyfts fram, andra över- eller understryks. På sina håll är det dock svårt att avgöra om det är fråga om slarviga understrykningar eller rena överstrykningar. Oavsett form är det tydligt att läsaren arbetat mycket aktivt med kunskapsinnehållet – inte bara läst, utan också bearbetat innehållet med pennan i hand. Läsningen har skett systematiskt, från pärm till pärm, vilket avspeglas i anteckningsmönstret.

Fiolspelande dvärgen Gabriel. Oljemålning på duk. Har tillhört Carl Gustaf Wrangel. Föremålsnummer: 11691_SKO. Upphov: Skoklosters slott/SHM (PDM).

Två inslag gör detta exemplar särskilt unikt. Det första är en utritad ”minneshand” med musikaliska termer på främre försättsbladet (recto). Sådana här minneshänder, som var ett pedagogiskt sätt att minnas sina kunskaper, användes även inom flera andra ämnesområden exempelvis latin.²¹² Denna illustrerade hand är inte heller ovanlig i musikundervisning från perioden, då den fungerade som ett visuellt hjälpmedel för att memorera tonskalor och intervall. ”Guidos hand”, uppkallad efter den medeltida musikteoretikern Guido av Arezzo (1000-tal), användes flitigt i skolmiljöer för att konkretisera hexakordläran.

Genom att peka med sin högra hand på den vänstra handens utskrivna tonbokstäver kan man gå igenom ett tonförråd på flera oktaver.²¹³ Det andra inslaget är ett handskrivet notexempel längst bak i volymen – som sannolikt visar den lägsta stämman (*infima vox*) i en flerstämmig komposition, kanske en motett. Den är tillskriven ”Henr[icus] Dionis[os/ius]” och verkar vara ett tillägg eller en emendation av originalkompositionen. Detta notexempel vittnar om att innehållet inte bara studerades teoretiskt – det praktiserades.²¹⁴

För adeln var musik inte bara en konstform utan en central del av bildningen. Musik praktiserades vid de kungliga och furstliga hoven och i samband med högadelns fester och gästbud. Musikkicklighet var en social färdighet som den adliga omgivningen satte stort värde på. Lika viktigt som det var att kunna traktera något instrument eller sjunga var det att kunna uppskatta musik. I sin *Oeconomia* rekommenderar Per Brahe den äldre bland annat ”musica” och ”strängaspel” som adlig fritidssyssla. Han hade även i sin ägo en lutbok, ”Comparatus”, daterad 1544 och utförd i tysk

tabulatur.²¹⁵ På Skoklosters slott finns bevarat bland annat en tamburin av trä med fastsytt trumskinn och ett klavicembalo med trekantig klanglåda med tvådelat lock. Musik i dess olika former finns också avbildat i inredningsdetaljer och på tavlor exempelvis den fiolspelande ”dvärgen” Gabriel, en oljemålning på duk som tillhört Carl Gustaf Wrangel.²¹⁶

Så musik spelade en stor roll för människorna som kommit och gått på Skokloster slott eller på annat sätt, via arv, bidragit till dess samlingar. Musik var också viktig i adelns undervisning. Sångundervisning var

Klavicembalo med trekantig klanglåda med tvådelat lock. Klangbotten med lock av obehandlad gran, rosettfönster. Naturalistiska blommor, fåglar och insekter målade med oljefärg. Föremålsnummer: 1341_SKO. Upphov: Skoklosters slott, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

vanligast – särskilt kyrkosång och psalmer – men också viss instrumental-kunskap kunde ingå, framför allt i form av lutspel eller klavikord. Musikundervisningen var tätt knuten till latinundervisningen och skolornas liturgiska praktik. Att förstå hexakordlära, modala skalor och notskrift var inte bara praktiska färdigheter, utan ett sätt att visa bildning, disciplin och fromhet – egenskaper som ansågs viktiga för adliga män i både kyrkans och statens tjänst.

Under 1700-talet kom musicerandet att börja röra sig bort från de kungliga hovens och adelns sammanhang till en mer offentlig sfär, där konserter organiserade som abonnemangsserier blev allt vanligare. Ett känt exempel på detta är Johan Helmich Romans framförande av Händels *Brockes-passion* i Riddarhsuet 1731, som var öppen för allmänheten. Sedan fanns ju självklart också ett annat slags musikliv utanför konsertserierna på palatsen och i adliga miljöer – musik som spelades spontant på gator och torg. Också på krogar och värdshus spelades det musik.²¹⁷ I slutet av 1700-talet fick också operan sitt stora genomslag, men då befinner vi oss långt från det musicerande som volymen på Skokloster slott erbjuder läsaren.

Musiken fungerade alltså som en brygga mellan estetisk fostran och kyrklig-pliktetisk disciplin, mellan social uppvisning vid de världsliga hoven och på fester och den privata andakten med sin familj – ett kulturellt och pedagogiskt verktyg i den adliga bildningsgången. Boken fyllde onekligen en värdefull plats i Skoklosters slotts boksamling och användes säkert av flera generationer.

På resa i världen

Under 1500- och 1600-talen vidgades världens horisonter. Det berodde inte bara på att antalet böcker ökade kraftigt – utan på att själva världen blivit större. De stora världshaven korsades nu av skepp i allt tätare trafik, och nya handelsvägar, erövringar och kolonier förband Europa med Asien, Afrika och Amerika. Den globala expansionen förändrade både världskartorna och människors föreställningsvärldar.²¹⁸

Redan under antiken och medeltiden hade det funnits böcker om jordens kartografiska utseende och om främmande folk som bebor avlägsna platser. Men från och med 1500-talet tog denna tradition fart med ny intensitet. Beskrivningar av fjärran kontinenter och okända länder blev en

egen litterär genre – ofta rikt illustrerad med kartor, porträtt och scenerier. Äventyrliga reseskildringar, etnografiska anteckningar och missionsrapporter spreds över Europa, inte sällan i vackert tryckta volymer med utförlig bildsättning. Böckerna tillfredsställde både nyfikenheten och fantasins behov: de gjorde världen greppbar, men också mer gåtfull. Samtidigt var de en del av den europeiska expansionen över världshaven och erövringen av världen. De var i lika hög grad ett maktens och kolonialismens instrument att projicera världen.²¹⁹

Den som hade råd och intresse kunde därmed utforska världen utan att lämna hemmet. Det krävdes inga årslånga expeditioner till Ostindien eller Nya Spanien för att få veta hur det såg ut i tropikerna eller hur människorna levde i Amerikas eller Afrikas inland. Istället räckte det med att förvärva den senaste boken om ämnet – gärna en nyutgåva, på franska eller latin – och slå sig ned i en fätölj med utsikt över Mälaren. På så sätt blev biblioteket ett fönster mot världen. I rummets tystnad kunde man resa tryggt och långt, utan att förlora kontakten med vardagslivets rytmer eller gå miste om kvällens festligheter på slottet. Litteraturen blev ett redskap för inre resor, men också ett minnesarkiv över andras upplevelser, ett samlat vetande som lät dåtidens läsare blicka ut över världen och reflektera över dess mångfald.

I minnesarkivet ingick också olika exotiska föremål med långväga utländsk proveniens. På Skokloster slott finns exempelvis unika ”indiansaker” från 1600-talet som troligen kommer från kolonin Nya Sverige, som fanns i nuvarande Delaware. Samlingen inkluderar föremål som dräktdetaljer, klubbor, en ”indiansk peruk”, två ”indianske handgewär” (vapen), två rävhuvuden samt en fredspipa. Dessa föremål, som finns dokumenterade i en inventarieförteckning på Skoklosters slott från 1710, tillhörde ursprungsbefolkningen i området, framförallt stammarna Lenape och Susquehannock. Föremålens väg till Skokloster kan inte rekonstrueras säkert, men sannolikt hade Johan Printz, som under början av 1640-talet var svensk guvernör över kolonin Nya Sverige i Nordamerika, genom köp, byteshandel eller påtryckningar kommit över ett antal föremål från urinvånarna. I samtida källor framträder en tidstypisk föreställning om världen som något att kartlägga och införliva, och samlandet blev därmed en del av det koloniala projektet – ett sätt att konkretisera makt, kunskap och nyfikenhet på främmande folk. Efter Printz död 1663 skickades flera av dessa

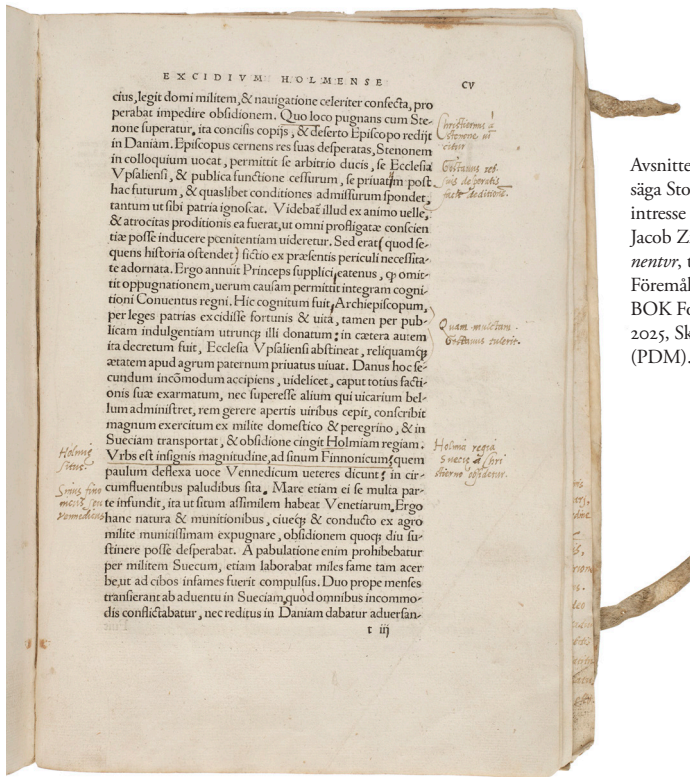
föremål till Per Brahe den yngre på Visingsö, sannolikt som gåvor eller som en del av den informella cirkulationen av kuriositeter mellan höga adliga hushåll. När greve Per sedan gick bort ärvdes hans nordamerikanska antikviteter av brorsonen Nils Brahe den yngre.²²⁰

Nils Brahe var gift med Margareta Juliana Wrangel, dotter till Carl Gustaf Wrangel, och genom detta äktenskap kom föremålen att föras in i de Wrangelska samlingarna. De blev därmed en del av familjens större materiella arv, men också en liten del av den europeiska berättelsen om världen – en berättelse där föremål från andra kontinenter förlorade sin ursprungliga betydelse och i stället omvandlades till symboler för europeiskt vetande, adlig status och förmåga att blicka ut mot den större världen.

Dessa amerikanska föremål utgör dock bara en liten del av den i många avseenden rikhaltiga samling av långväga objekt som bevaras på slottet. Rustkamrarna med sina vapen är en sak, konsten, linnet och textilierna en annan – men därutöver finns tusentals bägare, vaser och mekaniska ur med mera, som alla bär vittnesbörd om den nyfikenhet och världshunger som präglade stormaktstidens elit. I deras blick möttes vetenskap och begär, kunskap och kontroll: världen skulle inte bara förstås, utan också ägas, ordnas och ställas ut.

Men här är det böckerna som primärt står i fokus. På Skoklosters slott, där biblioteket samlade kunskap från jordens alla hörn, kan man se hur dessa olika världsförståelser möts: böcker och reseskildringar trängs i hyllorna, sida vid sida med moralfilosofi, historia och naturvetenskap, och världskartor sitter upphängda på väggarna. Många av böckerna handlar om resor – faktiska och föreställda, över hav och land. De speglar ett adligt ideal där bildning, nyfikenhet och världsvana hörde samman. Att förstå världen var att vara del i den.

En sådan fångslande bok, som tog sin läsare världen runt – och som samtidigt erbjöd nya perspektiv på Skandinavien och Sverige – var *Quae intus continentvr. Syria, ad Ptolomaici operis rationem. Præterea Strabone, Plinio, & Antonio auctoribus locupletata. Palestina, iisdem auctoribus... Arabia... iisdem auctoribus. Aegyptus, iisdem auctoribus... Schondia... Holmiae... per Christiernum Datia cimbrica regem... Regionum superiorum, singule tabule geographica. Argentorati, apud Petrum Opilionem, tryckt i Strasbourg 1532.*²²¹ Författaren hette Jacob Ziegler (1470-1549) och var en tysk lärd, astronom och geograf med stor resvana. Boken, som ingår i

Avsnittet om "Holmiæ", det vill säga Stockholm, väckte särskilt intresse hos en av brukarna av Jacob Zieglers *Quæ intus continentur*, tryckt i Strasbourg 1532. Föremålsnummer: 109423_SKO-BOK Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (PDM).

Skoklosters samling och är bunden i ett knytband av skinn, har uppenbart varit i flitig användning. På flera ställen finner vi spår av engagerade läsare: understrykningar, korrigeringar och marginalanteckningar, särskilt vid avsnitten om Skandinavien och om "Laponia" (Lappland) och "Holmiæ", det vill säga Stockholm.

Denne Ziegler hade sett mycket av världen. Han reste vida omkring i Mähren, Ungern och de tyskspråkiga områdena, och befann sig dessutom i Rom under plundringen 1527 – en erfarenhet som måste ha präglat honom djupt. Till temperamentet framträder han som en renässanshumanist av klassiskt snitt: bred i sin lärdom, snabb i tanken och lika förtrogen med boklärdomens värld som med sina egna resor. I sina skrifter räknas han till pionjärerna inom den historiska geografins fält, där ambitionen var att förena biblisk tradition med nyare kunskap om verkliga platser som Syrien, Palestina och Egypten. Resultatet blev flera omfattande arbeten

En tidig avbildning av Norden av Norden som återger länderna som avlånga. I Jacob Zieglers *Quae intus continentur*, tryckt i Strasbourg 1532. Föremålsnummer: 109423_SKOBOK
Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (PDM).

där kartografi, teologi och topografisk observation binds samman på ett sätt som var ovanligt för tiden.

Men hans intressen stannade inte vid Medelhavet. I ett av sina mest spridda verk vänder han blicken norrut. Här finns beskrivningar av Skandinavien – ett av de tidigaste tillfällen då Sverige och Finland behandlas på ett mer systematiskt geografiskt sätt i en tryckt bok. Ziegler hör till dem som först föreslog att den skandinaviska halvön inte sträckte sig öst–väst, vilket äldre traditioner antytt, utan snarare nord–syd. Med detta perspektiv fick halvön en mer korrekt form, och Sverige och Finland ritades ut som avlånga länder snarare än breda öar eller landmassor. I samma anda var han också den förste att publicera en karta där Finland namnges som ett eget geografiskt område, skilt från både Sverige och Ryssland.

Denna kombination av lärdom, resande och kartografiskt arbete gav Zieglers texter en särskild lyskraft. För läsare i de stora europeiska biblio-

tegens läsesalar – och senare på Skoklosters slott eller andra svenska adelsgårdar – öppnade hans verk ett panorama över världen. Här kunde man färdas i fantasin från Medelhavet till de nordiska kusterna, och samtidigt få en glimt av hur Sverige och Finland placerades in i den större geografiska helheten.²²²

Ziegler blev också en länk i den kedja som förde vidare den ptolemeiska traditionen. När Ptolemaios geografiska skrifter återupptäcktes och spreds i tryck under 1400-talet skapades en ny plattform för europeisk kartografi. Zieglers arbete bidrog till denna omorientering. Bara sju år efter att han gav ut sin karta publicerade Olaus Magnus sin berömda *Carta Marina* ("Sjökartan", 1539), som senare följdes av hans stora *Historia om de nordiska folken*. Under århundradets gång kom Norden att fascinera forskare, läsare och kartritare i hela Europa – en fascination som både Zieglers och Olaus Magnus' verk var med och formade.²²³

En av de äldsta mer detaljerade världskartor som tillverkats i Sverige är från 1610 och utförd av Johannes Rudbeckius. Skandinavien ligger placerad i en undanskymd del av världen nere i högra hörnet. Blicken är riktad mot söder, inte mot norr, mot Norden. Det är som idéhistorikern David Dunér påpekar: "Människor i det dåvarande Sverige levde i inledningen till en globaliserad värld, en tid då tidigare isolerade zoner inledde sina första trevande kontakter. På sikt skulle det detta komma att förändra det mänskliga tänkandet."²²⁴ Ett halvt århundranden senare hade blicken ändrats.

Det är i detta idéhistoriska och mentalitetshistoriska sammanhang som man ska förstå den aktiva läsningen av Jacob Zieglers bok. Exemplet av Zieglers *Quae intus continentur* på Skoklosters slott har ursprungligen ingått i Visingsborgssamlingen. Det innebär att boken en gång tillhört Per Brahe den yngre, som antingen köpt den eller fått den i gåva. Före innehållsförteckningen finns en längre latinsk text. Redan på bokens första sida anges innehållets geografiska räckvidd: Syrien, Palestina, Arabien, Egypten, "Scondia" (Skandinavien), "Holmia" (Stockholm) och "Regionum superiorum" (de övre regionerna). Det står klart att boken haft flera läsare: minst tre, om man ser till variationerna i handstil och bläck, även om det förstås kan röra sig om en och samma person vid olika tillfällen i livet. För enkelhetens skull benämner jag de som tre olika. Alla tre brukare har konsekvent rättat och kommenterat textens uppgifter – ortnamn, geografiska angivelser och historiska fakta. Noggrannheten tyder på att de

haft tillgång till annan information under läsningen: en bok, en karta eller annan referensskälla. Hur annars veta exakt hur städer och platser stavas? Det är frestande att föreställa sig att någon av de världskartor som i dag hänger i Skoklosters slotts bibliotek använts som facit. Men det scenariot förutsätter att notiserna tillkommit efter att boken hamnat på slottet, och att läsaren haft tillgång till biblioteket.

En av dessa läsare – möjligen den andre eller tredje i ordningen – har använt rött bläck för att korrigera texten i marginalen. Han ändrar till exempel "Sarepta" till "Sareptha", och "Achzib" till "Achziba". Han har också rättat rena korrekturfel, som när Strabo felaktigt tryckts som "Srtabo" och korrigeras till den korrekta formen. Även latinet ändras så att ändelserna blir korrekta och orden rätt kasusböjda: "Ophra" stryks och ersätts med "Ophraim", "Suhali" ändras till "Suhali sunt", och i marginalen noteras ortnamnen i nominativform: Ephra respektive Sual.

Allt detta visar att vi har att göra med en synnerligen bildad läsare. Intrycket förstärks av ytterligare en marginalnotis på latin: "Scandia et Scandinavia Plinio fuit quae nobis hodie Schondia sive Schondania est" ("Det som Plinius kallade Scandia och Scandinavia är för oss i dag Schondia eller Schondania"). Det är en kort men innehållsrik lärd kommentar som både tolkar Plinius den äldre och relaterar dennes geografi till dåtidens begreppsvärld – och samtidens. En sådan formulering vittnar om både beläsenhet och ett levande intresse för språk, historia och kartografi.

Också Lapponia väckte stort intresse hos brukarna, vilket visas av marginalanteckningarna. Vid den tid då kommentarerna skrevs in var "Lappland" inte längre ett okänt område i européers och svensks ögon. Johannes Messenius (1579–1636) hade redan i *Scondia illustrata* behandlat ämnet – uppgifter som i sin tur delvis hämtades från Jacob Zieglers *Schondia*. Även Johannes Schefferus (1621–1679) skrev om "lapparna", det vill säga samerna, i sitt verk *Lapponia* (1673), som kom att få stor spridning runtom i Europa och präglade samtidens bild av det nordligaste Sverige.²²⁵

När Schefferus utformade sin skildring var de så kallade "Lappmarksfrågorna" högaktuella inom svensk rikspolitik. Samma år som *Lapponia* trycktes utfärdades ett plakat om lappmarkernas uppodlande – ett uttryck för statens strävan att både kontrollera och omvandla regionen. Schefferus skrev boken på uppdrag av Magnus Gabriel De la Gardie, som visade ett starkt intresse för just denna kolonisations- och förvaltningsfråga.²²⁶

Men *Lapponia* var mer än ett politiskt beställningsverk. Den speglar också den tidens vetenskapliga nyfikenhet på världen – en vilja att systematisera, beskriva och förstå det främmande. Samtidigt reproducerar boken den europeiska blicken på norr: en gräns mellan civilisation och natur, mellan upplysning och mörker.²²⁷ Hos Schefferus möts därmed två drivkrafter som präglar hela 1600-talets lärda geografi – vetgirighet och makt. I det avseendet fortsätter *Lapponia* den karta som Ziegler en gång ritade upp över Norden: en värld i utkanten av Europa, men i centrum för dess föreställningar.

Sett mot bakgrund av vad vi vet om bokens proveniens och dess koppling till Per Brahe den yngre är det, menar jag, tydligt att den person som förde pennan och gjorde anteckningarna i avsnitten om Skandinavien och ”Lappland” gjorde det utifrån en göticistisk syn och var väl förtrogen med tidens debatt om samernas områden i norr. En sådan person var Per Brahe den yngre. Beskrivningen passar också in på Nils Brahe den yngre och dennes son Abraham Brahe den yngre. Tre generationer Brahe som satt sin prägel inte bara på boksamlingen på Skoklosters slott utan också på sin tid.

Tidens regenter

Bland de många praktvolymerna på Skoklosters slott finns en särskilt iögonfallande bok i kalvskinnsband, rikt illustrerad och dekorerad. Den behandlar ett ämne av central betydelse i den tidens politiska tänkande: kungars och furstarnas rätta styre och deras genealogi. Det rör sig, som inte sällan i tidens bokproduktion, om en samlingsvolym – flera titlar inbundna tillsammans – i detta fall tre verk, alla tryckta 1556. Den första är *Regentenbuch* av Georg Lauterbeck²²⁸, den andra en historik över kejsare Henrik IV skriven av Johann Stumpf²²⁹, och den tredje en genealogi och krönika författad av Ernst Brotuff den äldre och Philipp Melanchthon²³⁰. Volymen, som har tillhört Carl Gustaf Wrangel, är full av understrykningar, marginalnotiser och citat – skrivna av två händer – vilket vittnar om flitig användning och intellektuell bearbetning. Också pärmarnas insidor är fyllda med anteckningar och klotter.

Men så var också boken av stor betydelse för att hålla sig a jour med vad som pågick ute i den stora världen – den speglar en vilja att känna till tidens regenter och genealogiska förbindelser. Under 1600-talet utgjorde

Europa ett lapptäcke av riken, furstendömen och kejsardömen i ständig politisk rörelse. Att hålla sig uppdaterad om vilka som styrde var ingen lätt sak: det var en nödvändig kunskap för den som deltog i det politiska eller militära livet. I stormaktstidens Sverige var detta extra aktuellt – landet spelade en betydande roll i Europas maktspel, som under trettioåriga kriget (1618–1648). Carl Gustaf Wrangel var själv en nyckelperson i detta drama. Som svensk fältmarskalk från 1646, generalguvernör i Pommern och från 1664 riksmarsk, befann han sig ständigt i kontakt med kungar, furstar och grevar. Att han ägde en bok som denna är därför föga förvånande. Det var närmast självklart – ett adligt ansvar – att vara insatt i samtidens dynastiska och politiska landskap.

Även om boken var omkring hundra år gammal när den användes talade den fortfarande till sina adliga läsare. De flesta högreståndspersoner, oavsett om de verkade som officerare, diplomater eller hovmän, förväntades förstå det europeiska maktspelet: vem som regerade var, vilka släktband som förenade eller splittrade dynastier, vilka politiska eller religiösa lojaliteter som rådde. Ett dynastiskt giftermål kunde ändra maktbalansen i en hel region, och bristande insikt i sådana skeenden och genealogiska förhållanden kunde äventyra både karriärer och nationella intressen. Att kunna rabbla världens furstar, känna deras historia och utreda deras släktband var en del av den adliga bildningen. Kunskap om det kejserliga furstehuset Habsburg, franska kungahuset Bourbon eller de ryska tsarerna var lika mycket ett redskap i strategiska diskussioner som ett ämne för salongssamtal.

Därför fylldes tidens adliga bibliotek av kartor, atlaser och genealogiska översikter över Europas riken och regenter. Att kunna placera dessa furstar på kartan var inte bara en fråga om geografi, utan om att förstå världens ordning – politiskt och moraliskt. För många adelsmän var furstarnas värld inte en avlägsen teater, utan en spegel. Sjuttonhundratalets Versailles, 1600-talets Wien eller 1500-talets Madrid var inte bara platser; de var ideal, inspirerande riktmärken, till och med modeller för hur ett eget gods skulle förvaltas eller hur man som person borde uppträda. Många adelsmän såg sig säkerligen som en del av en större, överstatlig elit – den europeiska aristokratin – där furstar och kungar var toppskiktet.

Därför saknade det betydelse att bokens skrifter var skrivna under reformationstidens politiska kaos under 1500-talet – de stora aktörerna

såsom tyska furstar, franska kungar och osmanska härskare var fortfarande desamma även om enskilda individer sedan länge bytts ut. Den historiska kunskapen och insikterna om styrandets principer ansågs inte vara kontextberoende på samma sätt som i dag. Kunskapssynen var att det gick att hämta exempel och dra lärdom från alla tider och epoker – då spelade inte 100 år en sådan stor roll. I synnerhet inte när det gällde *hur* furstar styrde, snarare än *vilka* som regerade, även om de genealogiska utredningarna var viktiga också.

Av de tre verken i volymen är det framför allt Georg Lauterbecks *Regentenbuch* som fångar uppmärksamheten. Den utkom i flera upplagor redan under författarens livstid och trycktes postumt ännu 1579. Att Carl Gustaf Wrangel hade ett exemplar var inte en tillfällighet – *Regentenbuch* var både ett prestigefyllt verk och en praktisk vägledning i den svåra konsten att regera. Redan Per Brahe den äldre rekommenderade boken varmt till sina söner på 1570- och 1580-talen.²³¹ Den fanns också i Erik XIV:s, Gustaf Banérs och Hogenskild Bielkes bibliotek.²³²

Lauterbeck, född i Bayern omkring 1505, reste i tonåren till Leipzig, där han tog en magisterexamen i de fria konsterna. Leipzig var inte bara en lärdomsstad, utan också en viktig bokstad, med flera tryckerier och en bokmässa som drog författare, förläggare och läsare från hela det tysk-romerska riket. Lauterbeck fortsatte med juridikstudier och tog en *baccalaureus* (medeltidslatin) i rättsvetenskap 1533 – en examen som kvalificerade honom till tjänst inom förvaltning och hovliv.²³³

På 1540-talet trädde han i tjänst hos greve Albrecht von Mansfeld och kom i den rollen i nära kontakt med Martin Luther. De två samarbetade i flera kyrkopolitiska frågor och var även vänner, och det var också nu som Lauterbeck började skriva. Under 1540- och 1550-talen publicerade han flera skrifter om furstens ansvar, maktens rättfärdighet och relationen mellan överhet och undersåtar. Han riktade sig till rådsherrar, domare och ämbetsmän – de som i praktiken bar upp statens funktioner; just en sådan roll som Carl Gustaf Wrangel skulle inneha hundra år senare. Lauterbeck översatte även kristna skrifter, såsom Jesu Syraks vishetsbok i bibeln, och tack vare förord skrivna av Philipp Melanchthon – Luthers närmaste teologiske medarbetare – blev han snabbt en respekterad och spridd författare. Hans skrifter trycktes av de mest ansedda tryckerierna i samtiden.²³⁴

Ett av Lauterbecks viktigaste projekt var hans översättning och bear-

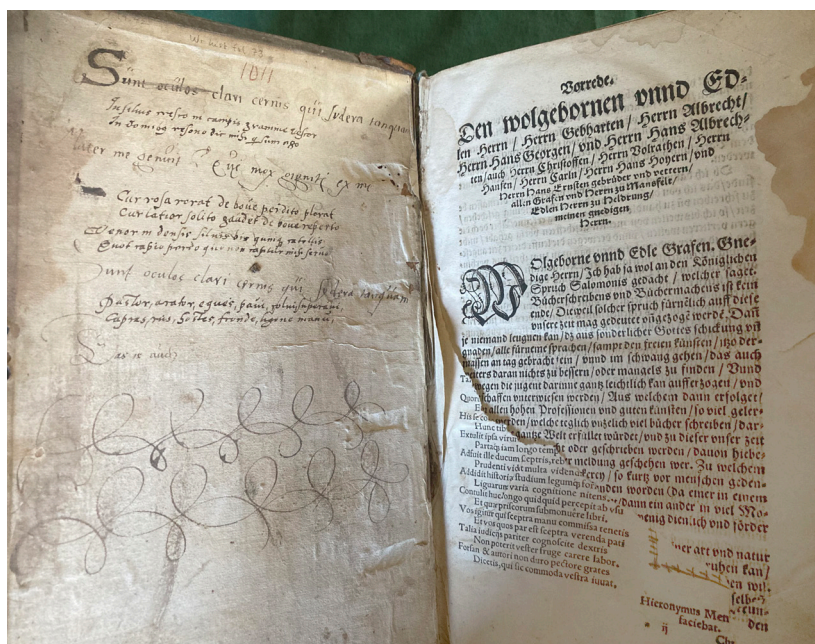
betning av den italienske humanisten Gioviano Pontanos (1426–1503) furstespegel, där det centrala budskapet var att en härskare måste vara bildad för att kunna styra rättvist och i samklang med tidens nya ideal. Därpå följde hans eget storverk: *Regentenbuch*, en serie i fem böcker, som med åren utvidgades och kompletterades med ytterligare texter.²³⁵

Den första delen av *Regentenbuch* behandlar det romerska rikets författning och ämbetsstruktur – ett försök att visa på behovet av en mångfacetterad statlig organisation, djupt rotad i antikens arv. Den andra boken beskriver furstens personliga egenskaper och dygder: gudsfruktan, vishet, måttfullhet, rättvisa och fredlighet – dygder hämtade ur antikens moralfilosofi men tolkade för den protestantiska samtidens behov. Den tredje boken tar upp utrikespolitik, diplomati och krigföring. Den fjärde behandlar frågor om inre ordning, samhällsstruktur och furstens ansvar enligt klassisk republikansk tradition, särskilt med stöd i Ciceros idéer. Den femte boken fokuserar på det juridiska: domarämbetets uppgifter, skyldigheter och rättsliga grunder. Genom hela verket löper en återkommande tanke: att historien är människans läromästare – *historia magistra vitae* hette det – och att den som vill styra klokt måste kunna se bakåt för att förstå sin egen samtid.

Samma uppfattning delade uppenbarligen Carl Gustaf Wrangel, som omkring hundra år senare införskaffade boken och läste i den aktivt, med gåspennan i hand. Att just detta verk – med sin balans mellan moralfilosofi, politik och praktisk styrningslära – hamnade i Skoklosters slottsbibliotek är därför knappast förvånande. Det låg i själva hjärtat av den bildning, självförståelse och världsåskådning som formade stormaktstidens adliga elit.

På pärmens insida finns en rad latinska sentenser som verkar vara av äldre datum än själva marginalanteckningarna. Med tanke på bokens ålder bör den ha haft flera olika ägare innan den kom i Wrangels händer och fördes till Skokloster. Allra längst ned på pärmens insida finns tidstypiskt dekorativt klotter – samma typ återkommer på den bakre pärmens insida – vilket ger intrycket av att boken burit spår av flera brukare och brukstillfällen.

Marginalanteckningarna är, som sagt, skrivna av två händer – handstilen avslöjar dem. Den ena av läsarna gör mycket noggranna anteckningar i marginalen, både på tyska och latin, och skriver i en stil som påminner om humanistkursiv. Det är också denne förste läsare, som jag menar kan vara identisk med Carl Gustaf Wrangel och som lämnat efter sig den mest

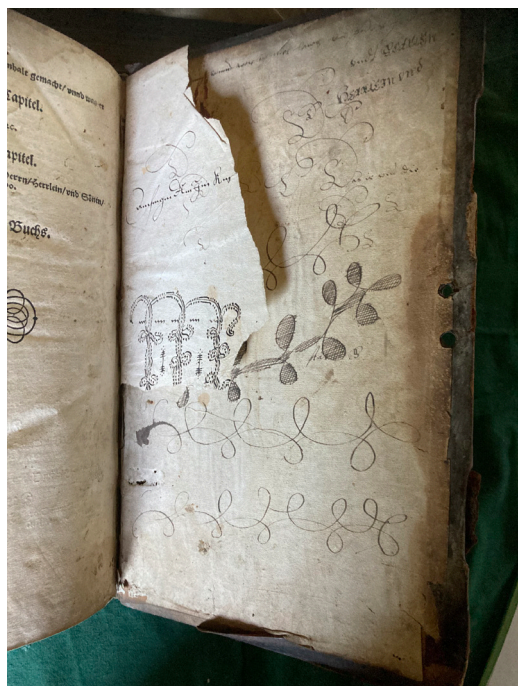

Georg Lauterbechs *Regentbuch* beskriver en återkommande tanke: att historien är människans läromästare – *historia magistra vitae* – och att den som vill styra klokt måste kunna se bakåt för att förstå sin egen samtid. På pärmens insida återfinns finns en rad latinska sentenser och tidstypiskt dekorativt klotter. Föremålsnummer: 102277_SKOBOK.

omfattande läsaktiviteten. Han läser med tydlig struktur: på ett pedagogiskt sätt lyfter han ut centrala termer och begrepp till marginalen – som *Democratia*, *Monarchia* och *Tyrannis* med flera – och förklarar kort vad de betyder. Han noterar även namn på personer, särskilt antika kejsare och filosofer. Parallellt med dessa anteckningar löper understrykningar av viktiga passager i texten.

Det är kort sagt ett föredömligt exempel på tidstypiskt aktivt läsande, där boken fungerar som kunskapskälla. Först stryks nyckelavsnitt under, därefter lyfts centrala begrepp, händelser och namn fram i marginalen och förses med korta förklaringar – allt för att läsaren enkelt ska kunna återvända till texten och snabbt orientera sig i innehållet. Han är den kunnige guiden som för sina efterföljande läsare med säker hand genom den stora textmassan och sovrar bland kunskaperna. Kanske också för att underlätta memoreringen.

Också här återkommer latinska sentenser. Att läsaren – alltså Wrangel – förstod deras innebörd framgår av vilka som markerats i texten. En

Möjligt broderimönster på bakre pärmens insida i samlingsvolymen som innehåller bland annat Georg Lauterbechs *Regentbuch*. Föremålsnummer: 102277_SKOBOK (samlar med 96407_SKOBOK och 107804_SKOBOK, inbundna i samma band).

typisk sentens som understrukt är *melior est certa pax quam sperata victoria*, ”En viss fred är bättre än en önskad seger”. Det är svårt att inte se detta som ett avlägset eko av fredsförhandlingarna 1648 – i Müns-ter, där främst Frankrike och det tysk-romerska riket förhandlade, och i Osnabrück, där Sverige deltog. Wrangel medverkade själv i dessa förhandlingar

och skulle även senare spela en central roll som svensk överbefälhavare och generalguvernör i Tyskland under 1650- och 1660-talen. För en man med så stort inflytande över frågor om krig och fred i norra Europa måste sentenser om fredens överlägsenhet framför nya krigshandlingar ha varit särskilt värda att begrunda.

Utöver marginalanteckningar och understrykningar – som fortsätter i de övriga böckerna – finns flera tydliga hundöron. En märklig detalj är att delar av marginalen på sidan LXXIX har klippts bort. Längs kanterna går det ännu att ana spår av anteckningar, möjligen av den andra läsaren – alltså inte Wrangel. Någon har medvetet tagit bort det som stod där, kanske Wrangel, av skäl som förblir okända.

Än mer gåtfullt är de mönster som finns på den bakre pärmens insida. Min tolkning är att det här rör sig om broderimönster snarare än bara dekorativt klotter. Noggrannheten i detaljerna – de många små svarta punkterna, som hålsöm ungefär – och själva utformningen leder tankarna till broderier på kragar, ärmor eller manschetter. Om det var en manlig eller kvinnlig hand som ritat mönstren spelar mindre roll, för både män och kvinnor ägnade sig vid denna tid åt mönsterritning för textilier, skönskrift

och träsnideri. Per Banérs far skriver till sin son, som vistas i Odense för studier på 1550-talet: ”Käre son, öva dig uti alle härlige ting som är att kaste ut sköne lövverk till att sy efter, öve dig till att läre fäkte och till att skriva en ren skrift, den rätt god skrift är, lär dig till att skäre ut i allehande sköne verk, det bör en adelsman kunne.”²³⁶ ’Kasta ut sköne lövverk till att sy efter’ avser alltså broderimönster. Orden sammanfattar på sitt sätt hela den adliga bildningsidén – ett ideal som förenade det praktiska och det estetiska, handens färdighet med sinnets disciplin. Wrangels *Regentenbuch* bär ännu spåren av just detta ideal.

Läkekonst och recept

Enligt Per Brahe den äldre i *Oeconomia* är det viktigt att en adelsman kan ”skärpa sitt vett och förnuft med goda och nyttiga böckers läsningar uti lagen, andliga och världsliga historier, krigskonst, medicin eller andra nyttiga bokliga konster, helst eftersom en herreman framför andra meniga människor mycket bör veta och kunna.”²³⁷ En adelsman skulle alltså vara väl insatt i en rad ämnen – lagkunskap, historia, krigskonst och medicin – och besitta en allmän bildning som överträffade det ofrälse folkets. Vid första anblicken kan medicinen tyckas vara en främmande fågel bland dessa discipliner. Att behärska lagen, känna historien och kunna föra befäl i krig hörde till de självklara uppgifterna för en blivande ledare. Men medicin? I en tid då sjukvården var rudimentär och utbildade läkare sällsynta fick en husbonde ofta själv ta ansvar för sina underlydande – bokstavligen. Om sjukdom drabbade huset, ”antingen honom eller någon i hans hus”, skulle han kunna identifiera sjukdomen, ge råd om diet och föreskriva lämplig medicin.²³⁸ Per Brahe manade därför den adliga patriarken att vaka över sina undersåtar och tjänare.

Mot den bakgrunden är det inte det minsta förvånande att det finns flera medicinhistoriska verk i Skoklosters slottsbibliotek. Inte heller hur levande de har brukats. Böckerna är fulla av egna handskrivna tillägg – recept, råd och observationer. De tryckta verken förmedlade teorin, men bokägarnas egna anteckningar, ofta infogade på lösa blad eller skrivet i marginalerna, vittnar om den praktiska erfarenhet som var livsnödvändig i en tid då kunskap om kropp och hälsa kunde avgöra liv och död.

Boken består av tre sammanbundna verk, alla skrivna av den danske läkaren Henrik Smid som var verksam i Malmö under första halvan av

1500-talet. Det första verket heter *En skön nyttelig legebog ind hollendis astkillige mange sköne forfarne legedommer... Fordansket aff Henrick Smit udi Malmö anno MDLVII... Prented i Köbenhaffn anno MDLVII. [Her effter følger en taffle paa atskillig legedom som skal köbis i apoteken...].*²³⁹ Det andra: *En bog om pestelentzis aarsage, forvaring och legedom der emod men lest aff lerdemens bøger, aff Henrick Smidt i Malmö, oc först udgaait vid prenten anno MDXXXV. Nu offverseet, forøget, oc forbedret anno MDLVII.*²⁴⁰ Och det tredje verket: *Henrick Smids tredie [- fjerde] Urtegaard... samlet aff de beste och lerdiste Lagers Bøger... anno MDLVII.*²⁴¹ Kolofon finns till alla tre. Alla verken är tryckta av den tyske boktryckaren Hans Vingaard år 1557, som var verksam i Köpenhamn från början av 1530-talet fram till sin död 1559. Det var överlag vanligt med tyska boktryckare i Danmark vid den här tiden.²⁴²

Den danske författaren Henrik Smid (1495–1563) redogör i dessa skrifter, som han på medeltida vis benämner ”örtaböcker”, för sin tids samlade vetande. Författaren var ”vägmästare” i Malmö det vill säga praktiserande läkare. Men han var inte den mest berömde läkaren i Skandinavien under medeltiden – det var den danske munken Henrik Harpesträng (d. 1244) som var verksam i Roskilde. Han gav också ut en rad läkeböcker.²⁴³ Henrik Smids verk var dock unikt i det att han vände sig till en bred läsekrets och sammanställde dåtidens kunskap om växter, deras verkan och användning – i hög grad grundad på humoralpatologins principer. Humoralläran – eller humoralpatologin – var den dominerande medicinska teorin i Europa från antiken till 1700-talet. Den utgick från att människans hälsa och temperament styrdes av balansen mellan fyra kroppsvätskor – blod, slem, gul galla och svart galla – som var förknippade med var sitt element, temperament och egenskap: Blod – luft – sangvinisk (glad, livlig); Slem – vatten – flegmatisk (lugn, trög); Gul galla – eld – kolerisk (het, argsint); Svart galla – jord – melankolisk (dyster, allvarlig). Sjukdom uppstod när vätskornas balans rubbades, och behandlingarna syftade därför till att återställa jämvikten – till exempel genom åderlåtning, lavemang, kräkmedel eller diet. Läran formulerades av Hippokrates och Galen och kom att prägla både medicin, psykologi och moralfilosofi långt in i tidigmodern tid.²⁴⁴

För Henrik Smid handlade medicin och örtekunskap inte bara om vetenskaplig lärdom, utan också, eller snarare främst, om försörjning: han livnärde sig som läkare men arbetade delvis även som målare. Han sakna-

de troligen universitetsutbildning, men hade tillgång till den europeiska läkekonstens auktoriteter: Galenos, Avicenna och Vesalius. Från dessas verk lärde han sig att kroppen var ett balanserat system, där sjukdom uppstod när de fyra kroppsvätskorna – blod, slem, gul och svart galla – kom i oordning, det vill säga humoralpatologin. Samtidigt förblev han en man av sin tid: hans medicin var lika mycket moral som vetenskap, lika mycket trosfråga som naturkunskap.²⁴⁵

Henrik Smids *Urtegaard* – danska ordet betyder 'örtgård' – var tänkt som en trädgård av kunskap, där varje ört och varje recept motsvarade en läkedom för kroppens och själens krämpor. Serien omfattade flera delar, tryckta under 1550-talets mitt, och *Den tredie [eller fjerde] Urtegaard* från 1557 markerar kulmen på projektet. Verket är en sammanställning "aff de beste och lerdiste Lagers Bøger" ('av de bästa och lardaste läkeböcker'), som författaren själv uttrycker det: en syntes av kontinentens medicinska auktoritetstexter, men återgiven på ett språk som kunde förstås av borgare, präster och allmoge. Smid var därmed en av de första som gjorde den europeiska vetenskapen tillgänglig på danska.²⁴⁶

I boken samsas långa listor av örter och deras verkan med anvisningar om hur man tillreder salvor, dekokter och destillat. Men bakom recepten skymtar också ett försök att formulera en nordisk läkekonst. Han nämner inhemska växter – lin, alruna, malört, johannesört – och placerar dem i ett moraliskt och kosmiskt sammanhang. Hälsan är, skriver han, Guds gåva, men det är människans plikt att vårda den med förnuft, renlighet och måtta. På så sätt speglar *Urtegaarden* övergången från den medeltida klostertraditionens botemedel till en mer individualiserad och empirisk syn på kroppen.

Smids språk är enkelt. Han vänder sig inte till de lärda utan till dem som måste klara sig själva – till den värld där bristen på läkare var kronisk och där kunskapen om örter kunde vara skillnaden mellan liv och död. Samtidigt är boken mer än en samling huskurer. Den är ett uttryck för en ny tids anda: övertygelsen om att världen är ordnad och begriplig, och att människan med hjälp av skrift och förnuft kan ta del av den ordningen. Genom Henrik Smids *Urtegaard* får vi därför en inblick i ett kulturellt skede där medicin, teologi och naturvetenskap ännu var delar av samma kunskapssystem. Hans verk förenar Guds skapelse med människans strävan efter kunskap – och i den föreningen ligger också dess bestående värde.

Men böcker löste inte allt, därtill kom också kunniga läkare som visste vilka örter och kryddor som kunde användas och hur man tillredde salvorna rätt. Bristen på utbildade läkare var dock ständigt ett problem – inte bara i Danmark, utan i hela Norden. Vid Erik XIV:s hov verkade till exempel Vilhelm Lemnius (1530-1573), vars skrift *Emoot Pestilentzie* (1572) behandlade pestens orsaker och botemedel. Den kom att överskuggas av Benedictus Olai (omkr. 1520-1582) och hans *Een nyttigh läkerebook* (1578), som i själva verket till stor del byggde på sammanställningar ur Henrik Smids läkarbok, *Läkebog*, tryckt i flera utgåvor från 1550-talet och framåt. De båda går igenom sjukdomar och föreskriver läkemedel – men det gällde att känna örternas, växternas och stenarnas ”dygder” för att rätt kunna kombinera recepten.²⁴⁷

Samtidigt löpte ett annat, mer radikalt medicinalt spår genom 1500-talets senare hälft – en strömning som skulle få stort inflytande under 1600-talet: den paracelsiska medicinen. En av dess tidiga förespråkare i Norden var den svenske hovapotekaren Simon Berchelt (d. 1601), som skrev om pestens orsaker och botande. Denna lära utmanade den traditionella, galeniska medicinen genom att förkasta humoralpatologin till förmån för en astrologiskt grundad sjukdomsförståelse. Sjukdomar ansågs uppstå genom stjärnornas och planeternas skadliga inflytande, och de kunde enligt Paracelsus botas genom alkemiska medel och renande preparat.²⁴⁸ I detta sammanhang ska tilläggas att just Braheätten tidigt tycks ha omhuldat Paracelsus tankar och idéer och flera böcker av schweiziske läkaren finns på Skokloster, komna dit via Braheättens medlemmar.

Överlag gällde att man fick försöka kurera sig bäst det gick med hjälp av nedärvda tips, folkliga husråd och tillgänglig litteratur. Läkarväsendet var ännu glest utbyggt i Norden, och den som inte hade tillgång till en universitetsutbildad läkare – vilket i praktiken gällde de flesta människor – fick förlita sig på lokala helbrägdagörare och de allt fler läkeböcker som spreds i tryck. Denna populärmedicinska litteratur, ofta baserad på tyska och danska förebilder, fungerade som handböcker i konsten att tolka naturen och tillämpa dess läkekraft.

I Sverige hör Arvid Månsson till de mest betydelsefulla författarna i denna tradition. Hans *Een nyttigh Örta-Book* (tryckt i Köpenhamn 1628) bygger i stor utsträckning på äldre danska och tyska källor, särskilt Henrik Smids läkarbok från 1500-talet, men Månsson bearbetade och anpassade texter-

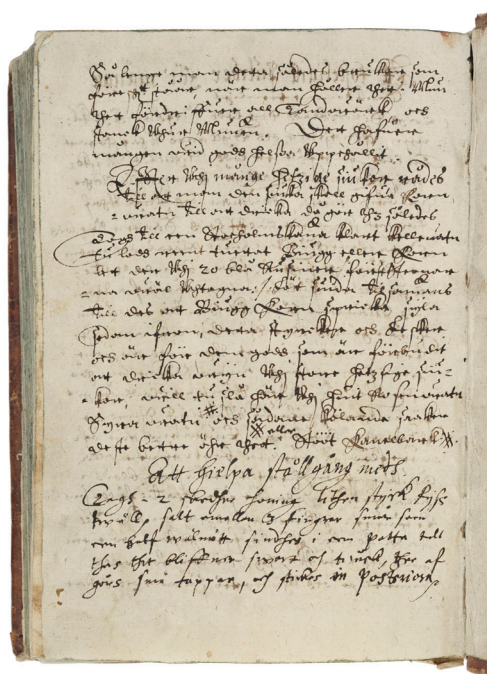
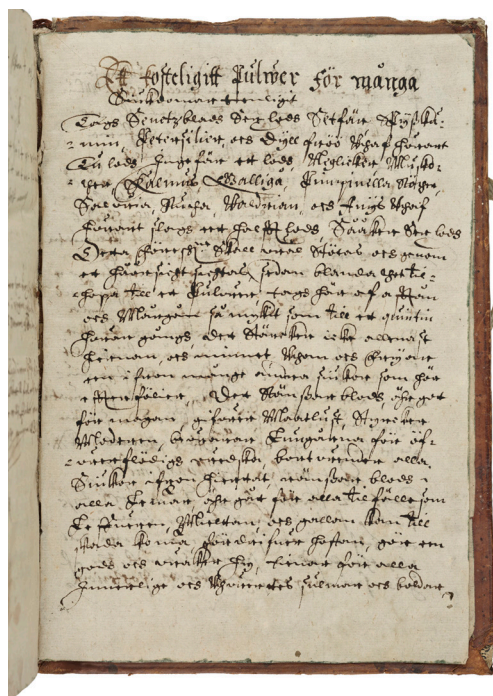
na till svenska förhållanden. Han lade till inhemska växter och nordiska erfarenheter av sjukdom och bot, vilket gjorde boken särskilt användbar för svenska läsare. I förordet framhåller han att syftet är att allmogen ”skall veta huru han sig skall förhålla när sjukdom kommer över honom”, ett uttryck för tidens tanke om självhjälp och gudfruktig omsorg om kroppen.²⁴⁹

Een nyttigh Örta-Book är uppställd som en alfabetisk växtförteckning med korta beskrivningar av varje örts utseende, växtplats och medicinska användning. För varje växt anger Månsson dess ”krafter” – det vill säga dess verkan enligt humoralpatologins principer om värme, kyla, fukt och torka – samt ger konkreta råd om beredning: dekokter, avkok, pulver och salvor. Han visar också hur olika delar av växten – rot, blad, blomma eller frö – kunde användas för olika ändamål.²⁵⁰

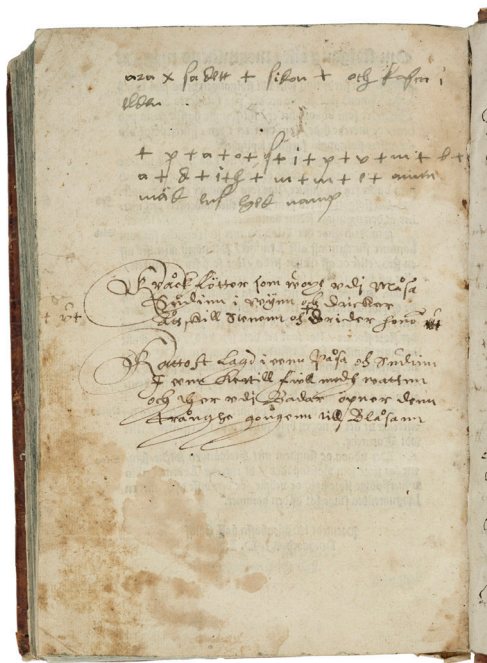
Boken vittnar om en brytningstid: mellan en äldre magisk-religiös syn på läkedom och en framväxande empirisk medicin grundad i experiment och stående på vetenskaplig grund. Det är också tydligt att Månsson försöker förena vetande och fromhet. Han menar att alla örter är skapade av Gud och att den som söker bot måste göra det i ödmjukhet inför Skaparen. Samtidigt framträder här en ny typ av medicinsk självständighet: individen kunde med rätt kunskap och rätt växtval påverka sitt eget tillstånd. Månssons *Örta-Book* fick stor spridning och trycktes i flera upplagor, ibland med tillägg av andra författare. Den kom att fungera som ett standardverk i svenska hem långt in på 1600-talets slut. Tillsammans med Henrik Smid och Benedictus Olai utgör Arvid Månsson därmed en länk mellan den senmedeltida örttraditionen och den tidigmoderna vetenskapens försök att systematisera naturen.

Henrik Smids verk som står inbundna i en volym på Skoklosters slott ska alltså förstås mot den idéhistoriska bakgrunden att mycket var föråldrat och gammalt men ändå användbart. Gud hade skapat naturen och naturen ansågs fortfarande vara människans bästa apotek under tidigmodern tid. Boken har ingått i Erik Brahes (1722–1756) arvslott och har tidigare ägts av Abraham Brahe den yngre (1669–1728), alltså Eriks farfar. Boken har omfattande svenska anteckningar på försätts- och eftersättsbladen och pärmarnas insidor, med bland annat recept på mediciner och råd om kurer.

Anteckningarna med egna recept och råd om kurer finns huvudsakligen på pärmarnas insidor och försätts- och eftersättsbladen och är – vad det verkar – skrivna av en och samma hand. Dock ej inne i själva boken, där

Anteckningar med egna recept och råd om kurer i Henrik Smids *En skön nyttelig legebog ind hollendis astkillige mange sköne forfarne legedommer...* som var en populär dansk läkebok. Föremålsnummer: 107345_SKOBOK (sammansambunden med 107346_SKOBOK och 107344_SKOBOK). Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

anas en annan hand som fört pennan. Den läsaren lyfter ofta ut termer och ord i texten och skriver ut dem på svenska i marginalen exempelvis danskans "huideløg" blir svenskans "huitlök" med mera. Användaren har således velat anpassa boken till svenska förhållanden.

Sjukdomar och åkommor som nämns är bland annat håravfall, parasiter och "brännesjuka" (häftig feber). De olika recepten och råden kring hur den sjuke bäst kurerar sig handlar mest om att äta, dricka eller smeta på salvor. Bland ingredienserna märks brännvin, liljekonvalj, peppar, senapsfrön, muskotnöt, rosolja, socker, vin och öl (koka ingredienser och svälja ned med), gul rasp, lindblomsvatten, nässlor med mera. Det tidstypiska ligger i att medicinen huvudsakligen utgörs av växter och örter. Det överensstämmer med forskningens bild av läkemedelstillverkningen under tidigmodern tid där naturen, som sagt, sågs som ett stort apotek. Andra örter som förekom i dåtidens läkeböcker och som fanns i Sverige var bland annat anis, ingefära, libsticka, koriander, vinruta, isop, salvia, kattost och malört. Men som Sten Lindroth påpekar; därtill hörde också ramsor och besvärjelser.²⁵¹ Några sådana magiska ramsor finns dock inte inskrivna i boken på Skoklosters slott.

I detta medicinhistoriska sammanhang bör också nämnas bruket att torka blommor. Att torka och bevara blommor i böcker är en praktik med lång historia. Redan under senmedeltid och tidigmodern tid fungerade böcker inte enbart som bärare av text, utan också som praktiska förvaringsplatser för det som skulle sparas, minnas eller återanvändas. Mellan pergament- och pappersblad pressades växter, örter och blommor – ibland för att bevaras inför framtida bruk, ibland som minnesföremål, ibland som hjälpmedel för igenkänning och kunskapsöverföring. I synnerhet i medicinska, botaniska och farmakologiska verk blev boken en naturlig plats för den torkade växten: text och växtmateria låg bokstavligen sida vid sida. På så sätt uppstod en vardaglig men effektiv form av kunskapsarkivering, där det skrivna ordet kompletterades av den fysiska växten själv.

Ett sådant exempel möter oss i ett exemplar på Skoklosters slott, där en torkad blomma (sannolikt harsyra) har lagts in i verket *Sylva experimentorum probatissimorum tam simplicium quam compositorum*, tryckt i Leipzig 1607 av Nicolaus Nerlich. Titeln är i sig programmatisk. Med ordet *sylva* – "skog" – signaleras inte ett strikt systematiskt verk, utan snarare en rik och mångformig samling av erfarenheter. *Experimenta probatissima* syftar

Bruket att torka blommor bland annat i medicinskt syfte har en lång historia. Här, i boken *Sylva experimentorum probatissimorum tam simplicium quam compositorum*, återfinns en torkad grön växt, möjligen harsyra. Inom folkmedicinen har harsyra använts som blodrenande medel, mot skörbjugg och vid gulsot och njursjukdomar. Föremålsnummer: 109132_SKOBOK.

på det mest beprövade och tillförlitliga, inte experiment i modern vetenskaplig mening utan prövade recept och verkningsfulla metoder. Tillägget *tam simplicium quam compositorum* markerar att boken behandlar både enkla läkemedel, baserade på enskilda ämnen eller örter, och sammansatta preparat. Boken har också en tysk undertitel, "Experiment Buch", vilket understryker ytterligare verkets praktiska karaktär. Sammanställd ur de "allergelärtesten Schribenten" (de allra mest lärda) författarnas skrifter framträder boken som en handbok för kroppslig omsorg, hushåll och läkedom – djupt förankrad i tidigmodern erfarenhetskunskap.²⁵²

I just *Sylva experimentorum* blir den torkade blomman mer än ett tillfälligt bokmärke. Den fungerar som en materiell spegling av bokens grundidé. Där texten samlar prövade erfarenheter, utgör växten själv ett spår av just denna praktik, ett konkret vittnesbörd om hur kunskap användes, testades och bevarades. Den tryckta boken och den pressade blomman bildar tillsammans en kunskapsenhet där det skrivna och det levda möts. Här framträder boken inte som ett slutet objekt, utan som en öppen arbetsyta – en plats där natur och skrift går ihop.

Fyllde sådana här läkeböcker verkligen någon funktion för en adelsman som Abraham Brahe den yngre och hans barnbarn Erik Brahe – båda ägare

till *En skön nyttelig lægebog ind hollendis astkillige mange sköne forfarne lægedommer ...?* Var det inte mest kurios, något roande men som egentligen saknade praktiskt värde? Nej, knappast. För det första visar anteckningarna tydligt att boken förmedlade konkret och användbar kunskap, även till adeln – en samhällsgrupp som visserligen hade råd att anlita läkare men som inte alltid hade tillgång till dem. Det är lätt att glömma att goda råd kunde vara dyra, särskilt för den som levde på landet. Även högt uppsatta familjer med täta kontakter med kung och krona kunde befinna sig flera dagsresor från de stora städerna där tidens mest ansedda läkare vanligen vistades vid de kungliga hoven. När sjukdom bröt ut på gården eller slotet gällde det därför att kunna ta saken i egna händer – precis det som Per Brahe den äldre hade betonat redan på 1500-talet, när han uppmanade sina barn och förvaltare att hålla sig med kunskap om huskurer och läkemedel.

För det andra påminner historien om hur ständigt närvarande hotet från sjukdomar var. Epidemier kunde bryta ut när som helst. Under peståret 1710 drabbades Stockholm särskilt hårt: mellan 100 000 och 200 000 människor dog i farsoten.²⁵³ De som hade möjlighet flydde staden – adliga familjer drog sig tillbaka till sina landställen i hopp om att undkomma smittan. Barnadödligheten var dessutom mycket hög, och döden en ständig följeslagare för småbarnsfamiljer. Grevinnan Eva Bielke (1677–1715), gift med Abraham Brahe den yngre, födde ett stort antal barn under de fjorton år hon levde efter bröllopet. Fyra dog i ung ålder – tre söner och en dotter. Sedan dog också hon själv, och efter hennes död drabbades familjen på nytt: ytterligare fyra barn gick bort i smittkoppor. Till slut återstod bara en dotter som nådde vuxen ålder, Ulrika Juliana, och en son.²⁵⁴

Mot denna bakgrund framstår inte läkeböckerna på Skoklosters slott som kuriositeter utan som uttryck för en djup oro och ett försök att värja sig mot det oundvikliga. Böckerna om salvor, dekokter och örtkurer kunde inte alltid rädda liv – men de erbjöd i alla fall en möjlighet att handla, att göra något, i en tid då sjukdom och död ständigt lurade bakom dörren.

Egenhändigt personregister och andra förbättringar

Så här långt i undersökningen har många böcker passerat, liksom flera händer som läst, kommenterat och gjort anspråk på sina texter. Två huvudaspekter av böckers funktion har hittills stått i centrum: boken som

minnesbärare och boken som kunskapskälla och praktisk handledning. I nästa kapitel behandlas boken som levnadsguide och existentiell följeslagare. Studien avslutas därefter med en analys av böcker i cirkulation – hur de rörde sig mellan ägare, sammanhang och tider. Men innan dess finns skäl att dröja vid själva läsakten – vid frågan om hur kunskap hämtades ur böckerna, och hur läsaren konkret gick till väga för att ordna, systematisera och tillgängliggöra innehållet. Vad händer när en bok inte bara läses, utan omformas, bearbetas och kanske även förbättras av sin ägare?

En sådan bok ska här få tjäna som ingång i ämnet. Det rör sig om en samlingsvolym, inbunden i pergamentband, bestående av två titlar: den ena en historisk beskrivning av Frankrike – *Beschreibung desz Königreichs Franckreich und ietziger Regierungs-Arth...* (Leipzig 1675)²⁵⁵ – den andra ett kortfattat kronologiskt uppslagsverk, *Historico chronologicum compendiorum compendium sine dispendio...* (Frankfurt 1674).²⁵⁶ Volymen har tillhört Abraham Brahe den yngre, och hans arbete i boken – de spår han lämnat efter sig – öppnar ett fönster mot den praktiska sidan av det adliga läsandet. Jag utgår här från att det är hans hand vi följer, även om detta inte kan fastställas med full säkerhet. Marginalanteckningarna uppvisar tydliga likheter med handstilen i andra verk och textuella sammanhang där Abraham Brahens proveniens är säkerställd. Det avgörande är emellertid inte att knyta användningen till en enskild person, utan att förstå hur en läsare faktiskt har brukat sin bok – att, så att säga, identifiera läs- och kunskapsstrategier i praktiken. Av analytiska skäl benämner jag därför läsaren Abraham Brahe, medveten om att det är läsrollen snarare än individen som står i centrum.

Boken, som egentligen består av två böcker, skildrar både historisk tid och kommer nästan fram till samtiden. Boken om Frankrike från 1675 är ett administrativt och beskrivande verk om Frankrike och dess nuvarande regeringsform och system, på tyska, utgiven 1675 i Leipzig. Boken behandlar förhållanden i Frankrike: gods, ämbeten, privilegier, högadeln, rättsordningar, hovförhållanden etcetera. Det handlar alltså inte bara om geografi eller natur, utan författaren ger också, eller snarare främst, en politisk-administrativ beskrivning av Frankrike: ämbetsverk, adel, hovet, betydande ämbetsmän, intäkter, rättsliga instanser, städer och framträdande provinser exempelvis Guyenne, Savoyen och Lothringen.

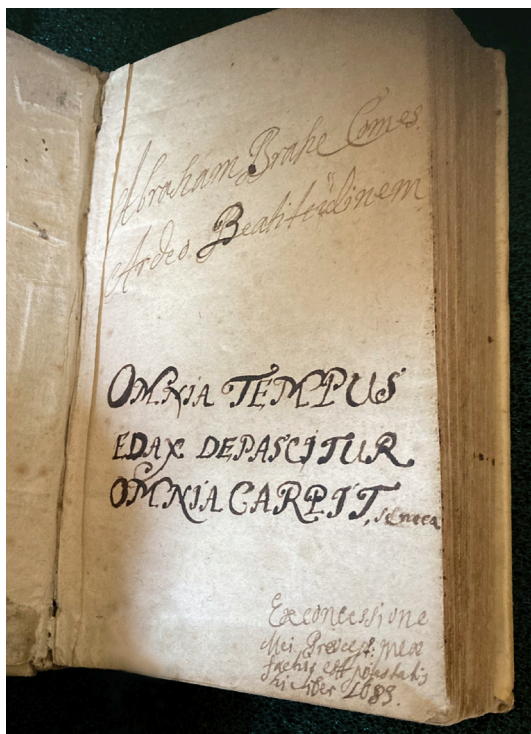
Boken från 1674 är ett kronologiskt historiskt kompendium utgivet i Frankfurt, av förläggaren Laurentius Sigismundus Cörner, som var verksam 1665–1696, och verkar vara avsett som referensverk. Titeln indikerar att det är ett kompendium av *historico chronologicum compendiorum* – alltså ungefär som ett historiskt-kronologiskt uppslagsverk – vilket antyder att det är ett översiktligt eller sammanfattande verk, avsett för att lätt kunna användas eller konsulteras. I boken presenteras kronologiska listor av historiska händelser, dynastier, kungar etcetera. Denna typ av kompendier var i bruk för att underlätta orientering i stora historiska tidslinjer. Eftersom boken är inbunden tillsammans med den förra, ger det en antydning om att de två verken ansågs fungera bra tillsammans – som referensverk för någon läsare som söker en beskrivning av Frankrike och samtidigt önskar ha ett kronologiskt kompendium att relatera till.

Båda verkens koppling – att de är inbundna tillsammans – gör dem särskilt intressanta för min forskning om hur böcker har använts. De erbjuder goda möjligheter att studera bruk, marginalanteckningar, ägarhistoria och hur referensverk valdes ut och sammanfördes i gemensamma volymer. Boken har en intressant ägoanteckning daterad 1685, skriven av Abraham Brahe på främre försättsbladet (recto). Under sitt namn och sin utskrivna grevetitel, *comes*, har han även skrivit in livsmottot *ardeo beatitudinem*, vilket på svenska kan översättas med ”jag brinner av lycka”. Abraham Brahe var den yngste av Juliana Wrangels och Nils Brahes fyra barn, född den 24 augusti 1669. Han bar namnet efter sin farfars far, Abraham Brahe den äldre – även han en mycket lärd man och boksamlare. Vid tiden för anteckningen var den unge Abraham endast sexton år gammal, vilket möjligen förklarar den (ungdomliga) entusiasm som den latinska sentensen uttrycker.

Kanske skrev han mottot som en ironisk kommentar till den inskrift som står längre ned på samma sida, i stora och tydliga versaler: *Omnia tempus edax depascitur, omnia carpit*. Sentensen är hämtad från Seneca och kan ungefär översättas: ”Tiden, som förtär allt, slukar allt.” Här uttrycker Seneca en stoisk idé om tiden som en destruktiv kraft som förbrukar allt och alla – ett slags *memento mori*, en påminnelse om livets förgänglighet och vikten av att inte klamra sig fast vid det jordiska. Den tanken står i tydlig kontrast till den unge grevens livsglada motto.

Att boken intresserade Abraham Brahe står klart, inte bara genom

Abraham Brahes har skrivit in sitt livsmotto *ardeo beatitudinem*, "jag brinner av lycka". Nedan en sentens hämtad från Seneca, *Omnia tempus edax depascitur, omnia carpit*, "tiden, som förtär allt, slukar allt", ord som står i viss motsatsställning till hans livsmotto. I boken *Beschreibung desz Königreichs Franckreich und ietziger Regierungs-Arth...*
Föremålsnummer: . 91572_
SKOBOK. Samhör med 98124_
SKOBOK.

anteckningarna utan också sett till innehållet. Han skulle senare tjänstgöra som officer i både den franska (1690) och den holländska armén (1694). Hans bildningsresa, *peregrination*, gick bland annat till Italien – något som förväntades av unga adelsmän, vilka förväntades tillbringa en längre tid i utlandet för att studera, förvärva språkkunskaper och, om möjligt, tjänstgöra militärt. Sett till anteckningarna framträder en vetgirig och engagerad läsare. Han stryker under passager, noterar i marginalerna och för noggranna tillägg. Särskilt utförlig är han i avsnitten om de romerska kejsarna Julius Maximus, Caelius Balbinus, Gordianus III, Decius och Licinius Valerianus, som står uppräddade på samma sida. Här skriver han till och med på tvären i marginalen för att få plats med sina kommentarer. Språket är genomgående latin, och anteckningarna varvas med *nota bene*-markeringar och andra tecken som framhäver viktiga rader och stycken.

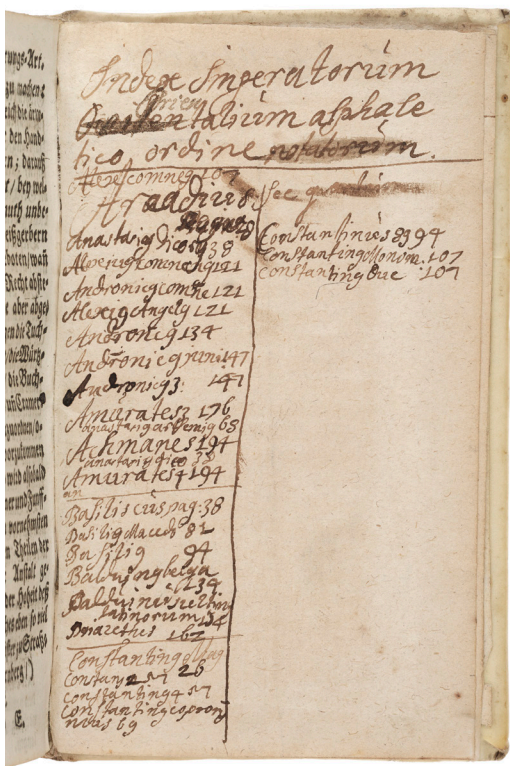
Ibland kompletterar han också texten med egna sakuppgifter. Om den tyske kejsaren Ferdinand III – son till Ferdinand II och Maria Anna av Bayern – förklarar han exempelvis att fadern Ferdinand var gift med Maria

Anna (som han återger som "Anna Maria") och att hon dog den 14 december 1616. På liknande vis tillfogar han uppgifter om påven Innocentius XI (1611–1689), att denne valdes till påve år 1676.

Sammantaget visar anteckningarna inte bara att han hämtat kunskap ur boken, utan också att han aktivt byggt vidare på den. Han lägger till egna fakta och skapar därmed ett nytt textlager ovanpå den tryckta texten – en metatext och en form av intellektuellt samspel som gör boken levande. Det som verkligen förvandlar volymen till ett arbetsredskap är dock de index han själv skapat. På den bakre pärmens insida finns början till ett register – fem rader som tycks vara inledningen till ett ämnesindex – men det är osäkert om dessa är skrivna av samma hand som de mer utförliga anteckningarna.

I boken om Frankrike finns däremot ett index som bättre överensstämmer med den hand jag menar tillhör Abraham Brahe. Det bär rubriken *Index Imperatorum Orientalium alfabetico ordine notatum*, vilket ungefär betyder "Lista över österns kejsare i alfabetisk ordning". Han börjar med bokstäverna A, B och C och för in omkring sju till tio namn under varje kategori – bland dem "Andronicus", "Achmanes", "Basiliscus" och "Constanting Mag". (det vill säga Konstantin den store) – innan anteckningarna upphör. I samma bok finns även ett *Index unicus*, "ett enda index" eller "unik index", bestående av två tomma spalter.

I slutet av boken *Beschreibung desz Königreichs Franckreich und ietziger Regierung-ARTH...* finns handskrivna tillägg, ett index, som visar hur Abraham Brahe velat systematisera och organisera kunskapsinnehållet. Föremålsnummer: 91572. SKOBOK. Samhör med 98124. SKOBOK. Fotograf: Helena Bonnevier 2025, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Förekomsten av dessa index, och det arbete han lagt ned på dem, visar hur Abraham Brahe tänkte sig använda boken. Han ville systematisera och ordna sin kunskap, skapa en struktur som gjorde det möjligt att återvända till texten och snabbt finna det han sökte. Indexskrivandet var samtidigt en form av memorering – ett sätt att internalisera innehållet genom att skriva om det. Abraham Brahe skapade ordning i en bok som redan i sig handlade om ordning.

Alkemi och det ockulta

I Skoklosters salar glimmar guldet nästan överallt. Det blänker i förgyllda ramar, på vaser, serviser och andra föremål samt i vissa av de praktfulla band som klär böckerna i biblioteket. Slottet är i sig självt ett monument över rikedom, makt och materiell fulländning. Men bakom detta synliga överflöd rör sig också andra, mindre påtagliga former av längtan. Drömmen om guld var nämligen inte bara något man ärvde, erövrade eller handlade sig till – den kunde också framställas, frammanas och förfinas genom kunskap.

Det är här alkemin träder in i Skoklosters bokvärld. Inte som ett kuriosum i utkanten av samlingen, utan som en intellektuell praktik som band samman naturfilosofi, medicin, teologi och tidsuppfattning. Alkemi handlade visserligen om metaller och om förvandling, men lika ofta om kroppen, livets längd och själens balans. Den alkemiska boken var inte i första hand en manual för snabba vinster, utan ett redskap för att förstå världen som en levande, föränderlig helhet.

Mot denna bakgrund blir det mindre överraskande att finna Paracelsus på Skoklosters slott. Hans verk *Libri V. de vita longa, breui, & sana deque triplici corpore* innehåller fyra mindre böcker där frågor om livets längd, hälsa och kroppens tredelade natur står i centrum.²⁵⁷ Och i *Artis, auriferae, quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent turbam philosophorum*, tryckt 1593 i Basel, återfinns alkemiska tecken.²⁵⁸ Uppenbarligen levde drömmen hos en del adelsmän om att förstå, och kanske till och med bemästra, de krafter som låg bakom materiens och livets förvandling. Eller fanns det andra motiv bakom det stora intresset för alkemi hos bokens ägare? Vad var det egentligen en alkemist sysslade med?

Alkemister har försökt omvandla oädla metaller till guld och silver, letat efter de vises sten och sökt efter livselixir som skulle bota alla tänk-

bara krämpor och förlänga livet. Samtidigt har alkemi varit en religiös och mystisk rörelse, där utövarna sökt kontakt med det gudomliga inom sig själva eller funnit Gud i naturen. Man drog paralleller mellan stjärntecknen, de sju himlakropparna och astrologins förmåga att förutsäga framtiden, och alkemins tecken och hemligheter. Alkemisten kunde därför betraktas både som hycklande magiker och kvacksalvare – och som en seriös vetenskapsman. Det är i den senare betydelsen som vi ska förstå Abraham Brahes – och de andra medlemmarna i Braheättens – intresse för alkemi. De sysslade med vetenskap, enligt tidens sätt att se på det.

Alkemin var heller inte enbart ett europeiskt fenomen.²⁵⁹ Den hade utövare i nästan hela världen. Oberoende av varandra växte den fram i flera stora civilisationer, bland annat i Kina och Indien. För Europas del började historien i det antika Grekland, närmare bestämt i den grekisktalande staden Alexandria i Egypten. Under den hellenistiska tiden (323 f.Kr.–146 f.Kr.), och senare under romerskt styre, samlades all möjlig kunskap i denna stora lärdomsstad. Biblioteket i Alexandria rymde kanske så många som 700 000 bokrullar – men när och hur det förstördes vet ingen säkert. Bland rullarna fanns sannolikt tusentals som behandlade magi, mystik och heliga kemiska processer: det som senare kom att kallas alkemi. Endast några få fragment har bevarats i avskrifter och kopior.

Den alkemi som Europa skulle komma att känna spreds med araberna på 700-talet. De byggde sina arbeten på äldre grekiska och österländska texter med spekulativt innehåll. På 1100- och 1200-talen översattes de arabiska skrifterna till latin och kom därigenom att införlivas med det västerländska tänkandet. På medeltiden blev alkemi nästan synonymt med naturforskning. Alkemisterna intresserade sig för metaller och deras egenskaper – särskilt guld, silver, koppar, kvicksilver, tenn, bly och järn. De tillsatte kemikalier vid bestämda tidpunkter och under olika temperaturer för att se vad som hände. I praktiken blev alkemisterna världens första kemister – om än utan vetenskaplig metod.

Visst fanns det alkemister som anställdes vid hoven för att framställa guld, vilket är det vi idag främst förknippar med den ”gudomliga konsten”. Men allt handlade inte om att göra guld, och inte heller var guldmakeriet ett rent hokus pokus. Från den arabiska traditionen och fram till slutet av 1700-talet betraktades guld tillverkning som en del av kemin. Grundtanken var att all materia i naturen genomgick ständiga förändringar. I jordens

inre pågick processer som gradvis förvandlade malm till ädla metaller. Slutmålet för dessa naturliga processer var guld. Alkemisterna menade att det gick att skynda på dessa skeenden – att på konstlad väg efterlikna naturens arbete. De kallade sig därför för ”naturens barnmorskor”. I detta låg inget magiskt, endast ett missförstånd av naturens ordning.

Stöd för sina idéer fann alkemisterna hos Aristoteles, särskilt i hans lära om de fyra elementen: jord, vatten, luft och eld – och i en av böckerna på Skoklosters slott hänvisas det också till just honom. Allt på jorden, även människan, ansågs bestå av dessa element i olika proportioner. Till detta fogade Aristoteles tanken om en urmateria – materiens kärna och livsprincip – som framträdde i de fyra tillstånden. Alkemisterna kallade denna substans *prima materia*, kvintessensen, eller det femte elementet. Genom att förändra kombinationerna mellan elementen hoppades man kunna omvandla själva materien och därigenom låta urmaterian träda fram.

Alkemisterna var dessutom övertygade om att alla metaller bestod av kvicksilver och svavel, vilka – liksom elementen – kunde vara mer eller mindre rena. I guldet var de helt fullkomliga. Att rena och förädla var därför den kemiska grunden i den del av alkemin som sysslade med guldmakeri. Enligt detta synsätt var alla oädla metaller ofullkomligt guld. Det gällde bara att befria dem från deras orenheter – att göra det oädla ädelt. Bly kunde alltså förvandlas till silver och vidare till den renaste av metaller: guld.

Men svårigheterna började när teorin skulle omsättas i praktik. Det gick inte att värma upp en blykula under fullmåne och hoppas på ett mirakel. Åratal av förberedelser och hårt arbete krävdes i de rykande laboratorierna, där alkemisten försökte hitta de vises sten. Denna mytomspunna substans, även kallad ”den röda tinkturen”, förmedlades till Europa genom araberna. Vad de vises sten egentligen var råder det delade meningar om. För vissa var den ett slags ”ande” i fast form som kunde förädla metaller till silver och guld – ett elixir, ofta beskrivet som ett rött pulver som kunde lösas upp till gas eller vätska och användas för att rena de upphettade metallerna. Samtidigt var den en paradox, en gåta. De vises sten var stenen som inte var någon sten – stoff som blivit ande och åter blivit stoff. Endast en sann filosof kunde finna en sådan substans. När stenen väl var funnen kunde alkemisten skilja ut kvicksilver och svavel ur olika metaller. Dessa ämnen förenades därefter åter med de vises sten i hopp om att framställa

silver eller guld. Reningsprocessen upprepades ofta tolv gånger – lika många som stjärntecknen.

Guldmakeriet följde alkemin genom hela dess historia, men efter renässansen fick läran även andra betydelser: filosofiska, religiösa och medicinska. De mer seriösa anhängarna menade att alkemi inte handlade om simpel guldillverkning – det hörde till det materiella livet – utan om att förstå det andliga. Genom alkemin kunde människan lära sig om religion, filosofi och moral. Precis som medeltidens alkemister talat om en ”ande” som renar och gör metallerna perfekta, kunde renässansens tänkare se en parallell till den kristna människan. Genom mystik och inre förädling kunde människan själv bli fullkomlig. Mystiken skulle frambringa det gudomliga i henne.

Den medicinska alkemin fick sin främste företrädare i den schweiziske läkaren, astronomen och naturfilosofen Paracelsus (1493–1541). Han menade att sjukdomar kunde botas genom stjärnornas inflytande och att materiens innersta krafter kunde omvandlas till läkande energi. Därmed inleddes jakten på livselixiret – den substans som skulle göra människan flera hundra år gammal.

Alkemin lovade alltså både guld, andlig vishet och hälsa. Men snart började också mer vetenskapliga intressen göra sig gällande. På 1500-talet växte intresset för alkemins metallurgiska processer i rent experimentellt syfte. Alkemisterna hade en förbluffande praktisk kunskap: de kunde hantera skålar och deglar, framställa gaser ur vätskor och vätskor ur metaller. De kände till hur man gjorde saltsyra, svavelsyra och salpetersyra. Deras metoder fick tillämpning i glastillverkning, metallurgi och läkemedelsframställning.

En som förde alkemin närmare naturvetenskapen var den danske astronomen Tycho Brahe (1546–1601). På sitt slott Uraniborg på ön Ven förenade han experimentell vetenskap med alkemiska drömmar om att förstå naturens innersta hemligheter. Astronomi och alkemi kompletterade varandra, menade han: genom att studera stjärnhimlen kunde man förstå jorden – och genom att studera jordens processer kunde man förstå himlen.

Tycho Brahe var inte ute efter att tillverka guld. Han uteslöt inte möjligheten i teorin men ansåg det omöjligt i praktiken. Hans mål var att framställa mediciner som kunde hjälpa mänskligheten. Han och flera andra lärda under de följande två århundradena verkade i gränslandet mellan

naturvetenskap och alkemi. En av dem var Isaac Newton (1642–1727) – den moderna fysikens fader och gravitationens upptäckare – som i hemlighet ägnade stora delar av sitt liv åt traditionell alkemi.

Galenskap och nyfikenhet, vetenskaplig briljans och girighet gick här sida vid sida. För det fanns pengar att tjäna på falskt guldmakeri. Under 1600-talet reste många kvacksalvare runt i Europa med de vises sten i bagaget. Inför en häpen publik förvandlade de sten eller järn till guld och påstod sig kunna bota alla slags sjukdomar. Med hjälp av sitt röda pulver – som de sålde för fantasipriser – lovade de att ruttna tändar skulle falla ut och växa tillbaka, att håret skulle återfå sin glans och ungdom. När köparen väl insåg sitt misstag var alkemisten förstås sedan länge försvunnen. Även kungar, furstar och förmögna adelsmän lät sig duperas och betalade stora summor för sådana mirakelmedel.

Vissa av dessa kringresande alkemister sökte sig också till Sverige. År 1627 erbjöd sig en av dem att sälja de vises sten till Gustav II Adolf – om kungen antog erbjudandet är oklart. När drottning Kristina abdikerade 1654 och reste utomlands uppsöktes hon i Hamburg av den italienske alkemisten Francesco Giuseppe Borri, som lärde henne hur man gjorde guld. Kristina fascinerades av hans konst och kom även senare i Rom att visa stort intresse för alkemi.

Flera svenska lärda drogs till ämnet. Johannes Franck, professor i medicin i Uppsala från 1624, hade under sina studier i Tyskland kommit i kontakt med mystiska idéer. Han blev en övertygad alkemist och skrev två avhandlingar om ämnet. Han lät även översätta ett tyskt verk – ”ett lustigt och ljuvligt samtal om filosofernas sten”. Dragningen till det mystiska tycks ha gått i familjen, för brodern Matthias Drakenstierna ville inte vara sämre. Han skrev en bok på tyska om den sanna vägen till materien och skapandet av universalmedicin, och blev mest känd för sina experiment på sin gård i Jämtland, där han påstods förädla både guld och silver. Efter sin död fick han öknamnet ”svarte Francken”, och det sades att han hem-sökte både gård och människor.

Även de svenska myndigheterna trodde på alkemin. På 1690-talet anställde Bergskollegium utländska experter vid Stora Kopparberg för att visa hur järn kunde förvandlas till råkoppar i smältugnarna. Men den mest märkliga episoden i den svenska alkemins historia är ändå den om den livländske krigaren Otto von Paykull. I början av 1700-talet stod han

anklagad för landsförräderi – Livland tillhörde då Sverige – och dömdes till döden. I fängelset erbjöd han sig att rädda sitt liv genom att tillverka guld motsvarande en miljon riksdaler. Myndigheterna gav honom en chans, och enligt uppgift hann han tillverka 147 gulddukater av bly innan han avrättades. Ett minnesmynt, bevarat än idag, bär inskriptionen: ”Detta guld framställde O. A. v. Paykull genom kemisk konst i Stockholm år 1706.”

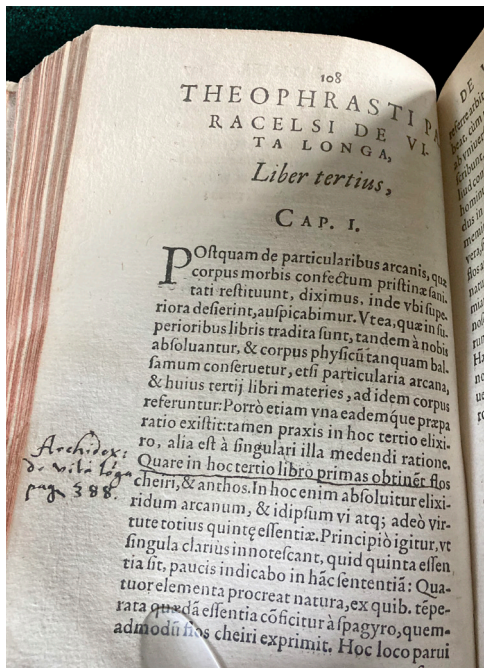
Under upplysningen på 1700-talets senare hälft blev man allt mer skeptisk till alkemins påstådda transmutationer. Upplysningens förnuftstro gjorde att alkemisterna nu kallades ”guldmakare” i nedsättande mening – som kvacksalvare. På 1800-talet utestängdes alkemi helt från det vetenskapliga samtalet. Tidens naturvetare betraktade den som en ockult syssla utan samband med verklig vetenskap – även om det fortfarande fanns människor som, med naturvetenskapens auktoritet i ryggen, fortsatte att drömma om att göra guld.

Men drömmen levde vidare – i texterna, bilderna och böckerna. Alkemins värld av symboler, metallurgi och mystik fick nytt liv i boktryckarkonstens tidsålder, då traktater och handböcker spreds över Europa. Många av dessa verk, ibland rikt illustrerade med gåtfulla bilder och latinska deviser, fann sin väg till svenska samlingar. Några av dem bevaras än i dag på Skoklosters slott, där de vittnar om en tid då vetenskap och magi ännu inte hade skilts åt, och där drömmen om att förvandla världen – eller sig själv – fortfarande var levande.

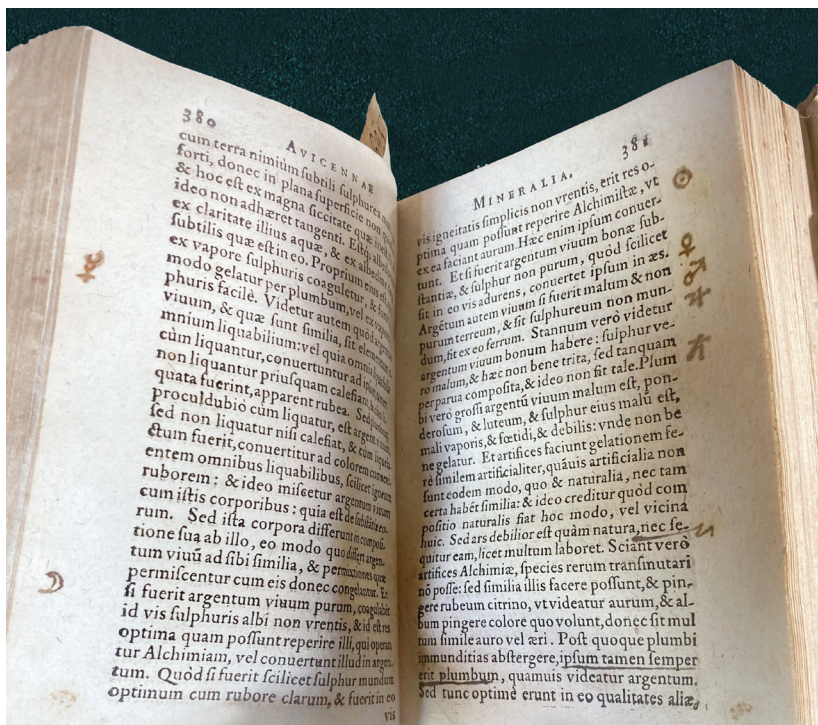
En av volymerna, som inlededer med *Libri V. de vita longa, breui, & sana deque triplici corpore*, innehåller fyra mindre böcker skrivna av Paracelsus, en man bevandrad inom både astronomi, läkarvetenskap samt filosofi och kemi. Böckerna är tryckta 1583 respektive 1584 av dels läkaren och kemisten Gerhard Dorn (1530-1584), dels Adam von Bodenstein, dels Petrus Pernas arvingar i Basel och Frankfurt am Main. Volymen ingår i Per Brahe den yngres samling och har ursprungligen tillhört Abraham Brahe den äldre, som kan ha ärvt boken efter sin far Per Brahe den äldre.²⁶⁰ Per Brahe den äldres stora intresse för just Paracelsus talar för det. Den schweiziske filosofen och alkemisten åberopas i *Oeconomia eller Hushållsfolk för ungt adelsfolk* (1580-tal) och citeras och refereras flitigt i Per Brahes Tröstebok.²⁶¹

Volymen med sina alkemiska skrifter är flitigt studerade av minst två personer. Där finns understrykningar, marginalanteckningar, nota bene markeringar och andra tecken (kryss) och pekande finger. Ett äldre

Den här alkemiska boken, som innehåller fyra mindre böcker skrivna av Paracelsus, har tillhört Abraham Brahe. Han hänvisar här till *Archidox magica*, som var en pseudo-paracelsisk bok från 1500-talet och som beskriver bruket av magiska sigill, talismaner och amuletter. ...*Libri V. de vita longa, breui, & sana deque triplici corpore... nunc... studio Gerardi Dornei commentariis illustrati.* Föremålsnummer: 104938_SKOBOK samhör med 95723, 104934 och 104935.

Alkemiska tecken i *Artis, auriferæ, quam chemiam vocant, volumen primum: quod continet turbam philosophorum* ditritade av en av bokens svenska brukare. Föremålsnummer: 91493_SKOBOK

bokmärke finns också kvar. Anteckningarna i de tre första böckerna är uteslutande på latin medan i den sista boken som är skriven på tyska förs anteckningarna på tyska. Det visar att man gärna anpassade sina anteckningar efter inte bara bokens användningsområde utan också efter språket i boken. På bakre pärmens insida finns äldre bläcknoteringar om folio och nummer – två i bläck och två i blyerts – vilka visar på volymens placering i samlingarna (inte nödvändigtvis den på Skoklosters slott).

Marginalanteckningarna i volymen följer ett allmänt mönster: de lyfter fram textens innehåll utan vidare kommentarer, som ett sätt att underlätta för minnet och för att kunna återvända till just den platsen i boken. Läsaren har alltså inte gått i klinch med Paracelsus tankar, utan snarare verkar vilja identifiera kärnan i läran. Ibland görs dock hänvisningar till andra verk, som på sidan 108 där läsaren – sannolikt Abraham Brahe – gör en hänvisning till "Archidox" och sida. Det avser *Archidox magica* som var en pseudo-paracelsisk bok från 1500-talet och som beskriver bruket av magiska sigill, talismaner och amuletter. På andra ställen hänvisar han till Bibelns skrifter Hesekiels (kapitel 9) bok och Daniels bok (kapitel 28). Daniels bok och Hesekiels bok är båda profetiska skrifter i Gamla testamentet, men de skiljer sig tydligt åt i ton, innehåll och syfte.

Också volymen *Artis, avriferæ, quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent turbam philosophorum*, tryckt 1593 i Basel av den schweiziske förläggaren och boktryckaren Konrad Waldkirch (1549–1616), innehåller omfattande marginalanteckningar som avslöjar stort intresse för alkemiska kunskaper och insikter.²⁶² Det är också i den volymen, på sidorna 380–381, som de alkemiska tecknen i marginalen återfinns. Boken är del av en större samling texter om alkemi och "den kemiska" konsten, vid den tiden ofta benämnd *chemiam* eller *chymiam* – verket innehåller alltså flera äldre alkemiska författare. Ett viktigt avsnitt är *Turbam Philosophorum*, ett textkomplex som cirkulerade i alkemiska kretsar och tillskrevs olika medeltida och renässans alkemister. *Turbam Philosophorum* är en av de äldsta europeiska alkemiska texterna. Illustrationer och träsnitt förekommer – typiskt för alkemiska böcker från 1500-talet där symbolik och allegori spelar stor roll. Boken har ingått i Per Brahe den yngres samling och där finns även en ägo anteckning av Magnus Brahe, som kan avse antingen Per Brahe den yngres farbror Magnus Brahe (1564–1633) eller Magnus Brahe (1790–1844). Det mest sannolika är Per Brahes farbror, som dessutom var greve av Visingsö

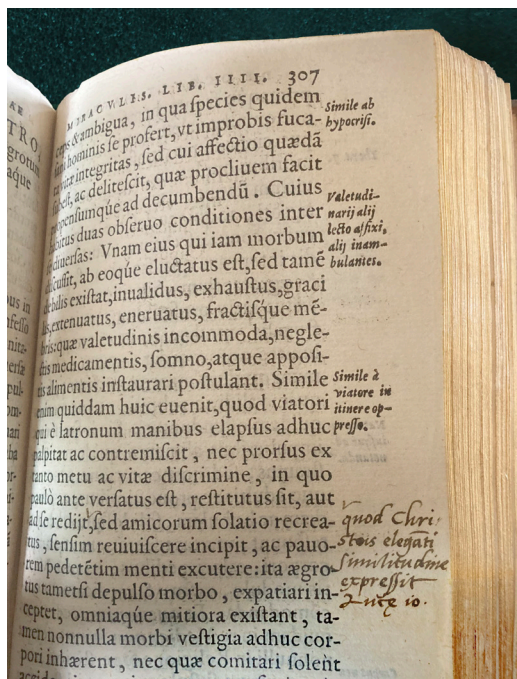
och säkerligen lämnade efter sig delar av sitt bibliotek på ön, vilket sedan övertogs av Per Brahe den yngre.

Också i denna volym lyfter läsaren fram innehållet på ett nyfikt sätt och i syfte att systematisera själva läran och huvudtankarna. Exempelvis skriver han i marginalen *Nomina corporis*, *Nomina spiritus* och *nomina anima*. Han systematiserar även innehållet med hjälp av siffror i marginalen, ett inte helt ovanligt sätt att organisera textmassor på.

Tre andra böcker på samma tema – alkemi och esoterisk naturfilosofi – och som dessutom ägts av Abraham Brahe, för att via arv gå vidare till sonen Per Brahe på Visingsö är: *Levini Lemnii Medici Zirizaei Occulta naturæ miracula, ac varia rerum documenta Probabili Ratione Atque Artifici Coniectura Explicata* (Antwerpen 1564),²⁶³ *Philippi Avreoli Theophrasti Paracelsi... Centum quindecim curationes experimetaque, e germanico idiomate in latinu versa* (1582)²⁶⁴ och *Medicinae chymicæ, et veri potabilis auri assertio, ex lucubrationibus Fra. Anthonii Londinensis... Cantabrigiæ, ex officina Cantrelli Legge...* (Cambridge 1610).²⁶⁵ Också dessa volymer bär spår av aktiv läsning.

Den första boken är skriven av Levinus Lemnius (1505–1568), som var en holländsk författare och läkare. Han hade studerat medicin i bland annat universiteten i Padua och Leuven. Han var också prästvigd. Verket *Occulta naturæ miracula* – ungefär ”Naturens dolda underverk” – trycktes första gången 1559, men upplagan på Skoklosters slott är en utökad och omarbetad utgåva från Antwerpen 1564, tryckt av Joannes Withagius (Jan Withaeghe). I boken försöker Lemnius förklara de märkliga fenomenen i naturen – människans kropp, djurens beteenden, växters och stenars egenskaper, väder, stjärnor och osedda influenser – utifrån en kombination av medicinsk, filosofisk och teologisk kunskap. Verket ligger i gränslandet mellan medicin, naturfilosofi och magi. Lemnius var skolad i humoralpatologin men intresserade sig också för sådant som i samtiden räknades till alkemins områden: magnetism, hemliga verkningskrafter i naturen och människans själsliga påverkan på kroppen. Boken blev mycket spridd och populär under 1500- och 1600-talen, översattes till flera språk och trycktes i många upplagor. Den lästes både av läkare, naturfilosofer och allmänt bildade personer som ville förstå naturens hemligheter.

Det är en lärd person som läser – han gör både understrykningar och markeringar i marginalen av typen ”nota”. Han, sannolikt Abraham Brahe,

I verket *Occulta naturae miracula*: Abraham Brahe gör förtydliganden i marginalen och tillför även en klargörande bisats. Föremålsnummer: 102431_SKOBOK.

rättar latinet: *honestos* skrivs *honesti*, *deo* blir *dei*, *monet* blir *mouvet*, *ad* till *id*, *Eriagios* till *Iringium*, *exactissime* till *exacxtissime* och så vidare. Han inför även förtydliganden i marginalen med hänvisning till andra verk av samma författare. På ett ställe tillför han en helt ny bisats: *quod Christo is elegant i similtudine expressit*.

Den andra är en samlingsvolym tryckt i Paris (osäkert) år 1582 av Johannes Lertout, och den innehåller flera texter som tillsammans speglar senrenässansens medicinska och alkemiska tradition. Huvuddelen utgörs av *Centum quindecim curationes experimetaque* – det vill säga ”115 botemedel och experiment” – som tillskrivs Paracelsus. Det rör sig om en latinsk översättning från tyska, och texten tillhör den stora flora av paracelsiska skrifter som spreds under 1500-talets senare del, ofta i bearbetade och delvis apokryfiska former. Paracelsus’ namn användes då flitigt för att ge auktoritet åt medicinska och kemiska experiment. Boken har omfattande marginalanteckningar, klamrar, understrykningar och *nota bene*.

Den tredje boken är ett försvar för den kemiska medicinen och ”för det sanna drickbara guldets” (*et veri potabilis auri assertio*). Till skillnad från de

andra alkemiska böckerna är volymen tryckt i England, i Cambridge, år 1610 av Cantrell Legge, som var anställd som universitetets tryckare. Verket är skrivet av den engelske läkaren och kemisten Francis Anthony (1550–1623). Boken är ett centralt uttryck för den tidiga engelska paracelsismen, alltså den rörelse som i Paracelsus efterföljd försökte förena alkemi, medicin och teologi. Francis Anthony blev känd – och ökänd – för sitt elixir kallat *Aurum Potabile*, ”det drickbara guldets”, som han hävdade kunde bota nästan alla sjukdomar. Det var en tinktur eller lösning framställd ur guld genom alkemisk bearbetning, tänkt att förena metallens renhet och oförgänglighet med kroppens livskraft.²⁶⁶

Verket består av en försvars- och tesskrift (*assertio*) där Francis Anthony med lärda argument försöker bevisa att guld faktiskt kan göras drickbart och verksamt som medicin. Han hänvisar till Paracelsus och till naturfilosofiska auktoriteter, men också till bibliska föreställningar om guldets renande och helande kraft. Han polemiserar mot den akademiska medicinen, särskilt den galeniska traditionen – syftar på den medicinska vetenskapen baserad på den antike romerske läkaren Galenos (ca 129–216 e.Kr.) idéer – som han menar är föråldrad och ineffektiv. Publiceringen väckte starka reaktioner. Anthony hamnade i konflikt med Royal College of Physicians i London, som såg hans påståenden som kvacksalveri. Han fängslades till och med en tid för att ha sålt sitt *Aurum Potabile* utan tillstånd, men fortsatte att försvara sina metoder.²⁶⁷

Boken från 1610 är alltså både ett försvar för den kemiska medicinen – en ny medicinsk filosofi grundad på kemiska principer snarare än på humoralpatologi – och en apologetik för det alkemiska guldets läkande kraft. Den kan ses som en del av den större intellektuella rörelsen där alkemin förvandlades till kemi och där praktisk erfarenhet började konkurrera med antika auktoriteter.

Exemplaret av *Medicinae chymicae, et veri potabilis auri assertio* i Skoklosters slotts boksamling utgör ett högtintressant vittnesbörd om hur den engelska kemiska medicinen spreds till det svenska adels- och lärdomsskiktet under 1600-talets mitt. Boken ingår i ett större bestånd av medicinska, naturfilosofiska och alkemiska verk som cirkulerade inom Brahe- och Wrangelsfären – en intellektuell miljö som präglades av nyfikenhet på naturens hemligheter, läkekonst och ”kemiska” experiment. Att ett verk av Francis Anthony, tryckt i Cambridge, finns representerat på Skoklos-

ter visar att den engelska paracelsismen hade nått de svenska samlar- och läsarkretsarna redan under stormaktstiden. Det är möjligt – även om det inte kan beläggas säkert – att volymen kom till Sverige via kontakter med engelska lärda kretsar, exempelvis genom diplomatiska förbindelser eller någon bokhandel i Lübeck eller Amsterdam, där många engelska tryck spreds vidare.

Sett i sin helhet visar de alkemiska böckerna på Skoklosters slott hur det paracelsiska arvet blev en del av det svenska 1600-talets intellektuella infrastruktur: en förening av medicin, alkemi och teologi som var lika mycket ett uttryck för personlig fromhet som för naturvetenskapligt sökande. Och det viktigaste: böckerna lästes aktivt av sina svenska adliga ägare.

Astronomi – boken som guide till stjärnorna och till en större berättelse

När en ung adelsman på 1600-talet blickade upp mot stjärnhimlen såg han inte bara ljuspunkter i mörkret. Han såg ordning, harmoni – och sin egen plats i en större skapelse. Stjärntecknen och Polstjärnans fasta punkt på himlavalvet vittnade om en kosmisk berättelse, en struktur där allt hade sin givna plats. Astronomin var då inte ett avskilt vetenskapligt fält, utan en del av den lärda bildningens kärna. Den tillhörde *artes liberales*, de fria konsterna.²⁶⁸

I de sju fria konsterna ingick – som regel, även om innehållet varierat över tid – grammatik, dialektik och retorik. Dessa tre utgjorde *trivium*. Därefter följde de mer matematiskt orienterade ämnena: aritmetik, geometri, astronomi och musik, vilka tillsammans kallades *quadrivium*. Att konsterna betecknades som fria var ett arv från antiken. Endast de fria männen kunde – och borde – ägna tid åt teoretiska studier. Under medeltiden gled dock begreppet över till att också innefatta en inre frigörelse: genom studier i *artes liberales* befriades människan från sin okunnighet. Det är i detta idéhistoriska sammanhang som astronomin hör hemma. För den högre adeln, som förväntades förena praktisk förmåga med intellektuell förfining, var kunskap om himlens rörelser ett tecken på kultur, insikt och behärskning.

Enligt Per Brahe den äldre, vars *Oeconomia* vi har stött på flera gånger i denna studie, var det viktigt att följa en bestämd studieordning. Men av de sju konsterna nämner han endast ämnena i *quadrivium*. Det tyder på att

Kedjedrivett astronomiskt ur, visande månens faser, datum, solens ställning i zodiaken, månad, veckodag, timme och minut. Har tillhört Per Brahe den äldre. På botten undersida brahevapnet under friherrekrona samt inskrift: Petrus comes a Visingzbarg et baro a Ridboholm. I yttre ring: »WAKER FORTENSKVL TY I WETEN ECKE HVAD STVND EDER HERRE WARDER KOMENDES LUCE 24«. Föremålsnummer: 32_SKO. Fotograf: Erik Lernerstål 2013, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

han förutsatte några års grundläggande studier i en trivialskola (*trivium*) eller motsvarande. Astronomi, däremot, rekommenderade han uttryckligen. Han ägde dessutom ett astronomiskt ur, som han sannolikt använde både för eget bruk och för att undervisa unga adelsmän i den ädla konsten att läsa stjärnornas rörelser.

I den tidigmoderna världen fanns ännu på 1600- och 1700-talen inga skarpa gränser mellan astronomi, teologi och filosofi.

I den tidigmoderna världen fanns på 1600- och 1700-talen ännu inga skarpa gränser mellan astronomi, teologi och filosofi. Att förstå stjärnornas ordning var att närma sig Gud. Himlen betraktades som skapelsens mest fullkomliga del, den plats där Guds plan uppenbarade sig i ren matematik och rörelse.²⁶⁹ Därför kunde studiet av stjärnorna bli en andlig övning – en intellektuell fromhet. I många lärda bibliotek, från Vadstena till Skokloster, står astronomiska verk sida vid sida med teologiska traktater.

Men astronomin hade också en praktisk sida. Adeln var en resande klass. Man reste för krig, diplomati och bildning, och varje resa krävde kunskap om navigering och kartor. Himlakropparna var då ett instrument för orientering i både rum och tid. Att förstå hur solen och stjärnorna kunde ange position var en färdighet av högsta värde, särskilt för de officerare

och sjöbefäl som deltog i stormaktstidens fälttåg. Därför lade adeln lika stor vikt vid astronomi och geometri som för ridning, språk och historia.

Samtidigt levde astrologins föreställningsvärld kvar, särskilt vid hoven och bland adelns företrädare i det militära. Många ansåg att planeternas gång påverkade både människors temperament och rikens öde. Därför behövdes åtminstone grundläggande astronomiska kunskaper för att förstå astrologins symboler och beräkningar. Även när astrologin började betraktas med skepsis under 1700-talet, fortsatte stjärnkunskapen att bära prestige: den vittnade om vetenskaplig orientering och en upplyst anda.²⁷⁰

För stormaktstidens och frihetstidens svenska adel hade astronomin också ett estetiskt och representativt värde. En glob, en armillarsfär eller en himmelskarta var mer än vetenskapliga redskap – de var symboler för intellektuell kontroll över världen. Carl Gustaf Wrangel lät på Skokloster inreda rum med vetenskapliga instrument och böcker som demonstrerade hans lärdom och världsvidd. I hans bibliotek fanns verk av Tycho Brahe, Johannes Hevelius och Johannes Kepler.²⁷¹ Även Per Brahe den yngre, vars akademi i Åbo betonade naturvetenskapliga ämnen, såg astronomin som en nödvändig del av furstlig uppfostran – ett sätt att fostra människor som kunde förstå världen både som kosmos och som politiskt system.

När vi kommer fram till 1700-talet får astronomin nya skepnader. För upplysningstidens adel, som Charles De Geer på Lövnstadsbruk, blev den en del av en rationell nyfikenhet på naturen. Hos honom var studiet av stjärnorna inte längre en väg till Gud, utan till vetenskapens och förnuftets förståelse av världen.²⁷² Astronomin var alltså för adeln inte bara en vetenskap bland andra. Den var ett språk för ordning, tro och makt. Den knöt samman det gudomliga och det jordiska, det praktiska och det metafysiska.

I Skokloster slotts boksamling finns flera astronomiska verk, både välkända och mer obskyra. Flera av dem har tillhört Braheätten. Ett av de mest intressanta är *Epitome astronomiae, quae brevi explicatione omnia, tam ad sphaericam quam theoricam eius partem pertinentia... deducta...*, tryckt i Heidelberg 1582 av Jacobus Mylius – som är en kortfattad astronomilärobok från slutet av 1500-talet som ingår i Visingsborgssamlingen. På titelsidan står inskrivet ”Petrus Bra” med ett ”g” under.²⁷³ Notisen kan avse antingen Per Brahe den äldre eller hans barnbarn och namne, Per Brahe den yngre – skaparen av Visingsborgssamlingen. Bokstaven g är sannolikt en förkortning av latinets *gubernator*, som vid denna tid användes som

beteckning för en ståthållare. Båda Brahar, den äldre och den yngre, bar dock titeln: den äldre i Stockholm, den yngre över Finland. Vem som avses är svårt att veta säkert, men magkänslan säger Per Brahe den äldre. Dels med tanke på verkets ålder, dels handstilen, som liknar Per Brahe den äldre.

Författaren till verket är den tyske matematikern och astronomen Michael Maestlin (1550–1631), en av de mest inflytelserika lärarna i sin tid, och bland hans elever fanns ingen mindre än Johannes Kepler. Maestlin var en av de första som öppet anslöt sig till den heliocentriska världsbilden, men han skrev i en värld som ännu inte fullt ut hade lämnat den ptolemaiska kosmologin bakom sig.²⁷⁴ *Epitome astronomiae* var tänkt som en vägledning för den studerande – en port in till de himmelska rörelsernas geometri, till sfärernas harmonier och till den teoretiska förståelsen av världsalltet. Boken är ett uttryck för den övergångstid som präglade de nordeuropeiska universiteten kring sekelskiftet 1600, då gamla modeller och nya insikter samexisterade i ett spänningsfält. På ett plan förblev himlen ordnad enligt Ptolemaios cirklar; på ett annat började solen långsamt inta sin rättmätiga plats i centrum.

Boken är väl använd och flitigt läst. På främre pärmens insida och försättsbladets recto finns de sedvanliga latinska sentenserna och tankeorden – inte ovanligt i lärda verk. Dessa, liksom marginalanteckningarna, avslöjar flera händer och läsare. Det finns också många understrykningar. Att boken tjänat som kunskapsunderlag är tydligt: anteckningarna fungerar som stöd för förståelsen och memorerandet av innehållet, snarare än som invändningar eller kommentarer. På en sida, exempelvis (s. 36), står i marginalen ”Stella Borealis” och längre ned ”signa zodiaci 12 sunt” – precis det som avhandlas i texten.

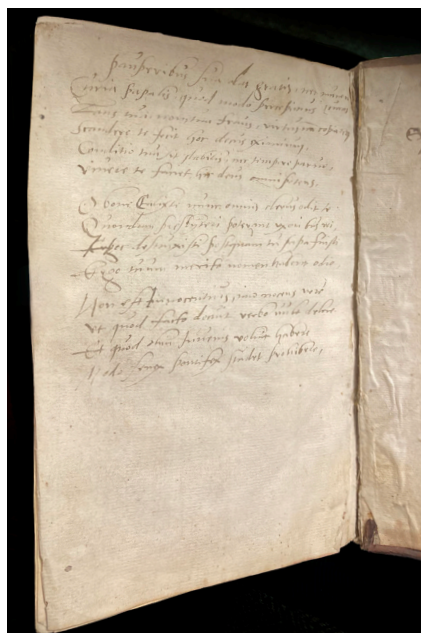
Den andra boken i mitt urval av astronomiska verk är Johannes de Roias *Commentariorum in astrolabium... libri sex nunc primùm in lucem editi... Lvtetiae apud Vascosanum...*, tryckt av Robert Estienne Vascosanus i Paris 1551. Det är en renässansskrift om astrolabiet – ett astronomiskt instrument som användes för att mäta och beräkna himlakropparnas positioner. Volymer har ägts av den finske prästen och astronomen Sigfrid Aron Forsius (1569–1624) och är daterad till år 1600 i Reval.²⁷⁵

Sigfrid Aron Forsius var inte bara präst och astronom, utan också diktare och mystiker. Han uppfattade naturen som besjälad och genomträngd av gudomlig ordning. Hans kanske största insats är hans färglära, en av de

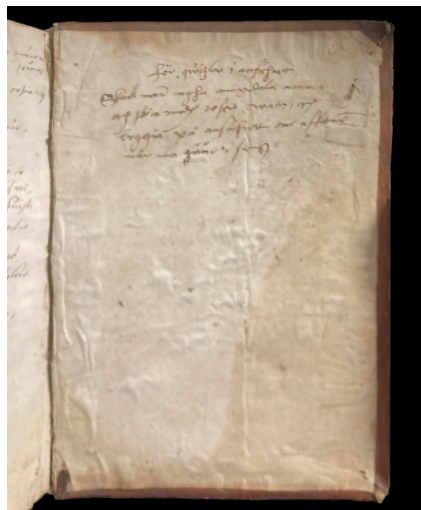
... Commentariorum in astrolabium... libri sex nunc primum in lucem editi... Lutetiae apud Vascosanum...
 Ett astronomiskt verk vars första kända ägare är den finske prästen och astronomen Sigfrid Aron Forsius (1569–1624) och är daterad till år 1600 i Reval. Han har lämnat efter sig omfattande anteckningar på bakre försätts och bakre pärmens insida. Föremålsnummer: 106139_SKOBOK. Fotograf Jens Mohr, 2009, Skoklosters slott/SHM (PDM).

första genomarbetade och systematiska teorierna om färg i västerlandets historia sedan antiken och Hippokrates. Som naturvetenskapsman var han lika mycket visionär som empiriker: hans ofullbordade verk *Physica* (1611) blandar noggranna iakttagelser av naturens växt- och djurliv med rena

En text på latin, sannolikt skriven av Sigröd Aron Forsius, där författaren svär sig fri från alla anklagelser om onda anklagelser och menar sig nu vara helt frälst genom sin tro. Föremålsnummer: 106139_SKOBOK.

I samma bok, ... *Commentariorum in astrolabium... libri sex nunc primum in lucem editi...* Lvtetiae apud Vascosanum..., har någon skrivit in ett recept mot finnar, "qwxlar", i ansiktet. Föremålsnummer: 106139_SKOBOK.

fantasiskapelser – gigantiska sjöormar, sjöjungfrur och märkliga bevingade bestar. Forsius var också en ivrig astronom som förutsade både naturfenomen och framtida händelser, ofta i apokalyptiska termer. Som diktare hyllade han naturens skönhet och den gammaltestamentliga moralen, med ett språk som rörde sig mellan vetenskap och profetia.²⁷⁶ Hans efternamn är dock en gåta för forskningen. Vissa menar att "Forsius" endast vittnar om hans härkomst från Helsingfors, och att hans verkliga släktnamn kan ha varit Aronius. Ingen vet säkert.

Hur boken hamnade i Visingsborgssamlingen är inte heller helt klart. Sannolikt gick vägen dit via Abraham Brahe den äldre, som hade ett uttalat intresse för astrologi och naturfilosofi. Det finns uppgifter om att han även författade ett manuskript om vetenskapliga instrument, vilket tyder på ett aktivt engagemang i sådana frågor. Kanske var det till och med Forsius själv som överlämnade boken till Abraham Brahe som gåva?

Verket består av sex böcker (*libri sex*) och utgör en lärd kommentar till hur astrolabiet konstrueras, används och tolkas. Texten förenar praktisk astronomi och instrumentkunskap med samtidens kosmologiska och matematiska teorier. Den riktar sig till universitetsstudenter och vetenskapsmän inom astronomi, matematik och navigation, men hade även ett särskilt värde för en adlig läsare. För den som ville framstå som bildad

och vetenskapligt bevandrad visade boken hur man, med relativt enkla medel, kunde göra observationer av himlen i syfte att mäta tid, bestämma geografiska positioner eller utföra astrologiska beräkningar – allt detta centralt i den lärda kulturen före teleskopets genombrott.

Boken har inte många anteckningar men de som finns är desto mer intressanta. Det finns en längre texten skriven på latin, sannolikt skriven av Forsius, som beskriver hur han blivit utsatt för förtal och ”onda associationer”. Han svär sig fri från alla anklagelser och menar sig nu vara helt frälst genom sin tro. Texten kan vara ett fromt poem eller en bön, kanske i samband med en prästvigning. På ett uppslag finns även egenhändiga placerade små kryss, för att markera styckena och meningarna. Uppenbarligen var avsnittet av stor vikt för Forsius eller en annan, senare läsare.

Att boken därför har brukats flitigt framgår tydligt. Men kanske inte alltid på det sätt som den var ämnad. På bakre pärmens insida finns skrivet på svenska ett recept mot ”qwixlar i ansiktet” – männe är det en ung Per Brahe som sökt hjälp mot sina tonårsfinnar.

Sverige skall med lag byggas

Land skall med lag byggas – så löd ett av de mest citerade uttrycken i den svenska medeltidens rättstradition. Orden sammanfattar den grundläggande idén om att lag och ordning skulle råda i riket. Redan i de tidiga landskapen fanns både lagstiftning och tingsförhandlingar, där lokala lagmän och bönder avgjorde vad som var rätt och fel. Men med kung Magnus Erikssons allmänna landslag, utfärdad omkring 1350, förändrades det svenska rättssystemet i grunden – på ett sätt som skulle få avgörande betydelse för framtiden.

Från och med nu skulle samma lag gälla i hela riket: från Smålands skogar i söder till Hälsinglands bygder och de nordliga landskapen. Lagen omfattade dessutom den östra riksdelen, Finland. Med sina nya landslagar – han lät även utfärda en särskild stadslag – tog Magnus Eriksson ett samlat grepp om rättsordningen i Sverige. Det var ett sätt att stärka kungamakten och skapa enhetlig kontroll över rättskipningen. Tidigare hade rättskipningen i huvudsak legat i händerna på stormän och lokalt lagkunniga, som dömde vid tingen och avgjorde vad som var ”rätt och riktigt”.

Magnus Erikssons landslag är därför en av de mest betydelsefulla texterna i svensk historia – en bok som lade grunden för rättsutövningen i flera sekler framåt. Självklart finns den också representerad i Skoklosters slotts bibliotek.²⁷⁷

Landslagen består av tolv delar, så kallade balkar. *Konungabalken* fastslår till exempel att kungen ska väljas genom kungaval och genomföra en Eriksgata. *Giftermålsbalken* reglerar äktenskapets ingående, och *Köpmålbalken* handlar om handel med lösöre, kreatur och kläder, liksom om borgen, pantsättning och ”lånat kreatur”. Lagens språk är ofta målande och konkret: ”Nu går någon in i en annans trädgård, som är stängd, tager äpplen eller annan frukt med övervåld, och bonden eller hans husfolk äro där och vilja hindra, blir det slagsmål mellan dem ...” Sådana exempel visar hur lagtexten rörde sig nära det berättande språket. Den stilistiska livfullheten speglar en muntlig rättstradition, där berättandet var en metod för att förklara lagen och göra den minnesvärd.²⁷⁸

Den medeltida lagboken, som användes långt in i tidigmodern tid, gör en tydlig skillnad mellan män och kvinnor. Det är huvudsakligen män som bestraffas, men när män och kvinnor begår samma brott är straffen olika: mannen kunde exempelvis steglas, kvinnan stenas. Straffskalorna varierade från ringa böter till hårda kroppsstraff – lemlästning och dödsstraff var inte ovanliga. I vissa fall kunde häradshövdingen beordra att öron skars av, att huden fladdes eller att en kniv stacks genom brottslingens hand.²⁷⁹

Ett av de mest fruktade straffen var fredlöshet. Den som dömdes fredlös miste all rätt till skydd i riket – vem som helst fick döda honom utan att själv straffas. Att ”sakna fred” var att stå utanför lagens gemenskap, utestängd ur den sociala och rättsliga ordningen.

Magnus Erikssons landslag gällde länge. År 1442 utkom en reviderad version, *Kristoffers landslag*, men ändringarna var små. Den utgjorde fortfarande den svenska rikslagstiftningen under 1500- och 1600-talen och användes ända fram till 1736, då den ersattes av en ny allmän lag. Under 1600-talet infördes flera kompletteringar. Det viktigaste tillägget var 1608 års plakat, som skärpte straffen i enlighet med Mose lag, särskilt vid grova brott som trolldom, hor och mord. Det innebar inte att Mose lag ersatte den svenska lagen, men vissa delar av Gamla testamentets straffrätt blev vägledande. Domstolar kunde därför hänvisa till Mose lag när de dömde i särskilt allvarliga fall – något som bidrog till de stränga domarna under

trolldomsprocesserna på 1660–1670-talen. Därtill kom kungliga stadgor och förordningar som kompletterade lagboken och fyllde dess luckor.

Rättskipningen hade vid denna tid, på 1600-talet, fått en tydlig institutionell struktur. På landsbygden dömde häradsrätterna, i städerna kämnars- och rådstugurätterna, och över dem stod hovrätterna – Svea hovrätt (grundad 1614) och Göta hovrätt (1634). Dessa högre domstolar bidrog till att professionalisera rättsväsendet och skapa en mer enhetlig tillämpning av lagen i hela riket.

I Skoklosters slotts bibliotek finns ett vackert exemplar av denna lagtradition: *Swerikes landz lagh, effter som han är aff fordom ... herr Carll then nijonde ... öffuersedd, confirmerat, och åhr 1608. publicerat worden. Nu ... på nyt uplagd... Stockholm, anno 1621* – tryckt av Ignatius Meurer.²⁸⁰ Denna upplaga är ett exempel på hur lagen fortlevde i tryckt form under stormaktstiden. Boken är inte bara ett juridiskt dokument utan också ett vittnesbörd om den svenska statens växande administrativa självbild. I likhet med andra lagutgåvor från tiden kombinerar den juridisk nytta med praktfull typografi och ett gediget tryckhantverk – en bok för både rättssalen och bibliotekets hyllor. Den är dessutom flitigt använd, mer om det snart.

Det exemplar av *Swerikes landz lagh* som finns på Skoklosters slott trycktes i Stockholm 1621 av boktryckaren Ignatius Meurer (1586–1672), en av stormaktstidens mest framstående tryckare. Meurer, ursprungligen från tyska Strassburg, hade etablerat sig som kunglig hovboktryckare i början av 1600-talet och fick snart uppdraget att ge ut flera centrala verk för den svenska staten – bland dem lagtexter, förordningar och religiösa skrifter. Han stod även bakom publiceringen av Sveriges första tidning: *Ordinari Post Tijdener*, 1645.²⁸¹

Tryckningen av *Swerikes landz lagh* var inte enbart en juridisk prestation, utan också en politisk och symbolisk handling. Boken var nämligen mer än ett arbetsredskap för domare och häradshövdingar: den var ett uttryck för rikets enhet och kungamaktens auktoritet. Att lagtexten nu spreds i tryckt form under Karl IX:s tid och sedan på nytt under Gustav II Adolfs regering markerade en ny epok i svensk statsförvaltning – den tryckta lagen blev ett synligt tecken på centralisering och rättslig professionalisering. Utgåvan av *Swerikes landz lagh* från 1621 hör till de mest betydelsefulla arbeten som kom ur Meurers press. Tryckningen skedde med tydlig

Svea rikets landslag anno 1621. På titelsidan tronar det svenska riksvapnet och kungens namn (Karl IX), vilket markerade att lagen inte bara var ett rättsligt dokument, utan ett uttryck för statens värdighet och ordning. Föremålsnummer: 94085. SKOBOK.

omsorg: kraftigt papper, breda marginaler och en välbalanserad textyta. På titelsidan tronar det svenska riksvapnet och kungens namn (Karl IX), vilket markerade att lagen inte bara var ett rättsligt dokument, utan ett uttryck för statens värdighet och ordning. Inledningen innehåller en kunglig bekräftelse och förord, där lagen presenteras som ett uttryck för både gudomlig och världslig ordning. På så sätt förenar boken teologi, politik

och juridik i ett och samma dokument – ett tryckt monument över den tidiga moderna statens rättsliga självförståelse. Det var också ett sätt att standardisera det svenska språket och bidrog till att forma stormaktstidens svenska språk och förvaltningskultur.

För en plats som Skokloster – dit boken till slut hamnade – där böcker samlades med både praktisk och symbolisk omsorg, var Meurers *Swerikes landz lagh* därför ett verk med flera betydelser. Den representerade både rättsordning och lärdom, men också det tidiga 1600-talets idé om att boktryckarkonsten kunde bära staten. En lagbok som *Swerikes landz lagh* representerade inte bara juridisk kunskap, utan också den adliga plikten att känna och upprätthålla rikets lagar. För en godsägare och ämbetsman på 1600-talet var lagen en del av hushållets och förvaltningens vardag – lika självklar som bönboken, krigskonsten eller jordeboken.

Mot denna bakgrund blir det särskilt intressant att notera att bland bokens tidiga ägare och läsare – sannolikt minst två innan den kom att ingå i Visingsborgssamlingen och till slut hamnade hos den lagkunnige greven Per Brahe den yngre – finns en präst. Herman Hermann Schilling (1588–1653) föddes i Minden i Westfalen men kom redan som ung till Linköping, där han växte upp och fick sin skolning. År 1614 skrevs han in som student i Rostock och lyckades disputerat två gånger: *De virtute heroica* och *De affectibus*. När han återvände till Sverige var han färdig präst och utsågs 1623 till kyrkoherde i Hov och Appuna.²⁸²

Hans bana blev dock långt ifrån okontroversiell. År 1641 avsattes Schilling för ”sällsamt tal” mot ståthållaren – eller möjligen landshövdingen – och för att ha ”gifvit stor orsak till myteri och rebellion mot öfverheten”. Han var dessutom känd för att dricka för mycket och ofta hamna i gräl. Genom kungligt brev återinsattes han senare som kyrkoherde, nu i Borgs församling.

Schilling hade flera barn, minst tre söner och en dotter. Dottern Ragnhild gifte sig med lantmätaren och kartografen Johan De Rogier (1600–1684). Denna minst sagt komplicerade och omstridda präst gick bort sommaren 1653.²⁸³

Hur boken därefter kom att hamna i grevens ägo går inte att fastställa med säkerhet, men flera vägar är tänkbara. Schilling verkade i Östergötland – först som kyrkoherde i Hov och Appuna, därefter i Borg – och rörde sig därmed i samma geografiska område som Braheättens gods och

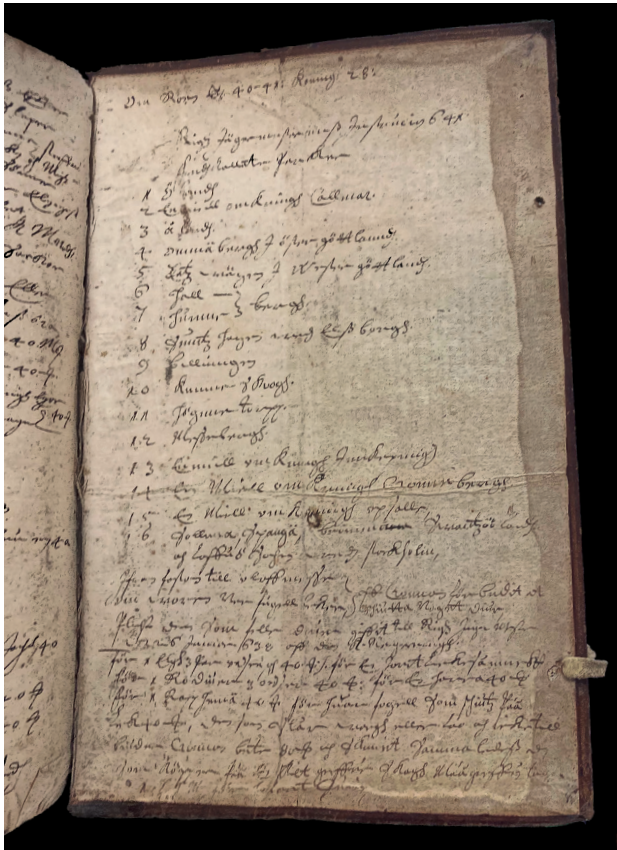
förvaltningar. Det är alltså inte otroligt att han, direkt eller indirekt, haft kontakt med personer inom grevens krets eller med någon av de förvaltare som stod i förbindelse med Visingsborg. När Schilling sedan avsattes 1641 och senare avled 1653 kan hans böcker ha spritts eller sålts. Många prästbibliotek upplöstes på det sättet, särskilt om prästen efterlämnade skulder eller om arvingarna saknade intresse för de lärda verken. Dottern Ragnhilds make, lantmätaren och kartografen Johan De Rogier, var dessutom verksam i kronans tjänst – ett yrke som ofta förde honom i kontakt med både förvaltning och adelsnätverk.²⁸⁴ Det är därför möjligt att volymen på något sätt förmedlades den vägen.

En annan möjlighet är den akademiska. Schilling hade studerat i Rostock och disputerat i moralfilosofiska ämnen – frågor som låg nära Per Brahe den yngres egen humanistiska och teologiska bildningshorisont. Genom sådana lärda förbindelser kunde en bok som tidigare ägts av en bildad person lätt väcka intresse hos en adlig boksamlare som strävade efter att bygga upp ett bibliotek av bredd och lärdom. En relativt nytryckt lagbok på svenska och i mycket gott skick var säkerligen alltid eftertraktad av adelsmän som agerade domare.

Boken har brukats på flera sätt; alla avslöjar en vilja att dra ut juridiken ur texten, inte gå i polemik med den. På en del ställen har läsaren kompletterat med straffsatser och argument. På den främre pärmens insida börjar en två sidor lång – den fortsätter på recto – lista över ”spörsmål av lagen”. Spörsmålen är numrerade. Ett exempel på dylika spörsmål är ”en kvinna med barn bliver dräpt”. Det ges ingen hänvisning till en plats i lagboken utan avser ett verkligt eller tänkt fall som engagerar läsaren särskilt. Bakre pärmens insida – också där inklusive verso – återfinns text. Den handlar i stället om riksjägarens områden på Öland och andra namngivna platser. Utöver detta finns också marginalanteckningar inne i själva lagtexten.

Bokens paratext utgörs av färdigtryckta marginaler för att underlätta för brukaren av lagsamlingen att föra in anteckningar och notiser. Därtill finns också manuskriptfragment (folio 37) samt ett kort manuskript med anteckningar om inköp av spannmål med mera (folio 53) samt ett gammalt bokmärke.

Allt detta sammantaget visar att boken tjänat sitt syfte på flera sätt. Den har givit praktiskt stöd i lagarbetet, inspirerat till vidare juridiska funderingar kring uttolkandet av lagens mening och straffsatser samt varit

En väl brukad landslag (1621) med omfattande marginalanteckningar. På bakre pärmen insida står det om riksjägarens områden, såsom Öland och andra namngivna platser. Föremålsnummer: 94085_SKOBOK.

behållare av viktiga papper (inköp av spannmål). Den har inte vandrat utanför rikets gränser, efter vad som går att bedöma, även om Schelling själv gjorde det i sin ungdom, utan har haft sitt kommunikativa bruk här i Sverige av och genom svenska läsare och bokägare. Att den till slut hamnade i Visingsborgssamlingen var egentligen inte alls märkligt. Där hörde den hemma: hos en adligt dömande instans.

Avslutande metodreflektion och bokhistoriskt bidrag

I Skoklosters slotts bibliotek framträder boken inte i första hand som ett representativt statussymboliskt objekt, utan som ett aktivt redskap i vardagen. Här möter vi böcker som varit avsedda att brukas, konsulteras, prövas och återkommas till – i studiekammare, i hushållets rum, i trädgårdar,

stall och verkstäder, men också i mer existentiella situationer av sjukdom, fångenskap och oro. Sammantaget vittnar samlingen om en kunskapskultur där läsning och handling var tätt sammanflätade.

Många av de verk som ingått i denna delstudie – boken som kunskapskälla och praktisk handledning – är tydligt praktiskt orienterade: medicinska handböcker, örtböcker, receptsamlingar, tekniska och naturvetenskapliga kompendier, alkemi, astronomi och astrologi samt lagböcker. Det är böcker som väcker frågor kring kunskapens natur. Kunskapen är inte främst abstrakt eller spekulativ, utan situerad: den svarar på konkreta frågor om hur man botar sjukdom, tolkar kroppsliga tecken, upprätthåller hushållet eller förstår världen som Guds skapelse.

Att dessa böcker verkligen användes framgår inte minst av deras materiella spår. Slitage, vikta hörn, understrykningar, omfattande marginalanteckningar och inskjutna lösa blad visar hur texterna aktiverats i specifika sammanhang. Boken fungerar här som en slags förlängning av minnet – ett externt stöd för erfarenhet, snarare än en passiv lagringsplats för lärdom. Kunskap byggs inte enbart genom läsning, utan genom ett kretslopp av prövning, återkoppling och återvändande till texten.

Särskilt tydligt blir detta i de verk som förenar naturkunskap och praktik. Örtböcker och medicinska skrifter är ofta skrivna i gränslandet mellan lärd tradition och folklig erfarenhet. De förutsätter inte en distanserad läsare, utan en aktör som själv samlar växter, bereder dekokter och tolkar symptom. När en torkad blomma placeras mellan sidorna, eller när recept kompletteras med egna tillägg, blir boken ett arkiv över levd kunskap – ett dokument över hur text och natur möts i praktiken.

Detta breda spektrum av bruk visar att kunskap i Skoklosters bibliotek inte var strikt uppdelad i "lärd" och "praktisk", utan cirkulerade mellan olika sfärer. Samma bibliotek rymde såväl latinska auktoriteter som vardagsnära manualer, och dessa lästes ofta av samma personer. Den adliga bildningen framträder här som något djupt funktionellt: att kunna läsa var att kunna handla, tolka och ingripa i världen.

Sammanfattningsvis visar denna delstudie att böckerna på Skoklosters slott bör förstås som aktiva redskap i ett kunskapssystem där text, minne och praktik samverkade. De var inte främst till för att visas upp eller förvaras, utan för att användas – ibland intensivt, ibland sporadiskt, men alltid med potential att aktiveras. I detta ligger också en viktig påminnelse för

bokhistorisk forskning: att kunskap inte bara produceras i texten, utan i mötet mellan boken och dess brukare. Den bild som träder fram av boken som kunskapskälla och praktisk handledning på Skoklosters slott låter sig väl förstås inom det teoretiska ramverk som genomsyrar denna studie. Här betraktas boken inte som ett slutet textobjekt, utan som ett materiellt och socialt handlingsrum – ett föremål vars mening uppstår i bruk, snarare än i texten allena.

En central utgångspunkt har varit synen på boken som en artefakt med ett eget socialt liv. I linje med bokhistorisk och materiell kulturforskning förstås böckerna som aktörer i kulturella processer, snarare än som passiva bärare av information. De praktiska handböckerna i Skoklosters samlingar – medicinska, naturhistoriska, alkemiska – visar tydligt hur kunskap inte enbart överförs, utan iscensätts. Läsningen är här en form av handling: att slå upp, pröva, anteckna, korrigera och återvända.

Denna delstudie av boken som kunskapskälla och praktisk handledning på Skoklosters slott kan samtidigt läsas som en metodreflektion över hur bokhistoria kan bedrivas – och vad som blir synligt när analysen förskjuts från text till bruk. I centrum står inte vad böckerna *är*, utan vad de *gjorde*: hur de aktiverades i praktiker som rörde kropp, hushåll, omsorg och orientering i världen.

Metodiskt innebär detta ett medvetet val att läsa böckerna mot deras materiella och paratextuella spår. Inspirerad av Gérard Genette förstås paratexten – marginalanteckningar, understrykningar, vikta hörn, lösa blad, inskjutna föremål – inte som perifera tillägg, utan som centrala ingångar till hur kunskap producerades och omsattes i praktik. I Skoklosters böcker fungerar dessa spår som avtryck av handling: de visar när, hur och varför en text aktualiserades. Därigenom förskjuts fokus från idealtypiska läsare (Läsaren) till konkreta brukare (i de flesta fall namngivna individer), från abstrakt kunskap till situerad erfarenhet.

Samtidigt ansluter studien till ett vidare perspektiv där boken förstås som en social mötesplats, ett analytiskt grepp utvecklat i svensk bokhistoria av bland andra Jonas Häggblom. I Skoklosters bibliotek framträder boken som en nod i ett nätverk av relationer: mellan författare och läsare, mellan generationer, mellan text och praktik. Många av de praktiska handledningarna bär spår av denna mångstämmighet. De är inte slutna

auktoriteter, utan öppna arbetsredskap som successivt har anpassats, kompletterats och ibland motsagts av sina brukare.

Den metodologiska konsekvensen av detta synsätt är att kunskap inte behandlas som något färdigt och överförbart, utan som något som uppstår i handling. När recept justeras, när naturvetenskapliga observationer prövas i trädgård eller hushåll, när religiösa texter används för tröst och självreglering, blir boken en del av ett cirkulerande kunskapssystem där text, kropp och erfarenhet samverkar. I detta perspektiv fungerar boken som en förlängning av minnet – ett materiellt stöd för att lagra, ordna och återaktivera levd kunskap.

Detta leder också till en bibliografisk förståelse av samlingen: böckerna på Skokloster kan läsas biografiskt, som föremål med egna livshistorier. Deras värde ligger inte enbart i innehållet eller i proveniensens, utan i de lager av användning som byggts upp över tid. Att följa dessa lager gör det möjligt att studera kunskapens cirkulation i ett adligt hushåll och att visa hur lärdom, praktik och vardag inte var åtskilda sfärer, utan sammanflätade.

Sett i ett bredare bokhistoriskt sammanhang bidrar delstudien därför med flera viktiga perspektiv. För det första nyanserar den bilden av det tidigmoderna biblioteket som ett representativt och statiskt rum. Skokloster framträder snarare som ett dynamiskt kunskapsrum där böcker användes, prövades och ibland förbrukades. För det andra visar materialet hur praktisk kunskap – ofta marginaliserad i traditionell idé- och lärdomshistoria – var central även i elitmiljöer. Den adliga bildningen var inte enbart klassisk och retorisk, utan djupt funktionell.

Slutligen pekar studien mot en bokhistoria som tar vardagens praktik på större allvar. Genom att läsa böckerna i Skoklosters bibliotek som redskap snarare än som textmonument blir det möjligt att skriva en kunskapshistoria som är både materiell och erfarenhetsnära.

5. Levnadsguide och existentiell källa

I det tidiga 1500-talets Sverige var den religiösa boken inte bara en text att läsa, utan ett sällskap i livets prövningar – en plats för bön, sorg och hopp. I kvinnors händer – många av de exempel som följer handlar om just kvinnors aktiva läsning – fick dessa böcker en särskild laddning: de bar vittnesbörd om både inre och yttre kamp, om tro och uthållighet i en tid då världen stod i gungning.

Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna, 1494–1559) var en av dessa kvinnor. Hon upplevde stort lidande. Som änka efter riksföreståndaren Sten Sture den yngre, som stupade 1520 i striderna mot den danske kungen Kristian II, såg hon hur makten gled ur de svenska händerna. Hon bevittnade Stockholms blodbad samma år, satt fängslad i Danmark under flera år och förlorade både barn, släktingar och vänner. Allt detta bar hon med sig, likt ett tungt ok – ett kors, skulle vi säga i dag, men så hade man inte uttryckt sig då. På knä i bön inför en ny tid läste hon högt:

O välsignade Herre Jesus Kristus. Jag tackar dig att du, så snart som din heliga själ lämnat din nådefulla lekamen, for ner till helvetet och där befriade alla dina vänner som var fångna. Ödmjukast beder jag dig, aller mildaste Herre, att du genom din ousägliga barmhärtighet ville fara ner till skärseldens pina och befria min faders och moders själar, tillika min make, herr Sten Svantessons själ, och alla mina fränder och vänner, liksom alla andra som jag är skyldig att bedja för, på det att de med mig, och jag med dem, må tacka och lova dig till evig tid.²⁸⁵

Det är en bön formad av sorg, skuld och hopp. Den återfinns i Kristinas andaktsbok – en bok som sannolikt följde henne i fängelset, lästes i ensamheten, säkert med fromma tårar över sidorna. Hon hade fått den

av munken Petrus Ingemari i Vadstena kloster, som en tröstegåva. I den boken möts det personliga och det universella: den förlorade människans röst i en tid då Gud var både närvarande och fjärran.²⁸⁶

Genom bönerna i hennes andaktsbok öppnas ett fönster mot 1500-talets religiösa människa. Vi hör suckarna, känner den tunga andhämtningen, ser den darrande handen som vänder blad. Den djupa förtvivlan, men också förhoppningen, blir påtaglig: en tro på Guds rättvisa i en värld där våldet var påtagligt och orättvisorna ständiga.

Dylika bönböcker och andaktslitteratur var det närmaste man kunde komma en populärlitteratur under 1500- och 1600-talen. De fanns i många adliga och borgerliga hem, ofta slitna och fläckade av bruk. De lästes – kan vi ana – varje dag. De följde sina ägare på resor, bars tätt intill kroppen under kappa och tröja, som ett skydd mot både väder och oro. Ibland låg de gömda längst ned i kistorna, där varken möss eller fukt nådde. De skänktes som gåvor, försonade ovänner, och blev kanaler mellan människan och den Gud som tycktes alltmer avlägsen.

I dessa böcker speglas också en tidstypisk oro: känslan av otillräcklighet. Människan var liten i en stor och farlig värld. Gud var domare, sträng och rättvis, och människan en syndfull varelse som gång på gång misslyckades med att leva upp till hans ord. Endast den dagliga bönen kunde hålla själen vid liv, ge tröst åt den rädda och vilsna.

Om denna religiösa litteratur (men också andra genrer) och dess betydelse för människorna kring Skoklosters slott – om boken som levnads-guide, tröst och existentiell följeslagare – handlar följande kapitel.

Bibel 1526

Bibeln har alltid spelat en central roll inom kristendomen – den kristna religionen är, heter det, en bokreligion. Under medeltiden var detta i hög grad bokstavligt: den Bibel som lästes, citerades och kommenterades i kyrkor, kloster och skolor var *versio vulgata*, kyrkans latinska standardöversättning. För lärda teologer var detta inget hinder; för vanliga människor – de som hade råd att äga en egen Bibel – var språket däremot otillgängligt. Trots detta fanns vissa delar av Bibeln överförda till folkspråk. I Sverige gjordes vid 1300-talets början en översättning av Moseböckerna, den så kallade *Moseboksparafrasen*, som nära följer Vulgatas text men är formulerad på fornsvenska. Den har inte bevarats i originalhandskrifter, men väl i

avskrifter från 1400-talet, och utgör ett tidigt försök att göra den bibliska berättelsen gripbar för ett svenskt lekmannapublikum.²⁸⁷

Samtidigt cirkulerade lärda sammanställningar om världens ursprung – skrifter som behandlade världsåldrarna, skapelsen, paradiset och syndafallet och som ofta vävde samman bibliska motiv med den medeltida kosmologin. De beskrev himlarna som ordnade i sfärer, med fixstjärnor och planeter styrda av änglar, och de betraktade världen som ett intrikat system där Gud genom sina himmelska budbärare upprätthöll den kosmiska balansen. Teologin – Gudskunskapen – räknades därför till den främsta av vetenskaper, eftersom den inte bara förklarade texten utan hela tillvarons struktur.²⁸⁸

Mellan åren 1520 och 1610 omformades kyrkan i Sverige från att ha varit en del av den världsvida katolska gemenskapen till att bli en evangelisk-luthersk nationalkyrka. Reformationen var inte bara en teologisk revolution; den var i hög grad en läsreformation. Nya synsätt spreds genom predikningar, teologiska skrifter, bekännelsedokument och kateketisk undervisning. När Ordet flyttade ut ur klostercellerna och in i kyrkans mitt öppnades vägar till djupgående kyrkliga och samhälleliga omvandlingar.²⁸⁹

Det uppstod en tidig form av folkbildning där predikan på svenska – folkets eget språk – fick en helt ny betydelse. Tillsammans med den gemensamma psalmsången skapade den, som historikern Sinikka Neuhaus har uttryckt det, ”en delvis individualiserad andlighet”: en tro där individen gavs möjlighet att själv läsa, förstå och pröva sitt förhållande till Gud. Andligheten blev på ett nytt sätt knuten till den enskildes eget samvete och den egna läsningen, inte till latinets liturgiska auktoritet.²⁹⁰

Martin Luthers lära om de två regementena – det världsliga och det andliga – kom att bli ett fundament i denna omdaning. Det världsliga regementet, styrt av fursten och lagen, hade till uppgift att upprätthålla ordning, rättvisa och fred. Det andliga regementet, däremot, styrdes av Ordet, nåden och kyrkan och gällde människans frälsning. Tillsammans skapade de en samhällsmodell där både furste och präst var nödvändiga, men där det andliga livet nu allt tydligare förankrades i Bibeln – den text som sågs som Guds evigt gällande lag och som alla kristna borde kunna ta del av.

Ett konkret och gripande uttryck för denna förändring är det exemplar av Nya testamentet från 1526 som bevaras på Skoklosters slott. Det är den

första tryckta översättningen av Bibeln till svenska – en bok som markerar en historisk vändpunkt.²⁹¹ Bakom denna översättning stod bland andra Olaus Petri (omkring 1493–1552), en av reformationens mest betydelsefulla gestalter i Sverige. Han hade studerat i Wittenberg och tagit starka intryck av Luther och Melanchthon. Olaus var inte bara präst och reformator, utan även en av de mest produktiva författarna i den tidiga svenska protestantismen: han skrev postillor, kyrkoordningar, psalmer och debattskrifter och blev så småningom Stockholms förste stadskaplan. Hans språk var klart och jordnära – en av orsakerna till att just han kom att prägla den tidiga svenska bibelprosan.²⁹²

Men 1526 års översättning var inte hans verk ensam. Flera medarbetare deltog, och de byggde sin text på Erasmus nyutgivna latinska version av Nya testamentet (*Novum Instrumentum*), möjligen också på den grekiska grundtexten och på Luthers tyska översättning år 1522. Detta gör översättningen till en hybridprodukt, där humanistisk textkritik mötte reformatorisk teologi. Att Nya testamentet 1526 trycktes på uppdrag av Gustav Vasa är i sig talande. Kungen förstod att den nya tron behövde spridas genom ett språk som kunde talas och läsas i socknarna. Många präster hade bristande utbildning i latin; med en svensk bibel i handen kunde de verka som förkunnare i den nya tiden. Snart började Skriftens ord ljuda i kyrkor, i skolor och i hem där högläsningen – ofta på kvällarna när alla var samlade efter dagens arbete och inför hela hushållet – blev en del av vardagens rytm. Bibeln blev såväl språklärare som själaspegel, en bok som formade troslivet och samtidigt lade grunden för det tidigmoderna svenska språkets utveckling.

Att Nya testamentet 1526 överhuvudtaget kunde tryckas berodde på att Sverige vid denna tid stod i början av en medieomvandling. Tryckerikonsten hade nått Norden först på 1480-talet, och ännu på 1520-talet fanns endast en handfull tryckerier i riket. Tryckningen av Nya testamentet skedde i Stockholm, i det kungliga tryckeri som Gustav Vasa lät utveckla för att kunna sprida kungliga förordningar, handböcker och senare även reformatoriska skrifter. Prästen och reformatorn Laurentius Andreæ tros ha haft ett övergripande ansvar för organisationen, medan själva den tekniska processen utfördes av tyskspråkiga typografer som kallats in för att säkra kvaliteten. Man såg även till att tillverka nya typsnitt inför tryckningen.

Just denna kombination av modern tryckteknik, humanistisk textkritik och reformatoriskt innehåll gav 1526 års Nya testamente en estetisk och intellektuell form som passade den nya kyrkans behov. Den var inte en praktbok, utan en brukskodex – avsedd att läsas, slitas och användas. Det var också en bok som för första gången gjorde det möjligt för svenskspråkiga läsare att följa evangelieberättelserna direkt, utan latinets filter, och därigenom markerade den övergången från en huvudsakligen auditiv till en alltmer textburen tro.

Nästa stora steg kom med 1541 års bibelutgåva – *Gustav Vasas bibel*. Den var långt mer omfattande än 1526 års Nya testamente: här översattes hela Bibeln till svenska. Huvudansvarig var Olaus Petris yngre bror, ärkebiskopen Laurentius Petri (1499–1573), en av reformationens mest betydande systembyggare. Laurentius, som också utbildats i Wittenberg, hade ett skarpt administrativt och teologiskt sinne. Som ärkebiskop ledde han utvecklingen av den svenska kyrkoordningen, formulerade kyrkans lära och blev en central gestalt i utvecklingen av en svenskspråkig, luthersk kyrkokultur.

1541 års bibelutgåva byggde i hög grad på Luthers tyska översättning av hela Bibeln från 1534. Men den är ingen ren översättning av Luther; snarare ett svenskt arbete som tar intryck av hans språkliga ideal. Bibeln trycktes i en stor foliantupplaga, rikt försett med träsnitt och marginalhänvisningar, och den kom att få enorm betydelse för språkutvecklingen – på samma sätt som Luthers bibel gjorde för tyskan och King James Bible senare skulle göra för engelskan. Med *Gustav Vasas bibel* blev den svenska bibeltexten normerande. Den användes i kyrkorna, i utbildningen, vid husandakter och i juridiska sammanhang. Dess språk blev i praktiken en språklig standard och skulle förbli det ”svenska bibelspråket” i tvåhundra år.

Vid 1600-talets ingång hade reformationens omdaning fullbordats. En luthersk-ortodox samhällsordning hade vuxit fram, där religion och politik vävdes samman till ett enhetligt system under kunglig överhöghet. Bibeln, nu i svensk språkdräkt, hade blivit ett verktyg för undervisning och disciplin, men också ett inre textuellt rum för personlig tro. Tron, staten och läsningen formade varandra och skapade ett samhälle där det skrivna Ordet – genom predikan, psalm och daglig läsning – bar upp både det världsliga regementets ordning och det andliga regementets frälsningslära.

Under 1600-talet nådde den svenska lutherdomen sin ortodoxa kulm. Efter Uppsala möte 1593 och etableringen av en fast luthersk kyrkoordning utvecklades en religiös kultur som var både systematisk och textcentrerad. Kyrkan styrdes av tydligt formulerade lärosatser, och dessa skulle läras in, memoreras och upprepas. Det skapade ett enormt behov av böcker – inte bara Biblar, utan också postillor, psalmböcker, katekeser, predikosamlingar, dogmatikverk, disputationer och skolgrammatikor.

Detta ledde till en kraftig expansion av den svenska bokmarknaden. Stat och kyrka stod i praktiken som huvudbeställare, och tryckerierna i Stockholm – senare även Uppsala – utvecklades till stora institutioner med förmåga att producera omfattande verk i stora upplagor. Kyrkoordningen krävde att varje socken skulle ha tillgång till vissa grundläggande böcker, och i prästgårdarna byggdes små men centrala bibliotek upp som var tänkta att sprida den rätta läran. Den lutherska ortodoxins fokus på renhet i läran innebar också att kontrollen över bokinnehållet ökade: kätterier, ”osedliga” texter eller teologiska avvikelser kunde konfiskeras eller förbjudas.

Läsningen i 1600-talets Sverige var därför både en privat och en statligt styrd praktik. Husförhören – en av tidens mest karakteristiska institutioner – gjorde läskunnighet till en moralisk och teologisk plikt. Därtill fortsatte den högläsningstradition som växt fram under 1500-talet: i hemmen lästes ur Bibeln, psalmboken och postillorna inför hela hushållet. Dessa böcker blev familjens grundtexter, och i marginalerna noterades, som vi redan sett, bekännelser, födslar, dödsfall och minnen – stora och små. I högreståndsmiljöer, som på Skokloster, utvecklades samtidigt ett mer lärdomsmässigt bruk av religiös litteratur. Böckerna fungerade som intellektuellt kapital, som statussymboler och som redskap i den religiösa disciplineringen av hushållet. En högadelsperson kunde äga flera exemplar av Bibeln, som exempelvis Margareta Juliana Wrangel på Skoklosters slott, mer om henne strax.

Den lutherska ortodoxin formade således både vilka böcker som producerades och hur de användes. Den skapade en kultur där det tryckta ordet inte bara var ett redskap för förkunnelse utan också en byggsten i statens och kyrkans maktpapparat. Där, i det spänningsfältet mellan tro, disciplin och kunskap, växte den svenska tidigmoderna läskulturen fram – en kultur som fortfarande känns igen i Skoklosters boksamlingar.

Bibel 1526, Sveriges första översättning till svenska av Nya Testamentet. I det här exemplaret har någon övat sig på att rita ut så kallade pekande fingrar: vänsterpekande och högerpekande. Föremålsnummer: 94168_SKOBOK.

Mot denna breda religions- och idéhistoriska utveckling kan man betrakta exemplaret av 1526 års Bibel på Skokloster slott. I dag ligger den där som ett stilla vittnesbörd, men på sin tid var den något helt annat. Den återger inte enbart situationen i 1520-talets reformatoriska brytningstid; den speglar århundraden av bibelläsning och textbruk. När den först trycktes 1526 var den ett djärvt försök att forma ett nytt religiöst språk, ett svenskt Nya testamentet som skulle göra Guds ord tillgängligt för fler. Men 1541 års *Gustav Vasas bibel* försköt snart dess ställning, och under 1600-talet hade texten från 1526 blivit föråldrad, språkligt liksom teologiskt. Den nya översättningen och den begynnande ortodoxins strängare dogm gjorde att den äldre bibeltexten inte längre kunde fungera som normerande. Samtidigt växte ett annat värde fram – ett slags stilla, nästan sentimentalt skimmer. Under 1600- och 1700-talen fick 1526 års Nya testamentet ett nostalgiskt och kanske även samlarpräglat värde, mer knutet till status och ålder än till faktisk teologisk användning. Det var ett minne av reformationens

första steg, ett relikartat föremål. Det är så exemplaret på Skoklosters slott bör ses; som en spegel över en tid som redan hade flytt när den hamnade i slottets samlingar.

Exemplaret på Skoklosters slott ingår i Erik Brahes arvslott efter sin farfar Abraham Brahe den yngre. Var Abraham Brahe fått den ifrån är svårt att säga. Kanske har den vandrat genom släkten ända tillbaka till Per Brahe den äldre på 1500-talet – eller så införskaffade han den som just ett bokhistoriskt intressant exemplar. I boken finns omfattande anteckningar på svenska, latin och tyska, möjligen också italienska. På ett ställe finns på en och samma sida anteckningar på dels latin dels svenska, vilket visar på två olika användare och läsare. Att välja just latin som språk blir onekligen ironiskt med tanke på syftet bakom tillkomsten av Nya testamentet 1526: att tillgängliggöra den latinska ursprungstexten till det svenska språket. Flera hundöron förekommer vilket också visar på en aktiv läsning, likaså understrykningar. Det finns också pekande fingrar. En lustig detalj i sammanhanget är att någon har använt inre pärmens insida till att öva sig på att rita pekande fingrar – vänsterpekande och högerpekande. Inte heller det visar på en speciell vördnad inför den religiösa texten.

Anna Margareta Bielke fördjupar sig i Psaltaren

Psalterutläggningen *Ausslegung des gantzen Psalters Davids*, tryckt i Jena 1624 av Tobias Steinmann och författad av den lutherske teologen Johann Arndt och med ett förord av Johan Gerhards, utgör i Skoklosters exemplar en ovanligt tydlig ingång till tidigmodern känslohistoria.²⁹³ Boken belyser hur religiös litteratur inte bara fungerade som teologisk lärotext utan som ett redskap i individens emotionella och sociala orientering. Bokens författare Johann Arndt (1555–1621) var en av den lutherska ortodoxins främsta systembyggare och betydde mycket för att utveckla den teologi som formade 1600-talets svenska och tyska kyrkoliv. Han framträder som en ovanligt produktiv och mångsidig författare: skolman, predikant, teolog, systematiker och själavårdare i samma gestalt. Arndts skrifter utgör en monumental syntes av bibelstudier, skolastisk metod, patristiska källor och reformatorisk teologi. De lästes i hela den lutherska världen och blev grundläggande under den period då också Sverige formade sin konfessionella identitet. Hans mest kända verk är *Vier Bücher vom wahren*

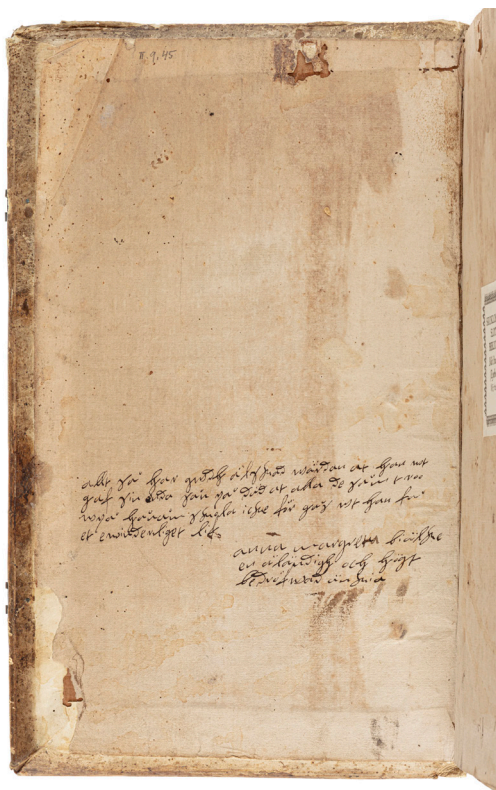
Christentum (1606–09, ”Fyra böcker om en sann kristendom”) och *Paradies-Gärtlein* (1612, ”Paradislustgård”). En annan bok av hans hand som fick mycket stor spridning i Sverige var *Andlig skattkammare*, som innehåller böner om tröst och styrka i tron och tålamodet, ”särdeles för lidande”.²⁹⁴

Också Johan Gerhard, som skrev förordet till boken, var en mycket betydande gestalt inom den framväxande reformistiska teologin. Hans mest centrala arbete var *Loci theologici*, ett omfattande teologiskt kompendium som sammanfattade den lutherska läran med en detaljrikedom och systematik som gjorde det till ett standardverk långt in på 1700-talet. Men Gerhards författarskap stannade inte vid skolastisk ortodoxi. Han skrev andaktslitteratur, postillor, bönböcker och bibelutläggningar – texter som kom att få bred läsning bland både präster och lekmän. Hans stil pendlar mellan det strängt dogmatiska och det djupt meditativa; i centrum står alltid själen, dess bräcklighet och dess behov av nåd.²⁹⁵

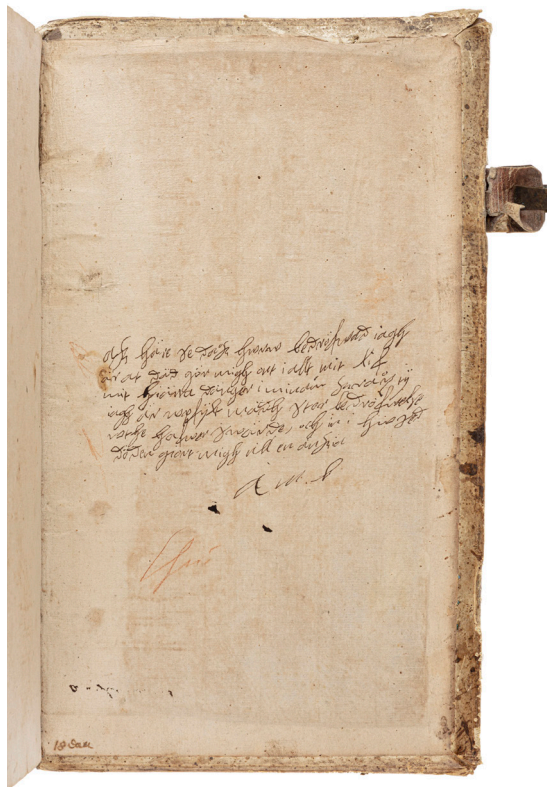
I denna mer självavårdande tradition hör också *Ausslegung des gantzen Psalters Davids* (Jena 1624), tryckt efter författarens död 1621, som är en utläggning av hela Psaltaren. Arndt läser psalmerna både som teologiska nyckeltexter och som poetiskt uttryck för mänskligt lidande, tröst och gudsrelation. Kommentaren var avsedd för predikanter men kunde lika gärna användas i privat andakt – och trycket i Jena 1624 var ett av flera som spreds brett i den lutherska världen. Det är just denna typ av litteratur som återkommer i svenska adelns boksamlingar under första hälften av 1600-talet: praktiska läroböcker för själens hushållning, lika mycket vägvisare i tro som handböcker i ett disciplinerat kristet liv.²⁹⁶ Arndts och Gerhardts betydelse är därmed tvåfaldig: dels som arkitekter för en konfessionell teologi, dels som vägvisare i den fromhet som kom att präglade den tidigmoderna kyrkokulturen – en fromhet som också lämnat tydliga spår i adelns boksamlingar på Skoklosters slott.

I centrum står två inskrifter av Anna Margareta Bielke (1603–1643), änka efter generalmajor Nils Brahe, som avled av sina skador efter slaget vid Lützen 1632. Hennes anteckningar erbjuder ett ovanligt tydligt exempel på hur en högadlig kvinna i svenskt 1600-tal använde boken som medium för att bearbeta förlust och skapa en begriplig struktur kring sin sorg.

Ur ett materiellt perspektiv är volymen tidstypisk: en robust bandtyp med träpärmarna klädda i svinskin och en enkel rambård. Snittet är blått

Auslegung des gantzen Psalters Davids... Anna Margareta Bielke beskriver sig som en "eländig och djupt bedrövad änka"; hon hade precis förlorat sin man som dog ett par veckor efter slaget vid Lützen 6 november 1632. Föremålsnummer: 94946. Fotograf: Jens Mohr 2021, Skoklosters slott/SHM (PDM).

Auslegung des gantzen Psalters Davids... Svärdet utåt, döden inåt – en samtida kvinnas sammanfattning av trettioåriga krigets realitet. Föremålsnummer: 94946. Fotograf: Jens Mohr 2021, Skoklosters slott/SHM (PDM).

och spännena bevarade. Sådana böcker var avsedda för regelbundet bruk — daglig andakt, högläsning eller reseläsning — och kombinerar användbarhet med ortodox fromhetslitteraturs funktionella estetik. Bokens kolumn placeras den i en av de perioder då den lutherska ortodoxin befäste sin position, och Johann Arndts psaltarkommentarer speglar, som sagt, den konsolidering av läran som präglar perioden. Volymen innehåller omfattande marginalanteckningar och understrykningar från minst två händer, vilket visar att boken har haft ett aktivt bruksliv innan den nådde Skokloster.

Det är dock de två inskrifterna på pärmarnas insidor som gör just detta exemplar historiskt särskilt betydelsefullt. På främre pärmens återger Anna Margareta Bielke nästan ordagrant Johannes 3:16, ett centralt evangeliskt

trösteställe: ”Allt så har Gud älskad världen (världen) att han ut gav sin enda son på det att alla de som tro uppå honom skola icke förgås utan få ett evinderligt (evigt) liv.” Och tillfogar sin egen röst: ”Anna Margareta Biälke (Bielke) en eländig och djupt bedrövad änka”. På bakre pärmen citerar hon Klagovisorna 1:20, ord som omvandlas till en personlig klagan: ”Ak här se dock huru bedrövad jag är att det gör mig ont i allt mitt liv, mitt hjärta dänger i minam [minom?] kropp ty jag är uppfylld med stor bedrövelse ute haver svärdet och in i huset döden gjort mig till en änka.”²⁹⁷ Svärdet utåt, döden inåt – en samtida kvinnas sammanfattning av trettioåriga krigets realitet. Dessa texter bör förstås i relation till flera samtidiga praktiker: bok som minnesföremål, bibelbruk som känsloreglering, och ankans uppgift att formulera en socialt och religiöst begriplig sorg. Boken har också omfattande understrykningar, anteckningar på svenska, nota bene, hundöron samt ett svärdaterat gammalt bokmärke.

I tidigmodern kultur betraktades bokäggande och bokbruk som förlängningar av det egna jaget. Att skriva i en bok — och i synnerhet att skriva i en bibel eller psaltarutläggning — var en form av självhushållning på det andliga planet. Genom att placera sina ord på pärmarnas insidor knöt Anna Margareta Bielke sin identitet som änka till boken och gjorde den till en plats där hon kunde omforma krigets yttre våld till en inre, rituellt meningsfull process. Uttrycket ”en eländig och djupt bedrövad änka” är inte endast en känslubeskrivning; det är också en social position som hon medvetet markerar. Sådana självbenämningar är inte helt ovanliga i 1600-talets kvinnliga marginalanteckningar, där identitetsmarkörer, ofta i anslutning till bibelcitat, tydliggör läsarens kön, livssituation och fromhetspraktik. En del har också gjort egna översättningar av tyska andaktsböcker.²⁹⁸

Citatet ur Klagovisorna fungerar i detta ljus inte som en spontan utgjutelse utan som del av en teologiskt kodad sorgepraktik. Boken gav henne tillgång till etablerade bibliska språk för att gestalta personliga erfarenheter som i övrigt saknar språklig form i arkivmaterial, med undantag för brev och dagböcker. Särskilt uttrycket ”svärdet utåt” respektive ”döden in i huset” kan läsas som en sammanfattning av den dubbla belastning som krigets kvinnor bar: våldets politiska dimension och dess konsekvens i den privata sfären. Här syns hur boken fungerar som en mötesyta mellan den yttre världen (kriget, makens skador och plågsamma bortgång)

Tröja av vitt, pikerat atlassiden med åtta skört. Klädesplagget bars av Nils Brahe den äldre i slaget vid Lützen 6 november 1632. Han dog några veckor efter drabbningen och vid dödsbädden satt hans hustru Anna Margareta Bielke, som tog hand om klädesplagget. Fotograf: Matti Östling 2009, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

och den inre världen (hennes känslor, tolkningar, teologiska bearbetning, identitet som änka).

Det är inte otänkbart att boken fanns hos henne i Tyskland under makens sista tid; traditionen om den blodiga tröja som hon bevarade som minnesföremål antyder att hon var närvarande vid dödsbädden. På tröjan sitter en lapp fastsydd där det står med bläck: "Denna Atlas Tröja bar Herr Grefve Nills Brahe då han blev skuten vid Lustzen".²⁹⁹ Om psaltarboken också ingick i detta dödsrum blir den en del av en änkas nästan rituella bearbetning av förlust. En sådan funktion är väl belagd i europeisk forskning: andaktsböcker användes som både tröst och struktur när krig och sjukdom gav upphov till nya oförutsedda sorgeperioder.³⁰⁰ Anna Margaretas inskrifter kan därför ses som ett mikrohistoriskt exempel på hur en

individ inom den högadliga kulturen använde sig av teologiska texter för att ge ord åt krigets privata verkningar.

Volymen visar – likaså tröjan – hur en bok, ett ting, ett klädesplagg, kunde bli en integrerad del av känslöarbete, minnesskapande och identitet, och därigenom belyser den hur tidigmoderna adelskvinnor förhöll sig till krig, fromhet och förlust. I Skoklosters sammanhang framträder den som ett av de tydligaste exemplen på hur vissa av samlingens böcker kan uppfattas som emotionella artefakter.

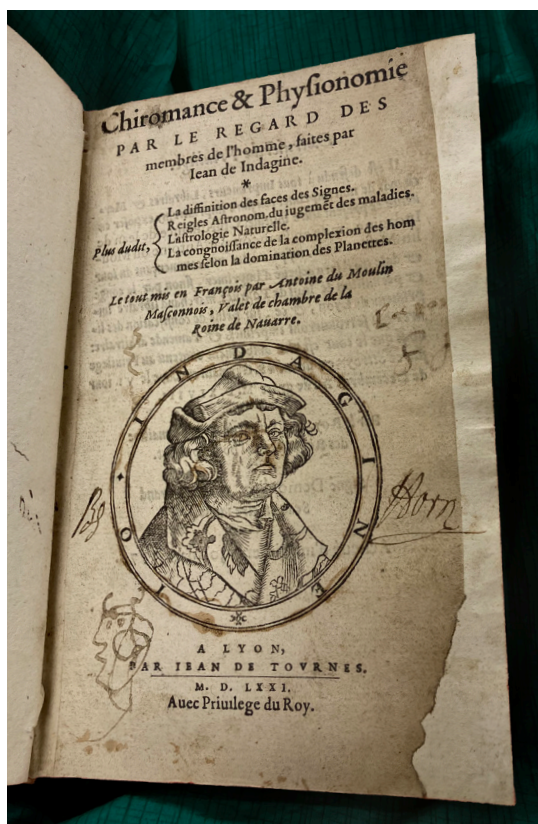
Brita Horn spår i händer

Det lilla bandet *Chiromance & physionomie par le regard des membres de l'homme*, tryckt i Lyon 1571 av den franske tryckaren Jean de Tournes, författad av den tyske teologen Johannes ab Indagine (1467–1537) och översatt av Antoine Du Moulin, hör till de mer förbisedda men desto mer talande volymerna i Skoklosters samlingar. Här möter vi en senrenässansens fascination för kroppen som text – en kropp som kunde läsas, tolkas och avkodas på samma sätt som en bok. Johannes ab Indagine, bokens ursprunglige författare, kombinerar kiromanti – handens linjer som nyckel till människans öde – med fysionomi, konsten att utläsa karaktären ur ansiktets former. Antoine Du Moulin, som översatte verket till franska, ramar in det hela som en populärvetenskaplig syntes av antika, arabiska och indiska traditioner.³⁰¹

I Tournes-trycket får vi renässanshumanismens hela verktygslåda: avbildade händer och ansikten, systematiska tabeller över "les monts de la main" (ungefär, "handens muskelkullar"), och tolkningar av hur handens utseende avslöjar allt från ens person "temperament", det vill säga ens karaktär och persontyp, till framtida sorger. Det är en bok som inte bara instruerar sin läsare – den inbjuder till deltagande. Man kan lätt föreställa sig hur ägaren av Skoklosters exemplar haft den uppslagen i knät, handen utsträckt, nyfiken på om linjerna stämmer med Indagines lära.

Just denna genre – placerad i gränslandet mellan lärdom, magiskt tänkande och vardagspraktik – säger mycket om den värld som även Skoklosters adelsfamiljer levde i. Kiromantin var en av renässansens "lärda vidskepelser", en disciplin som rörde sig mellan universitetens humanister och marknadsplatsernas skojare. Det var en kunskap som bekämpades av kyrkan men samtidigt fortsatte att cirkulera i tryck, ofta producerad av förläggare

Chiromance & physionomie par le regard des membres de l'homme, fait par Jean de Indagine. Plus dudit, la diffinition des faces des signes, ... Le tout mis en françois par Antoine Du Moulin ... A Lyon, par Jean de Tournes. MDLXXI, en bok om spådomskonst. Boken har ägts av Brita Horn, vars ägarmarkering syns tydligt på försättsbladet. 101149_SKO-BOK.

som Tournes, som inte drog sig för att ge ut både klassiker och esoterika.³⁰²

I *Chiromance & physionomie* förenas därför teckenläsning med sen-humanismens intellektuella begär: man skulle kunna säga att den erbjuder sin läsare både hemligheter och system. Och just här, i detta skärningsfält, blir Skoklosterexemplaret särskilt intressant. På försättsbladet står namnet Brita Horn (1697–1744). En adlig kvinna, verksam i en miljö där bildning, kristen introspektion och socialt liv gick samman. Att just hon ägt denna volym öppnar för flera läsningar.

Kanske användes boken som ett sätt att orientera sig i en värld där släktrelationer, äktenskap, förväntningar och känslor var starkt reglerade men samtidigt fyllda av osäkerhet? En blick på sin egen eller någon annans hand gav henne en liten orientering i tillvaron. Kanske erbjöd den ett samtalsämne, ett sällskapsnöje, ett sätt att närma sig framtiden med

en blandning av skämt och allvar. Adliga kvinnor som Brita Horn rörde sig vant mellan fromhetslitteratur, språkstudier, politiska texter (i urval) och praktiska handböcker – och kiromantin, placerad mittemellan lärd och populär kunskap, var inget udda inslag i denna repertoar. Tvärtom speglar den tidens hunger efter ordning i det oförutsägbara.

Som bokbruk betraktat rymmer den därför något fundamentalt: inget ämne var för främmande för att få en plats i bokhyllan. Att boken bevarats i Skoklosters bibliotek – tillsammans med psaltarer, medicinska traktater, riddarromaner, dramer, atlaser, andaktslitteratur och teologiska verk med mera – visar också hur bred den adliga kunskapssfären faktiskt var. Lika mycket som den vittnar om vidskepelse vittnar den om intellektuell nyfikenhet och om viljan att tolka världen i alla dess former.

När man idag står inför Brita Horns gamla volym är det lätt att föreställa sig henne med boken uppslagen, kanske i ett svagt ljus från ett fönster på hennes sätesgård, handen vilande som ett eget dokument att läsas. I den scenen möts bokbrukarens kropp, nyfikna blick och den tryckta bokens sidor. *Chiromance & physionomie* blir då något mer än enbart en slumrande kuriositet i ett välfyllt bibliotek – den är en social handling, en akt.

Juliana Margareta Wrangel läser Bibeln

En av de mest intressanta bevarade biblarna på Skoklosters slott har tillhört Margareta Juliana Wrangel (1642–1701). Hon var äldsta dotter till Carl Gustaf Wrangel och Anna Margareta von Haugwitz, och eftersom paret saknade vuxna söner kom, som påpekats tidigare, Skokloster i hennes ägo som fideikommiss. Genom sitt äktenskap med Nils Brahe den yngre 1660 bands ytterligare två av stormaktstidens mest betydelsefulla adelsfamiljer samman – och delar av det så kallade Brahebiblioteket överfördes så småningom till Skokloster.

I samlingen finns flera religiösa skrifter som kan knytas till henne, bland annat en tyskspråkig andaktsbok och en Bibel.³⁰³ I en av dessa har hon skrivit elva sidor med noggrant nedtecknade bibelhänvisningar – en unik ingång till en adlig kvinnas läsning, där hennes val av citat och kombinationer av verser öppnar ett fönster mot hennes religiösa världsbild under det sena 1600-talet.³⁰⁴ Att tidigmoderna kvinnor läste Bibeln och andaktslitteratur är sedan länge känt.³⁰⁵ Men med exempel som dessa går det att följa inte bara att de läste, utan också hur. Understrykningar, marginalanteckningar,

lösblad och registerliknande sidor gör böckerna till vittnesbörd om både lässtrategier och existentiella behov. Margareta Juliana Wrangels sätt att bruka bibeltexten visar hur den religiösa litteraturen fungerade i hennes liv, som tröst, disciplin och existentiell kompass.

Bibeln som tillhörde Margareta Juliana är bunden i svart karduan, med metallspännen och förgyllt snitt. Redan det yttre signalerar status och beständighet – detta var inte en vardaglig läsebok utan ett föremål med dignitet. På titelbladets verso finns en notis av Abraham Brahe, daterad 1716: "Margareta Juliana Wrangell 1716. Soll allezeit zu Rydboholm zum denckmahl Gebleiben[?]. Ist in Stockholm A:o 1686 gekauftet worden und nach Rydboholm gebracht, allero [-] auch zeitdem gewesen, und [-] müthlich bleiben wirdt[?]." På svenska: "Margareta Juliana Wrangell 1716. Ska för alltid förbli på Rydboholm till minne. Är köpt i Stockholm år 1686 och förd till Rydboholm, där den sedan dess alltid funnits och troligen också kommer att förbli."³⁰⁶

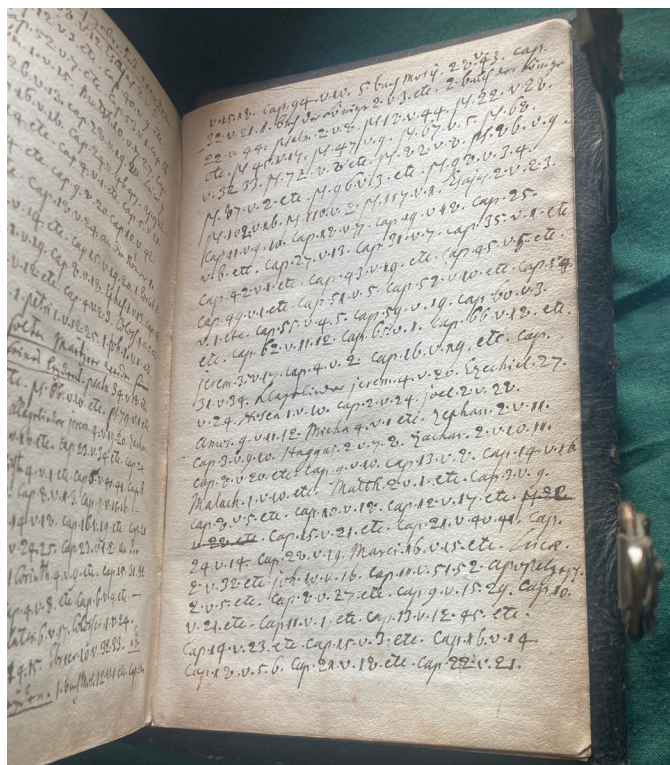
Notisen är mer än en upplysning om ägande. Den binder samman boken med både person och plats – Margareta Juliana Wrangel och sätesgården Rydboholm i Uppland – och formulerar tydligt den symboliska funktion som andliga böcker ofta fick i aristokratisk kultur. Det märkliga är dock att vid tidpunkten för Abraham Brahes notis har Margareta Juliana Brahe varit död i 16 års tid – hon avled 1701. Dateringen 1716 bör snarare avse någon slags genomgång av samlingarna på Skokloster slott och på Rydboholms bibliotek, inte primärt moderns ägande av densamma. Sonens införda notis i moderns Bibel visar hur böcker kunde vara bärare av släktens historia och garantier för kontinuitet. När Abraham Brahe betonar att boken "alltid" ska stanna på Rydboholm ger han uttryck åt en bredare föreställning: att böcker kunde bli arvsklenoder, bärare av lojalitet, ursprung och legitimitet. Det är också ett sätt att markera storgården Rydboholms självklara plats i Brahefamiljens och den wrangelska släktkretsens historia, samtid och framtid. Han gör boken och Rydboholm till en del av familjens historia, på det sätt som utvecklats teoretiskt av Astrid Erll i *Memory in Culture* och som uppmärksammades tidigare.

Samma mönster återkommer i flera andra volymer i Brahe- och Wrangel-släkternas ägo. Margareta Pedersdotter Brahe beskrev sin andaktsbok som en tröst i sin "store hiärtenssorg" – en text som bar hennes känslor lika mycket som hon bar boken. I familjebiblarna finns genealogiska notiser

om födslar, dödsfall och giftermål, nedtecknade med omsorg. Boken blev därmed en förlängning av familjens historia, en förening av helig text och världslig släktsaga.

Rydboholmsbibeln – som längre fram skulle återvända till Skoklosters slott – befinner sig alltså i en vidare tradition där böcker fungerade samtidigt som andaktsföremål, minnesplatser och släktmarkörer. I en aristokratisk kultur där fromhet, lärdom och status hörde samman fyllde böcker flera roller på en och samma gång. De kunde användas i en enskild morgonandakt, men också framvisas vid besök för att signalera bildning och kontinuitet. De var förbundna med platser, inte bara i hyllan utan lika mycket i geografin.

Spåren i just denna bibel förstärker den dubbla funktionen. På försättsbladen har Margareta Juliana fyllt elva sidor med bibelcitат och precisa sidhänvisningar – sex före och fem efter huvudtexten – och i marginalerna fortsätter hennes hand. Här möter vi inte bara ett minnesföremål

Margareta Juliana Wrangels egenhändiga och självständiga anteckningar i en av sina biblar. Hon ger förslag på läsning och blir på så sätt en teologisk guide in i Bibels olika böcker och texter. *Biblia. Das ist die Gantze H. Schriftt verdeutsch durch D. Martin Luther... Nürnberg, Christoff Riegels, 1683.* 110130_SKOBOK.

utan en aktivt brukad text, läst, kommenterad och ordnad för framtida bruk. Det är en läsning som lämnat materiella avtryck och därmed blivit läsbar även för oss.

Hon är mycket specifik i sina rekommendationer. Det är inte enbart de enskilda böckerna – Jesaja, Matteusevangeliet och Moseböckerna – som anges, utan också exakta verser och ibland till och med enskilda rader. Genomgående varvar hon Gamla och Nya testamentet på ett sätt som vittnar om stor beläsenhet och en väl förankrad bibelkunskap. Ofta tycks ambitionen vara att visa på parallellerna mellan testamentena: hur det som formuleras och förutsägs i Gamla testamentets texter förebådar händelserna i det Nya, ytterst Kristusgestalten själv. Nästan alla Bibelns böcker finns representerade i hennes urval, som bör läsas som en kristen studieplan, avsedd att fördjupa både förståelsen och kännedomen om Bibelns innehåll. På detta sätt framträder Margareta Juliana Wrangel som en teologisk vägvisare – en personlig guide in i Bibelns mångskiftande böcker och texter. Hon avslutar sin långa genomgång med ett ”J”, för Juliana.

I detta grepp ligger också en tydlig pedagogisk ambition. Margareta Juliana Wrangels lösblad fungerar inte enbart som privata minnesanteckningar, utan som ett aktivt redskap för lärande och vägledning. Genom att kombinera Gamla och Nya testamentet och peka ut exakta textställen skapar hon en struktur för läsning som leder läsaren genom Bibeln tematiskt snarare än kronologiskt. Det är ett sätt att läsa som betonar sammanhang, fördjupning och inre förståelse – en metod väl förankrad i tidigmodern fromhetskultur, där bibelläsning sågs som ett arbete som krävde ordning, repetition och reflektion. På så vis träder Margareta Juliana Wrangel fram inte bara som bibelläsare, utan som uttolkare och lärare, med auktoritet att formulera en egen ingång till Skriften och att erbjuda andra – familjemedlemmar, arvingar eller framtida läsare – en väg in i texten. Det kan ha varit en ytterligare anledning till att sonen Abraham Brahe såg till att så väl ta hand om Bibeln; också han hade nytta av den och det studieprogram som modern arbetat fram.

När man lägger samman hennes exempel blir bilden tydlig: i Brahe- och Wrangelsläkterna var boken ett redskap för andlig reflektion och för social minneskultur (Astrid Erll). Den kunde lindra sorg, samla släktens historia mellan sina pärmar och samtidigt fungera som arv – något som

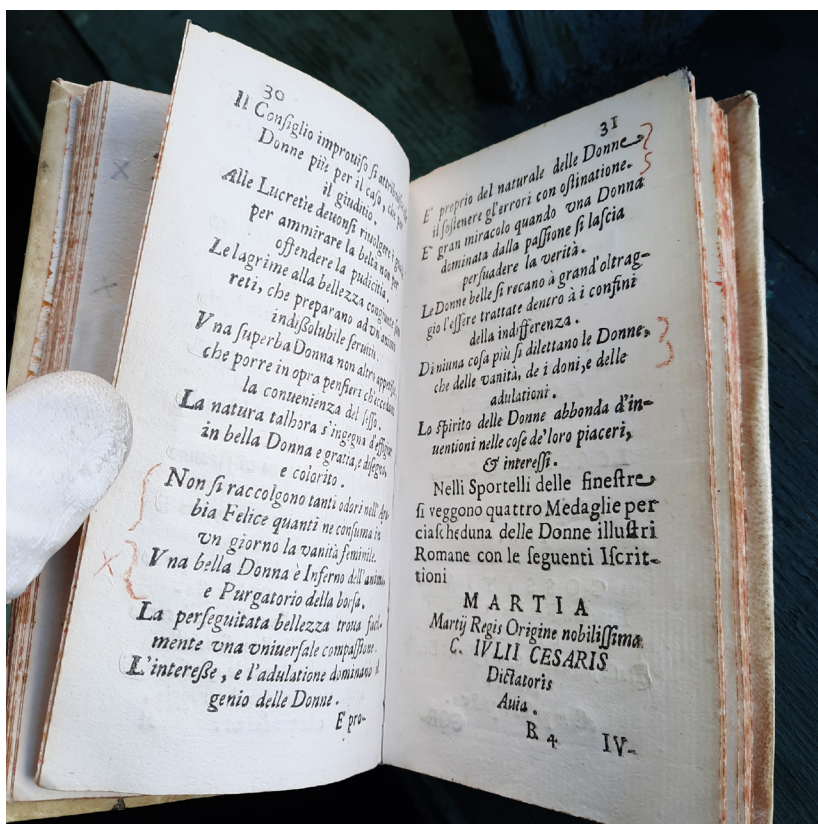
skulle ”för alltid” stanna på en viss plats. I denna dubbla roll, som läst text och som symbolisk artefakt, visar böckerna hur tro, minne och adlig makt bands samman i det skrivna ordet under stormaktstidens aristokratiska kultur.

Abraham Brahe inspireras av Rom

En vägledning av helt annat slag utgörs av de tänkespråk som finns på Skokloster. Tänkespråken finns idag på slottets andra och tredje våning och är formulerade på svenska, latin, italienska, spanska, franska, engelska och tyska. De utgör, som Arne Losman uttrycker det i sin studie av orden på väggarna, mer eller mindre djupsinniga sentenser och visdomsord. Fyra av tänkespråken är hämtade ur *Penu proverbiale* av Christopher Grubb (Linköping 1665). De sentenser som pryder andra våningen kan i huvudsak föras tillbaka till början av 1700-talet. Senare under samma sekel tillkommer några latinska tänkespråk på tredje våningen, även om det stora flertalet av dessa först målas på väggarna under 1800-talet. Det är alltså fråga om en lång process där olika generationer successivt fyller slottsrummen med ord som både ska vägleda och erinra.³⁰⁷

Särskilt påfallande är att många av de äldre tänkespråken är formulerade på italienska. Detta hänger nära samman med den bildningsresa som Abraham Brahe företog under 1690-talet, från Skokloster till Neapel och Rom. Resan placerar honom i en välkänd aristokratisk tradition: både fadern Nils Brahe den yngre och Per Brahe den yngre hade tidigare vistats i Italien. Under sin färd köpte Abraham Brahe böcker och dokumenterade omsorgsfullt inköpsorterna: Berlin, Wien, Paris, Turin, Genua, Venedig och Rom.

År 1694 anlände han till Rom. Det är osäkert om han även besökte någon av de villor där sentenssamlingar förekom i mural form, men däremot står det klart att han där införskaffade ett exemplar av den bok som senare skulle få betydelse för Skoklosters väggar: *Villa Benedetta descritta... Roma, per il Mascardi. MDCLXXVII*, författad av Matteo Mayer och Elpidio Benedetti.³⁰⁸ Någon gång kring sekelskiftet 1700 har Abraham Brahe överfört delar av detta material till slottet. På andra våningen utgör de från villa Benedetti hämtade tänkespråken drygt hälften av korridorens åttio sentenser (41 stycken). ”Av de från Benedetti lånade tänkespråken är sjutton på italienska, övriga på latin”, skriver Losman. Samtidigt påpekar

Villa Benedetta descritta... Roma, per il Mascardi. MDCLXXVII... tryckt i Rom 1677 och inköpt av Abraham Brahe på sin bildningsresa i Italien. I den finns omfattande understrykningar av Abraham Brahe. Boken har tjänat som förlaga för många av de sentenser som återfinns på väggarna på Skoklosters slott. Föremålsnummer: 103525_SKOBOK. Fotograf: Jonas Häggblom 2021, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Losman att de andra porträtten exempelvis på kejsare och flera valspråk i samma korridor kan ha kommit på plats redan under Carl Gustaf Wrangels tid, "även om de är säkert belagda först i 1700-talets början". Allt som står i boken skrivs inte upp på väggarna: sentenser som stöder katolicismens sak väljer Abraham Brahe bort.³⁰⁹ Tillsammans vittnar detta om hur Skokloster inte bara är ett arkitektoniskt monument, utan också ett textlandskap där böcker, resor och väggmålningar blir till ett materiellt minne av bildning, rörelse och aristokratisk självförståelse.

Boken som Abraham Brahe införskaffade i Italien kan förstås som en förlaga i rörelse – inte i betydelsen ett statiskt original som mekaniskt kopieras, utan som ett textlager som förändras i mötet med nya platser,

sammanhang och medier. I Rom fungerar den först som läsning: en handhållen samling sentenser, avsedd för reflektion, memorering och samtal. Under resan norrut blir den samtidigt ett minnesföremål, laddat med erfarenheter av platser, språk och bildningsideal. När den slutligen når Skokloster förvandlas den åter – från bok till arkitektonisk text, från privat läsning till offentlig inskrift.

I denna förskjutning sker något avgörande. Sentenserna lyfts ur sin ursprungliga materiella form och får nytt liv på slottsväggarna, där de inte längre bläddras fram utan möter betraktaren kroppsligt, i deras vandringar genom korridorer och rum. Boken fungerar här som ett mobilt arkiv som möjliggjort överföringen av idéer från en italiensk bildningskultur till en svensk aristokratisk miljö i Uppland. Att många av tänkespråken behålls på italienska – eller överförs till latin – understryker att språket i sig var en del av värdet: det signalerar kosmopolitisk lärdom, resvana och kulturell orientering mot kontinenten.

Som förlaga i rörelse belyser boken också hur kunskap ständigt cirkulerade mellan olika medier. Texten lämnar pärnarna och binds i stället till väggarnas puts, till rummets användning och till slottets dagliga liv. På så sätt blir Skoklosters tänkespråk ett tydligt exempel på hur aristokratisk bildning under tidigmodern tid inte enbart var något man ägde eller läste, utan något man även i den mån det gick försökte iscensätta, leva med och bokstavligen omge sig av.

Avslutning

Här, i kapitlets avslutning, går det att låta trådarna löpa samman och samtidigt öppna dem mot något större, mot böcker i cirkulation och som gåvor. För vad som framträder genom dessa skilda exempel – från 1500-talets reformatoriska bibelutgåvor till 1600- och 1700-talens personliga läsningar, anteckningar och inspirationer – är inte bara olika sätt att läsa, utan olika sätt att leva med böcker.

Den svenska Bibeln 1526 markerar ett avgörande skifte. Den var inte enbart ett texthistoriskt monument eller ett politiskt verktyg i reformationens tjänst, utan också ett försök att göra den heliga texten tillgänglig som vardaglig levnadsguide. Bibeln skulle kunna läsas, förstås och brukas i det egna livet – inte bara i kyrkorummet, utan i hemmet, i stillheten, i krisens och tvivlets ögonblick. Här läggs grunden för en bokkultur där

texten inte längre är fjärran, utan nära, talande och krävande. Att den bevarats på Skoklosters slott bör däremot ses mot en nostalgisk bakgrund: den svarade mot något föråldrat men ändå minnesvärt och betydelsefullt. Den tillhörde bokhistorien redan på 1600-talet.

I en uttolkande och sökande tradition rör sig Anna Margareta Bielke, när hon fördjupar sig i Psaltaren. Hennes läsning är inte ytlig eller slumpmässig, utan koncentrerad och repetitiv. Psaltarens ord blir en rytm att leva efter, ett språk för sorg, hopp och uthållighet. Det är en text som tillåter identifikation, igenkänning och självvrannsakan – och som därmed fungerar som existentiellt redskap. I marginalerna och i valet av texter speglas ett liv där fromhet och vardag inte är åtskilda, utan sammanflätade. Den påminner henne om förlusten av sin make Nils Brahe, som avled i skadorna han åsamkat sig i drabbningen vid Lützen 1632. Hon sparade också hans blodiga tröja åt eftervärlden, ett starkt värdeladdat minnesföremål som finns kvar än i dag på Skoklosters slott.

Hos Brita Horn tar detta existentiella sökande en mer kroppslig och sinnesnära form. Spåren i händerna – de taktila märkena av livet, slit och närvaro – påminner om att böcker inte bara är mentala eller intellektuella objekt. Böckerna liksom hennes studerade handflata bär spår av beröring, av tid, av upprepning. Att läsa är här också att röra, att söka med fingret, att förstå sig själv och andra.

Ännu tydligare blir detta hos Juliana Margareta Wrangel, vars bibelläsning präglas av systematik, reflektion och pedagogisk omsorg. Hennes noggranna vägledning genom Bibelns böcker och verser visar hur läsningen kan fungera som livslång studieplan, men också som ett sätt att ordna tillvaron moraliskt och teologiskt. Här är Bibeln både karta och kompass – ett verktyg för förståelse av världen och av den egna platsen i den. Den förbinder henne och boken till en bestämd plats, Rydboholm, och legitimerar Braheättens fortsatta betydelse i samtiden och i framtiden.

Samtidigt påminner Abraham Brahes inspiration från Rom om att böcker och tankar inte utvecklas i isolering. De rör sig över gränser, genom resor, studier och möten med andra kulturer. De sentenser och idéer som finner vägen från Rom till Sverige, och vidare till slottsvägar och bibliotek, visar hur böcker också kan fungera som bärare av erfarenheter, inte bara individuella utan också kollektiva; en kultur. Boken blir till en

minnessouvenir, en intellektuell karta och en social källa som går iscensätta på Skoklosters slotts väggar.

Tillsammans tecknar dessa exempel en bokkultur där läsning inte i första hand handlar om information, utan om orientering. Böckerna fungerar som levnadsguider, som existentiella källor i ordets djupaste mening. De erbjuder språk för det svåra, strukturer för det oformliga och tröst i det osäkra. I deras marginaler, slitspår och urval av texter kan vi ana människors försök att förstå sig själva och sin tid. Det är kanske just här, i detta vardagliga och samtidigt djupt reflekterande bruk av böcker, som deras största historiska betydelse ligger.

6. Böcker i cirkulation – Gåva, boklån och köp

Böcker har aldrig varit stillastående ting, inte ens när de till synes vilat orörda i en hylla. De befinner sig i ständig cirkulation: de produceras, säljs, skickas vidare, placeras i samlingar, katalogiseras, ges signum, läses, används, byter ägare, tas med på resor, går i arv, flyttas mellan hyllor och rum. De har färdats mellan platser och bytt händer, sammanhang och funktion. Ibland har de lämnat sina ursprungliga miljöer för att återvända, ibland har de gått vidare till nya bibliotek och fått nya lager av bruk och betydelse. Spåren av detta kan vara synliga: marginalanteckningar, nya exlibris, inskjutna lappar med namn och datum, omslag som bytts ut eller pärmar som slitits av lång användning. Till Skokloster har böckerna anlänt genom arv, köp, byte eller gåva – med sina tidigare liv bevarade i materialiteten, som minnen av andra bibliotek där de en gång haft sin plats.

Att följa en boks rörelse är därmed att följa ett socialt och kulturellt nätverk. Lån mellan slott och herrgårdar, bokinköp på marknader och mässor i Stockholm, Uppsala eller på kontinenten, liksom diplomatiska gåvor mellan furstar, statsmän, hovfolk och adliga bröder och systrar var en självklar del av den adliga vardagen. Böcker rörde sig tillsammans med människor – på resor, i krigståg, i diplomatins bagage. De kunde tas med till krigsfälten för att fördriva väntans tid, men också fungera som symboliska objekt i förhandlingar, ceremonier och vänskapsband.

I Skoklosters samling går det ibland att spåra dessa rörelser i detalj. Proveniensnotiser, ibland prydligt formulerade, ibland hastigt nedtecknade med bläck, avslöjar hur en volym lånats ut till en släkting eller vän, eller

bytt ägare i utbyte mot en annan eftertraktad bok. I vissa fall skedde detta formellt, med noggranna anteckningar i kataloger och inventarier; i andra fall mer informellt, när en bok helt enkelt ”försvann” ur en samling och först långt senare dyker upp igen i en annan del av landet.

Inom bok- och bibliotekshistorisk forskning används ofta uttrycket *böcker i cirkulation* för att betona att böcker inte är statiska objekt, fixerade i en hylla, utan rör sig mellan människor och platser. Det kan handla om ägarbyten och försäljning via bokhandeln – om hur böcker köps eller säljs på auktion. Genom sådana rörelser befinner de sig i ständig cirkulation, inskrivna i ekonomiska och materiella flöden.

Men cirkulationen är också social. Böcker kan passera genom vänkretsar, familjer och intellektuella nätverk, exempelvis genom gåvor, dedikationer eller lånepraktiker. På så sätt blir de en del av hur idéer och texter sprids och förankras. I en vidare mening kan man tala om cirkulation även när böcker kopieras, översätts, diskuteras eller citeras – när innehållet förs vidare mellan människor, språk och sammanhang. Då rör det sig om en kulturell och intellektuell cirkulation, där texten får nytt liv i nya former.

När man alltså talar om böcker i cirkulation betonas deras rörlighet och deras bruk. De framträder inte enbart som samlarobjekt eller fasta tillgångar i ett bibliotek, utan som delar av ett flöde av läsning, kunskap, handel och sociala relationer. Att studera böckernas cirkulation är därför att öppna ett fönster mot de sociala, ekonomiska och kulturella sammanhang där de ingick. Det handlar inte bara om litteraturens spridning, utan om relationer, tillit och status; om en (adlig) gåvokultur. I adliga miljöer var boken både bruksföremål och symbol, och dess rörelse mellan människor och platser påminner om att Skoklosters bibliotek aldrig varit en sluten enhet. Det har alltid varit del av en större, levande bokvärld – en värld i ständig rörelse.

Henricus Mollerus Hesus hyllar Per Brahe den äldre

Eftersom du på nytt för fram din ätts uråldriga ursprung
inte enbart till de tveklöst lysande förfäderna,
(Alltså den som den välborna system åt Gustav, det svenska
rikets konung,
födde åt sin berömde make),
men även är förtjänt av samma dygd, att med handen

fästa den vassa sporren till förgyllda fötter,
eftersom du inte enbart är född med ädelt blod
men även är tillåten RIDDARE som ett dygdernas namn.

Dessa hyllande ord om Per Brahe den äldre skrevs av den tyske humanisten och poeten Henricus Mollerus Hesus (1528–1567), som under ett par år på 1550-talet var anställd som hovpoet hos Gustav Vasa. Mollerus, som var född i Tyskland och utbildad i den klassiska humanismens anda, hade redan före sin ankomst till Sverige etablerat sig som latinsk poet med ett nätverk bland nord- och centraleuropeiska lärda. Han tillhörde en generation författare som såg furstehoven som arenor där dikt och politik möttes, och där poeten hade rollen som både underhållare, propagandist och moralisk vägledare. Hans uppdrag i Sverige var att skaffa material för att inför en europeisk furstlig publik kunna framhålla den svenska kungafamiljens förtjänster, dygder och sinnelag – mot en lämplig ersättning, förstås.

År 1556 befallde Gustav Vasa att hans ogifta döttrar, prinsessorna, skulle få sina porträtt målade. Mollerus fick då uppgiften att förse porträtten med passande deviser – korta sentensartade texter på latin som framhävde prinsessornas kyskhet, sedliga levnadssätt och gudsfruktan. Deviserna fungerade både som moraliska signum och som symboler för den dynastiska dygd som skulle projiceras utåt i diplomatiska sammanhang. Efter kungens död 1560 fortsatte Mollerus sitt arbete, men i tjänst hos Erik XIV.³¹⁰

Mollerus författade flera dikter över svenska historiska gestalter, däribland en äresång över Karl Knutsson Bonde och Gustav Vasa. År 1557 tillägnade han kronprinsen, hertig Erik, en dikt om Sten Sture den äldre. Samma år skrev han en dikt till hertig Johan om den triumferande Kristus. Till prinsessan Katarinas bröllop 1559 skrev han en dikt, likaså en vid Erik XIV:s kröning, *Sertum musarum* ("Musernas krans"), som trycktes 1561.

Under sin tid vid Vasahovet uppvaktade han även Per Brahe den äldre. Detta framgår inte minst av ett samlingsband i Skoklosters slotts bibliotek som innehåller de tre ovan nämnda dikterna plus en till. I volymen (tryckt 1555) har Mollerus dessutom med egen hand skrivit in två latinska dikter, båda daterade 1557.³¹¹

De två dikterna är alltså inte tryckta utan inskrivna i volymen. Den ena är ett epitafium över Per Brahes mor, Margareta Eriksdotter Vasa, och

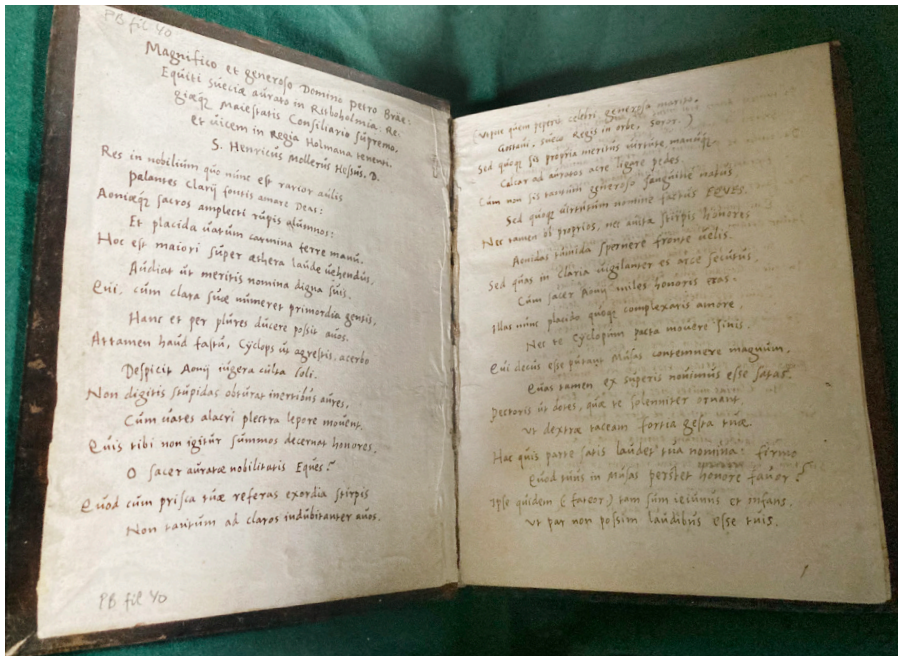
återfinns på bokens bakre försättsblad. I ett påhittigt grepp låter Mollerus Margareta tala själv från gravstenen. Hon berömmar sina båda män: Joakim Brahe (d. 1520), hennes första make som avrättades vid Stockholms blodbad, och Johan av Hoya (d. 1535), som hon gifte om sig med 1525. Hon hyllar också sönerna Per Brahe och Johan av Hoya den yngre, ”vilken tyskarna vördar med oändlig fromhet”.³¹²

Den andra dikten, som finns på främre pärmens insida och som citerades inledningsvis, är en hyllning till Per Brahe själv, skriven i tidstypisk humanistisk stil.³¹³ Här äras inte bara Brahe utan också hans släkt – något som blir lite ironiskt med tanke på att familjen egentligen härstammade från en dansk lågadlig släkt, invandrad till Sverige på 1400-talet. Men som Arne Losman också har påpekat lägger Mollerus särskild vikt vid det personliga adelskapet, snarare än det ärvda. Detta låg helt i linje med renässanshumanismens ideal: att underordna bördens personliga dygder och förtjänster som en människa själv hade förvärvat under sin livstid. Budskapet är tydligt: Per Brahe, som hade den högsta positionen vid hovet vid sidan av prinsarna och prinsessorna, hade gjort sig förtjänt av sina gyllene sporrar – inte enbart genom börd, utan genom sina egna meriter.³¹⁴

Här följer de båda dikterna i översättning från latinet – för första gången publicerade – och med kommentarer av Oskar Tillander.

Till den storslagne och välborne Herr Per Brahe; gyllene riddare
av Sverige i Rydboholm; och högste rådgivare åt det kungliga majestätet,
och därtill ståthållare i Kungliga Slottet i Stockholm. Skrivet av Henricus
Mollerus Hesus (Heinrich Möller von Hesse?)

Det är här numer ett rätt sällsynt ting att i de ädlas salar
älska den Clariska³¹⁵ källans bleknande gudinnor
och att omfamna den Aoniska³¹⁶ klippans heliga barn
och att framföra skaldernas ljuva sånger.
Därmed bör han föras till den store ovan rymderna med ära,
må han höra att namnen förtjänar hans lovord,
som, då han räknade sitt folks ljusa ursprung
också genom detta kan härleda många förfäder.
Likväl ser han inte med skarpt högmod, som en grov Cyklop,
på den aoniska jordens odlade fält,
ej stoppar han med konstlösa fingrar öronen döva
då med livligt behag skalter för plektrumen.
Vem skulle alltså inte tilldöma dig den högsta heder,
O helige riddare av en gyllene adel?

Per Brahe den äldre uppvaktas vid hovet av den tyske humanisten och poeten Henricus Mollerus Hessus (1528–1567), som under ett par år på 1550-talet var anställd som hovpoet hos Gustav Vasa. Han hyllar dels Brahe ätten och Per Brahe, dels Pers mor Margareta Hoya (d. 1535). *Carolus Canuti CXXXIX. suecorum rex. Carmine elegiaco celebratus in honorem... D. Gustavi, suecorum... regis, ab Henrico Mollero Hesso... Edità Rostochii in officina Ludovici Ditzii, anno MDLV.* Föremålsnummer: 104105_SKOBOK.

Eftersom du på nytt för fram din ätts uråldriga ursprung
inte enbart till de tveklöst lysande förfäderna,
(Alltså den som den välborna systern åt Gustav, det svenska rikets
konung,
födde åt sin berömda make),
men även är förtjänt av samma dygd, att med handen
fästa den vassa sporren till förgyllda fötter,
eftersom du inte enbart är född med ädelt blod
men även är tillåten RIDDARE som ett dygdernas namn.
Likväl vill du varken för den egna eller den farfaderliga ättens ära
skjuta undan Aoniderna med svällande panna,
men dem du på den Clariska höjden vaksamt följt
då du var den aoniska hederns heliga soldat,
dem omfamnar du även nu i stilla kärlek,
och ej tillåter du Cyclopernas förbund att rubba dig,
de som anser det vara passande att mycket förakta Muserna,
vilka vi likväl vet är sprungna ur gudarna,
så att bröstets gåvor, som värdigt pryder dig,

så att din högra hands stora dåd jag må förtiga.
 Vem, på detta ställe, kan nog berömma dina namn? jag försäkrar
 att dess gunst ska bestå hos Muserna med heder.
 Själv likväl (det menar jag) är jag så svulten och stum
 att jag inte kan vara värdig ditt beröm.³¹⁷
 Om likväl det är din mening att bruka de aoniska gåvorna
 för att få läsa din ätts vida dåd och ära,
 giv mig dig nådig: ditt bryn och vänliga vilja
 ska bannlysa den tomma kylan från mitt hjärta,
 så att helig värme kan tända Aoniska eldar i mig
 om värmer ditt beröm genom mitt lyrspele.
 Ta inte med sträng min emot denna lilla skrift,
 i vilken din ätt ofta nämns,
 i vilken (eftersom du glädjer dig åt kung Gustavs ursprung,
 till vars förtjänta beröm jag givit dessa [ord])
 du skall se att även du i lika grad beröms, du lysande man:
 han är morfar till dig, som kungen kallar sin far.
 Alltså må du bära de fridsamma födslogåvor jag hänför till dig
 till de Clariska gudinnorna och inte förändra ditt hjärta.
 Sålunda må äran skjuta upp runt dig med gröna vingar,
 så att ditt beröm lever för evigt.
 Sålunda må din avkomma, som återspeglar dig i dåd och läggning
 länge vinna ära genom sina fäders heder.

Dagen efter idus i Augusti [14 Augusti], Stockholm,
 i Kristi år 1557.

Gravskrift (epitaf) till den allra ädlaste och värdigaste damen
 Margareta Eriksdotter, syster till Svearnas berömde konung
 Gustav, hustru först till Herr Joakim Brahe, den gyllene riddaren, sedan till
 Herr Johan, Greve av Hoia, skriven av Henricus
 Mollerus Hessus. 1557.
 (i marginalen: Margareta själv talar.)³¹⁸

I livet hade jag det ädla namnet Margareta³¹⁹,
 och det förtjänt: jag var rikets juvel och prakt.
 Eller var jag lysande som dygdens värdefulla juveler?
 Eller var jag framstående i lemmar, läggning, bryn, hus?
 Sök detta hos andra: detta vet det väldiga Sverige:
 det passar sig inte att jag själv framför min egen lov.
 Likväl kommer jag inte överstiga min ätts vida namn,
 varifrån min naturs bild må skina.
 Denne Gustav, inte underställd någon i sin tid i fråga om förtjänst,
 Svearnas konung, var min bror.

Hit kan läsaren härleda de återstående gåvorna från överskriften,
 att jag med två makar blev införd i släkten,
 varav båda räknade storslagna släktingar,
 den ene en gyllene riddare, den andre en ädel greve.
 Den förste, den Braeiske hjälten med förgylld sporre,
 lysande, och rikets ära, var Joakim.
 Men greve Johan, sprungen ur den Hoianska ätten,
 furste av Teutoniskt blod, var den andre.
 Åt denne födde jag en son, kallad vid faderns namn,
 som Teutonerna vårdade med enorm fromhet,
 åt den andre bar jag med särskild förtjänst hjältemodigt den
 mäktige Per,
 berömd i krig och statsangelägenheter³²⁰,
 som bland furstliga svenskar står ut i fråga om hjärta och däd,
 och lyfter statens stora tyngd.
 Lev lyckliga, mina barn, lev, mina söner,
 må er ära blomstra på hela jorden.
 I er ser jag de lysande fäderna leva vidare,
 i er ättlingar är enderas ära stark.
 Själv dock sliten från era omfamningar fyller jag
 med mina lämningar urnan, en fåfång begravning.
 Men min själ lever samman med de himmelska gudinnorna³²¹,
 och har strålar, en avbild av den stora stjärnan.
 Se ni på jorden genom er fromhet och trohet till
 att ryktet om min dygd inte lätt ska rämna.

Den sextonde September, Stockholm

Boken saknar understrykningar och marginalanteckningar, med undantag för en införd rättelse i form av en överstrykning av ett ord – sannolikt gjord av diktaren själv. Den framstår närmast som orörd. Men frånvaron av spår av aktiv läsning utesluter inte att den faktiskt lästes – snarare tyder mycket på att de två handskrivna dikterna var av större intresse för greven än det tryckta alstret. I allmänhet var Mollerus' dikter inte avsedda att förbli privata. I hovmiljön lästes de ofta upp vid ceremoniella tillfällen, de kopierades i prydliga handskrifter som kunde cirkulera bland hovets medlemmar, och ibland trycktes de för att nå en vidare publik. På så vis fungerade hans texter som rörliga kulturella objekt – de färdades mellan hov och lärda kretsar och kunde i nästa led nå diplomater, adelsmän och utländska besökare. Just dessa två dikter torde dock inte ha fått någon större spridning; de var riktade till greve Per Brahe och fungerade snarare

som ett ytterligare smörjmedel i strävan efter inflytande vid hovet och nya skrivuppsdrag.

Att Mollerus' verk idag återfinns i Skoklosters slotts bibliotek är därför inte bara ett tecken på samlarintresse, utan också ett konkret exempel på hur litterära hyllningar och politisk retorik cirkulerade mellan personer och platser. Dikten om Per Brahe den äldre har därmed färdats en lång väg – från hovets miljö och högtidssalar till det stilla bokrummet på Skokloster – och blivit en del av det historiska minne som boksamlingen bevarar.

Andaktsböcker i gåva

Böcker är inte bara behållare för texter – de är som sagt också bärare av mänskliga relationer, minnen och känslor. I den högadliga miljön kring stormaktstidens Sverige kunde en bok vara en gåva av stor symbolisk tyngd, ett uttryck för andlig omtanke, släktskap, tröst eller intellektuell uppskattning. I det Braheska släktnätverket, där fromhet, lärdom och status gick hand i hand, kan en boks väg från hand till hand berätta en del om tidens adliga gåvokultur. Den här lilla volymen, som rör sig mellan några av 1600-talets mest framstående kvinnor och män, är ett sådant exempel – en stillsam historia om släktskap, andlig tro och det skrivna ordets betydelse. Boken heter *Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten, auff alle Tage in der Wochen, sampt... Hauptsprüchen dess alten vnd neuen Testaments, auff die Hauptstück des catechismi gerichtet* och är en andaktsbok tryckt 1614 respektive 1621 – två böcker sammanbundna i en volym – skriven av Samuel Reinhart.³²²

Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten var en mycket populär och vida spridd andaktsbok. Andaktslitteraturen under 1600-talet var en central del av människors vardagliga fromhet i det svenska stormaktsriket. Den bestod av böcker som skulle vägleda den enskildes böneliv, meditation och kristna livsföring. Här fanns böner, psalmer, betraktelser över bibeltexter, uppbyggliga exempel och korta kateketiska förklaringar. Syftet var att förena kyrkans lära med ett personligt, inre gudsliv.³²³

Bland de mest spridda verken fanns psalmböckerna, som Olaus Petri och senare 1695 års psalmbok, huspostillor, till exempel Johannes Arndts *Postilla*, samt Arndts inflytelserika *Vier Bücher vom wahren Christentum* (*Den sanna kristendomen*, på svenska från 1620-talet). Likaså trycktes samlingar av böner för olika tider på dagen och för olika livssituationer.

Andaktslitteraturen speglade tidens lutherska fromhet, som betonade både rätt lära och hjärtats innerliga tro. Den användes i hemmen vid husandakter, men också i skolor och av enskilda. Många adliga och borgerliga familjer ägde böcker av detta slag, ofta slitna och fulla av marginalanteckningar, vilket visar deras flitiga bruk.

Boken på Skoklosters slott har tillhört Margareta Pedersdotter Brahe (1559–1638), som vi har stött på tidigare, i samband med en fromhetsbok som hon fått av sin far Per Brahe 1583. Den här boken har hon också fått i gåva, men mycket senare och av en person som hon inte var släkt med och som hon lärt känna i utlandet. På främre försättsbladet (recto) står en anteckning på tyska som beskriver hur och varför hon fått boken: ”Diss Buch hab ich Frau Erdtmuth gebohren Chur R[?] stam[?] Brandenburgs, Herzogin zu Stettin Pommern wittwen, der wolgebornene edlen Frauen Margareta Brahen, geborner Greffin zu Wissingsburg wittwe [x] zum genädigen Angedechniss vor Ehret 20[?] Aprilis Anno 1622”. I svensk översättning: ”Jag, fru Erdmuth, född kurfurstinna av Brandenburg, hertiginna av Stettin-Pommern och änka, har skänkt denna bok till den ädla fru Margareta Brahe, änka, född grevinna av Visingsborg, såsom ett minnesgåvobrev den 20 april 1622.”

Första kända ägaren av boken tillika givaren av den var alltså Erdmuthe av Brandenburg (1561–1623) och hon tillhörde en mycket fin furstegren av det kejserliga huset Hohenzollern. Hennes far var Johan Georg av Brandenburg och moderns namn var Sabina av Brandenburg-Ansbach. Precis som många andra bland elitens kvinnor vid denna tid var också Erdmuthe djupt religiös. Hon inte bara läste mycket utan skrev också själv, däribland en bönbok till sin syster Sophie.

Var och när de båda träffades och blev så pass goda vänner att Erdmuthe skänkte Margareta sin bok går inte att säga säkert. Men efter att Erdmuthe blivit änka vistades hon större delen av sin tid på slottet Stolp. Kanske kände de ett slags själslig samhörighet med varandra. Båda var ungefär lika gamla och båda hade blivit änkor nästan samtidigt – Erdmuthes make, hertig Johan Fredrik av Pommern, avled 1600 och Margaretas make, Johan Sparre (af Rossvik), avrättades 1599. När Margaretha Brahe fick boken, 1622, var möjligen Erdmuthe redan sjuk och sängliggande, för hon avled en kort tid därefter, år 1623. Under den tiden hann de vad det tycks utveckla en god vänskap.

På bokens främre pärmens insida sitter dessutom ett med nålar fäst blad med en längre inskription. På denna sitter i sin tur fäst en lapp med en inskription av en annan hand. Båda är skrivna på tyska av för oss i dag okända avsändare och utgörs av hymner, bibelcitат och böner. Boken har här fått tjäna som stambok och hälsningarna har nog införts under tiden boken varit i kurfurstinnans ägo.³²⁴

Boken ingick alltså i Margareta boksamling som hon hade under sin tid i exil i Polen och på resor runt i norra Europa, som till bland annat Danmark där hon vistades en tid. Även om hon var förbjuden att besöka Sverige stod hon i kontakt med sina syskon och släktingar på andra sidan sundet och Östersjön. Det visar inte minst två andra stamboksanteckningar som finns i andaktsboken. På bakre försätssidorna finns stamboksanteckningar av Margaretas bröder Abraham Brahe (verso) och Magnus Brahe (recto), daterade november 1628 respektive maj 1629. Abrahams hälsning är daterad den 28 maj 1629 på Rydboholm. Han inleder sin hälsning med att citera Psaltaren (28:7): här i nutida språkdräkt och översättning ”Herren är min styrka och min sköld, på honom förtröstade mitt hjärta. Jag fick hjälp och mitt hjärta gläder sig.” Därefter följer: ”Anno Kristi 1629, den 28 maj haver jag till en god åminnelse efter dens välborna fruens fru Margareta Brahe grevinna till Visingsborg min kära systers begäran, detta med min egen hand skrivit på Rydboholm, Abraham Comes (greve).” Också den andra brodern Magnus skriver dels på tyska dels på svenska och hälsar på likartat sätt.

Som Anna Katharina Richter på ett mycket intressant sätt tolkar dessa bröders anteckningar, var dessa mer än enbart kärliga hälsningar från två av familjens medlemmar: ”We can probably interpret Magnus’s entry as a sign of reconciliation between the siblings and a confirmation of their good relationship, almost thirty years after Johan Sparre’s death—a confirmation to be kept in memoria, a message to be read by others who took the book into their hands. It is also an expression of the claim to ownership of Visingsborg Castle as the Brahe family’s main residence—despite all the political disputes.”³²⁵ Jag delar hennes tolkning.

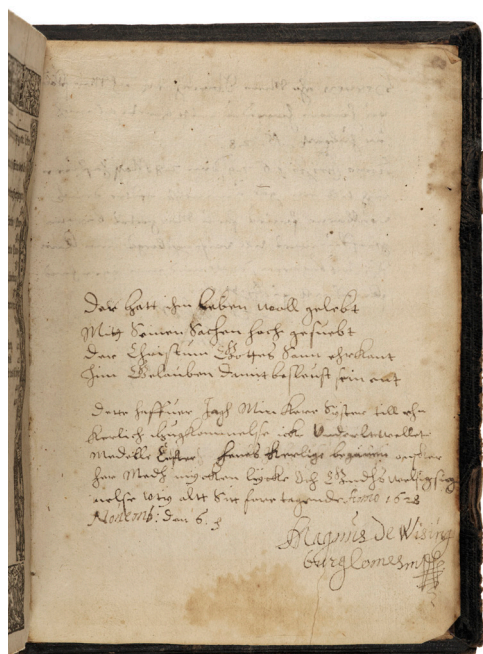
Det finns fler anteckningar. På bakre pärmens insida återfinns en stamboksanteckning av Hans von Glaubitz daterad 1623. Denne von Glaubits förtecknas bland ägarna till renässansgodset i Warta Bolesławiecka i Nedre Schlesien i skiftet 1500 till 1600-tal. Flera lokala sammanställningar listar

honom uttryckligen i ägarkedjan.³²⁶ Han var säkerligen en ofta sedd gäst vid Margareta Brahes uppehåll på olika slott i norra Tyskland.

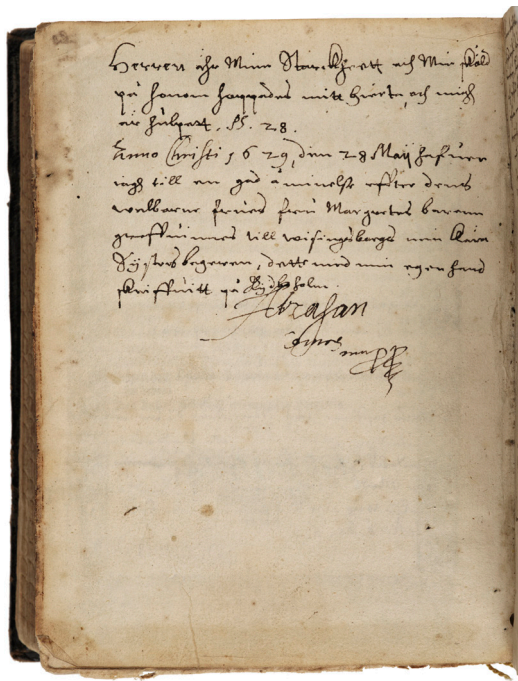
Andaktsgåvan vandrade sedan vidare till en nästa generation av bokägare genom att Margareta Brahe skänkte boken till sin yngre släkting Margareta Abrahamsdotter Brahe (1603–1669) år 1637. Det finns en längre inskription skriven av bokgivaren Margareta Brahe på ett av de bakre försättsbladen, daterad 28 juni 1637, som anger hur boken har kommit i hennes ägo – det vill säga den bekräftar Erdmuthes notis – och redovisar även att hon lämnar över boken till sin yngre släkting och namne. I inskriptionen beskriver Margareta att hon har fått boken i ”medlidande över min store hjärtesorg och vedermöda, mig däremot att trösta” och att den henne ”genom sitt saliggörande ord allernådigst vederkvickat och tröstat haver”. Avslutningsvis skriver hon att ”efter sådan min salig hädanfärd haver jag samme bock den välborne min käre brodersdotter fru Margareta Braa (Brahe) boren grevinna av Visingsborg friherrinna till Rydboholm och Ekeby fru till Söderbo [...] givet” med förhoppningen att brorsdottern ska ”uti alla åliggande råd och tillfälle, tröst och hugsavelse hava måge av lärdom”. Ekeby avser Ekebyholm, som hon ägde tillsammans med sin make Bengt Oxenstierna. Efter Margareta Abrahamsdotter Brahes död har boken till slut hamnat i Visingsborgssamlingen.

Delundersökningen visar hur en till synes liten och anspråkslös andaktsbok kan bära på en rik och komplex historia av relationer, känslor och sociala sammanhang. Genom att följa volymen *Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten* – en sammanbunden dubbelutgåva från 1614 och 1621 – framträder boken som något mer än ett fromt bruksexemplar: andaktsboken var del i ett internationellt furstligt och högadligt nätverk av utbyte av gåvor och tjänster. Bokens proveniens visar dessutom hur andaktslitteratur fungerade som ett personligt men samtidigt socialt medium inom stormaktstidens elit. Gåvan från Erdmuthé av Brandenburg till Margareta Brahe år 1622 framstår som ett uttryck för själslig gemenskap mellan två änkor, förenade av sorg, fromhet och livserfarenhet. Inskriptionen tydliggör att boken gavs ”zum genädigen Angedechtniss” – som ett minnesföremål – vilket understryker hur böcker i denna miljö kunde fungera som emotionella och relationella föremål.

De många stamboksanteckningarna och inskrivna bibelcitaten visar hur boken användes aktivt som en social skrivvyta. Särskilt bröderna Abraham

Magnus Brahe, bror till Margareta Brahe, skriver in en hälsning i systemens exemplar av *Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten* – en sammanbunden dubbelutgåva från 1614 och 1621. Föremålsnummer: 105880_SKOBOK. Samhör med 92478_SKOBOK (inbunden i samma band). Fotograf: Ola Myrin 2022, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

Abraham Brahe, också bror till Margareta Brahe, skriver också in en varm kristen hälsning till sin syster i samma exemplar. Föremålsnummer: 105880_SKOBOK. Samhör med 92478_SKOBOK (inbunden i samma band). Fotograf: Ola Myrin 2022, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

och Magnus Brahes hälsningar placerar boken mitt i familjens interna dynamik och gör den till ett medium för försoning, identitetsmarkering och anspråk på minne och hemhörighet. Här blir boken en plats där familjens historia skrivs in och bevaras – för framtida läsare och brukare.

När Margareta Brahe 1637 för boken vidare till sin yngre släkting (brorsdotter) Margareta Abrahamsdotter Brahe tydliggörs ytterligare en central slutsats: bokens värde ligger inte bara i dess familjeminne utan också i dess beprövade förmåga att trösta, stärka och vägleda. Margareta Brahes egen inskription gör explicit att boken har fungerat som ett redskap för andlig överlevnad i tider av sorg och motgång, och att denna erfarenhet nu förs vidare till nästa generation.

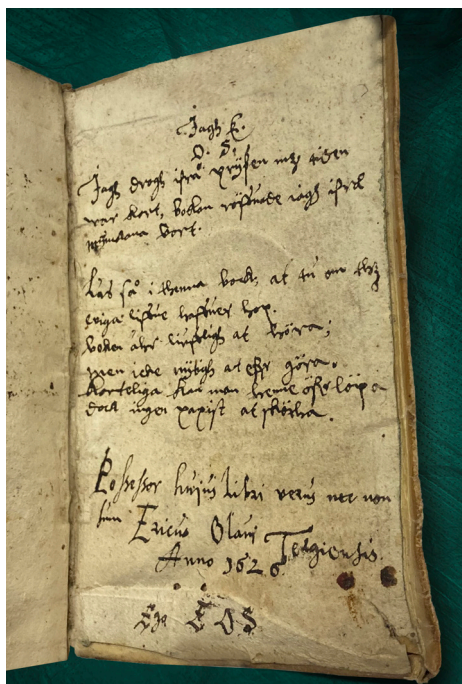
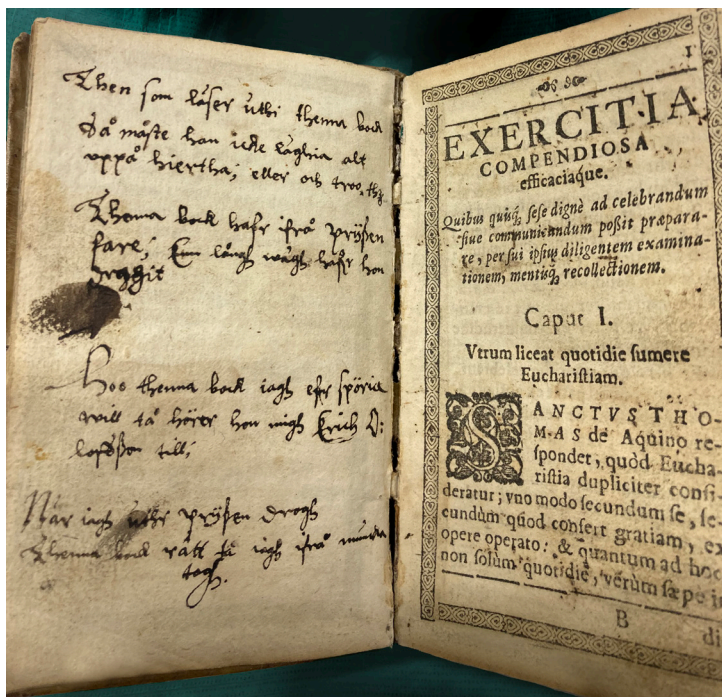
Sammantaget visar delstudien att andaktsboken inte bör förstås som ett statiskt religiöst objekt, utan som ett levande föremål i rörelse. Den fungerar samtidigt som tröstebok, minnesbärare, stambok och släktdokument.

I denna rörlighet – mellan personer, platser och generationer – framträder boken som ett koncentrat av högadlig livserfarenhet under 1600-talet, där fromhet, känsla och social praktik möts i det skrivna ordets materiella form.

I samlingarna på Skoklosters slott finns också en ytterligare bok som tillhört Margareta Pedersdotter Brahe och som visar hur böcker cirkulerat som gåvor över tid och rum. Också den är en andaktsbok: *De imitando Christo. Om Christi efterfølgelse*, tryckt i Köpenhamn av Henrich Waldkirch 1599.³²⁷ I den finns tre intressanta inskrifter som tydliggör hur boken vandrat och vilken funktion den haft. Utöver själva den symboliska betydelsen av att skänka en bok och den uttryckliga viljan att förmedla kontakt och skriva in en hälsning (stambok) var den även tänkt att lindra hennes sorg och ge tröst. På främre fria försättsbladet står: "Anno 1600 den 28 maj uti Helsingör, gav min käre och trogne broder Gabriel Sparre mig denna bok, till en gudelige övelse, och till tröst uti detta av gud med pålagda tunge kors." Där står vidare på försättsbladet: "16 E 00 M:H:T:G:M:" och "Gabriel Sparres egen hand". På den främre pärmens insida står det med annan hand: "1600 Virtus mitat vitium" och underskriften "Gustaus comes [oläsl.]" . I svensk översättning lyder den latinska sentensen "dygden övervinner lasten" eller "dygden övervinner svagheten".

Boken är en dansk översättning av Thomas a Kempis *De imitando Christi* och är översatt av Jon Jakobsson Venusinus (1558–1608). Inskriften med hälsningen att dygden övervinner lasten är skriven av Gustav Brahe, som var Margaretas äldre bror. Gabriel Sparres (1549–1601) hälsning är: "Mitt Hopp Till Gud Allena". Den tredje och sista notisen är alltså skriven av Margareta Brahe själv och beskriver hur boken hamnat i hennes ägo.³²⁸

De båda andaktsböckerna som här passerat genom händerna på två generationer kvinnor inom Braheätten och som nära och kära skrivit in sina namn i, bär på spår av intimitet och omsorg. De uttrycker ett bildningsideal där tro, text och släktband flätas samman till en helhet – fromhetslitteratur liksom vänner kunde ge vägledning och tröst i tider av motgång. Att Margareta Pedersdotter Brahe beskriver boken som en tröst i sin "store hjärtesorg" visar hur litteraturen kunde ha en plats i det allra privata av rum, mitt i en aristokratisk värld där fromhet och lärdom var dygder av rang. Genom stamboksanteckningar, bibelcitat och daterade hälsningar öppnar sig ett nätverk av relationer och ögonblick – ett mikrohistoriskt fönster mot 1600-talets adel.

Ovan. Boken *Preparationes de vote...* Bruns-
berge... har tagit sig hit till Sverige ändra från
Preussen, "en lång väg har hon dragit". Före-
målsnummer: 94193_SKOBOK.

T.v. Bokens långa vandring beskrivs igen.
Föremålsnummer: 94193_SKOBOK.

Samtidigt vittnar samlingarna om hur denna cirkulation tog sig olika former beroende på kön och sammanhang. I fallet med den första andaktsboken vandrade den från en kvinnlig ägare till en kvinnlig mottagare, och just andaktslitteraturen följde ofta genusbestämda mönster: mor till dotter, syster till syster, kvinna till kvinna genom släkt- och vänskapsbanden. Men det fanns också andra vägar. I Bielkebiblioteket ingår till exempel *Præparationes de votæ... Brvnsbergæ...*³²⁹, en volym som bär spår av minst tre olika brukare, med uttryckliga ägaranteckningar, notiser på försättsblad och bakre pärmens insida, och smärre understrykningar i texten. Här framträder en annan form av bokbiografi, där verket gått från far till son och därefter vidare, och i anteckningarna kan man följa hur volymen en gång kommit från Preussen och sedan vandrat genom generationerna.

Tillsammans visar dessa exempel hur böcker i Skoklosters samlingar inte bara varit föremål i en hylla (även om de till slut hamnat där) utan rört sig genom släktnätverk, könslinjer och tidsskikt.

Berömda förträffliga män – från Berlin till Skokloster

De flesta böcker på Skoklosters slott hade en förhistoria redan innan de till sist hamnade uppe i biblioteket. I många fall förblir denna historia oskriven och kan bara anas genom antydningar och de olika händer som läst och lämnat spår i volymen. I andra fall förstår vi av sammanhanget vem som en gång ägde boken, men kan inte alltid avgöra hur den sedan hamnade hos en av de ägare som direkt kan knytas till Skoklosters slotts samlingar. Även ett enda utskrivet namn i en bok kan dock vara en nyckel som gör det möjligt att åtminstone delvis rekonstruera förhistorien, tack vare biografiska kunskaper. I vissa fall öppnar ett sådant fynd ett helt nät av samband och händelser, som gör det möjligt att följa volymens väg genom tid och rum.

Det gäller exempelvis det pergamentbundna bandet *Berümtter Fürtrefflicher Leut Leben, Handlung und Thaten... Merckwürdiger Historien und Geschichten... Erster/-Ander/ Theyl. ... durch Georgen Klee von Manszfeld... in eitel Teutsch versetzt... Getruckt zu Straszburg, bei Bernhart Jobin... MD-LXXXIX*, som ingått i Per Brahe den yngres boksamling på Visingsö.³³⁰ Själva boken är en tysk översättning (år 1589) av en biografisk porträtt-

samling med fokus på berömda och förnämliga personer, ursprungligen sammanställd av den italienske biskopen och humanisten Paolo Giovio (1483–1552). Verket består av två delar i ett band och innehåller biografier och porträtt av berömda personer, illustrerade med träsnitt, rika i både form och innehåll. Det var vanligt i renässansen att översätta sådana verk till andra språk och publicera dem i volymer som bestod av flera ”Theile” (delar). Det tyska verket är just en sådan översättning. Översättningen av Georg Klee von Mansfeld gjorde Giovios berättelser tillgängliga för en tysktalande publik i slutet av 1500-talet.

Boken är tidstypisk: biografiska berättelser och porträtt av militärledare, kyrkans makthavare och osmanska härskare, kejsare och hertigar och furstar, presenterade på tyska och i (enligt dåtida mått mätt) lättillgänglig stil. De biografiska texterna, som också tar upp historiska händelser, ackompanjeras av ett 30-tal träsnitt porträtt av dessa ”förträffliga män”. Att en sådan bok som i hyllande ordalag skildrar tidens – historiens – stora män också fann sin väg till Sverige, till Per Brahe den yngre på Visingsö, för att sluta sin resa på Skoklosters slott förvånar inte. Just sådan här typ av litteratur torde ha haft en speciell lockelse på svenska högadelmän, som speglade sig själva i förträffliga mäns biografier. Boken både inspirerade och bekräftade. Men hur kom den då till Sverige?

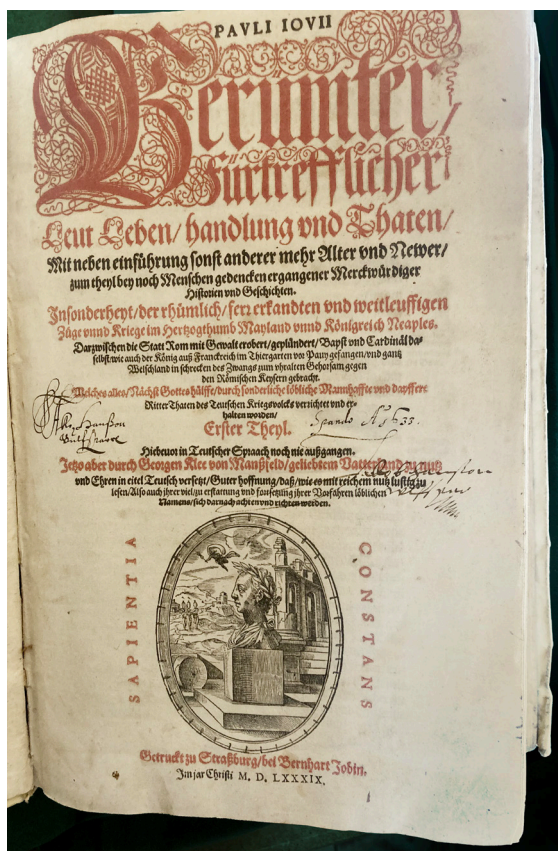
Boken ger svaret. Vägen gick via svenska krigsbefäl. På försättsbladet står nämligen namnet Åke Hansson Ulfsparre och ”Spando A(nno) 1633” samt ett ytterligare namn, Jacob Hansson Ulfsparre. Åke Hansson Ulfsparre och ”Spando” är skrivna med samma hand. Orten Spando avser Spandau, en stadsdel i Berlin som ligger vid floden Havel. Ursprungligen var det en egen medeltida stad, *Spandow*, och först 1878 ändrades stavningen till *Spandau*. Vid tidpunkten för den införda dateringen var Sverige djupt engagerat i trettioåriga kriget och hade flera trupper i området.

Åke Hansson Ulfsparre var svensk friherre till Broxvik, militär och riksråd. Vid tiden för införskaffandet av boken var han överste för Hälsinge regemente (1630–1639). Gården Broxvik låg nära Gränna, i Visingsborgs grevskap, där Per Brahe den yngre var greve. Innan sin död sålde Åke Hansson Ulfsparre sin fädernegård till Per Brahe den yngre.³³¹

Jacob Hansson Ulfsparre (1643–1659) var en av Åke Hanssons söner. Han var student i Uppsala i slutet av 1640-talet och när han avled våren 1659 i Stockholm uppsattes en sorgefana över honom i Uppsala domkyrka.

Men han tycks ha begravts i Riddarholmskyrkan.³³² Hans namn i boken visar att boken vid något tillfälle gått över till honom.

Kedjan mellan boken och samlingen på Visingsborg, som ju senare kom till Skoklosters slott via ingifte och arv, kan alltså ha sett ut ungefär så här: Åke Hansson Ulfsparre var krigsöverste och deltog i Gustav II Adolfs fälttåg i Tyskland. När han befann sig i Spandow år 1633 införskaffade han boken – antingen genom köp, byte, krigsbyte eller som gåva från någon person som ville stå på god fot med den svenske krigsöversten. Åke Ulfsparre gav den sedan vidare till sonen Jacob, sannolikt eftersom denne studerade vid Uppsala universitet och behövde förkovra sig i god litteratur. Fadern dog 1657 och sonen ärvde boken. Efter sonens död två år senare kom boken tillbaka till familjen, kanske via någon av hans bröder, som av okända

Två ägarnamn – Åke Hansson Ulfsparre och Jacob Hansson Ulfsparre – kan vara tillräckliga för att berätta om hur en bok kommit till Sverige, för att slutligen hamna på Skoklosters slott. *Berühmter Fürtrefflicher Leut Leben, Handlung und Thaten...* Föremålsnummer: 110991_SKOBOK.

skäl gav eller sålde den till Per Brahe den yngre. En annan möjlighet är att boken hela tiden stått kvar på gården Broxvik, även efter arvsskiftet 1657, och på så sätt, genom försäljningen till greven, fått följa med in i grevens boksamling. Det skall påpekas att detta är långtifrån den enda bok som Per Brahe förvärvade från gårdar och personer i grevskapet – han tycks ha satt det i system att förvärva böcker från mindre boksamlare i bygderna. Boken kan även ha skänkts till skolan på Visingsö och därifrån plockats ur samlingarna för att hamna i Per Brahes privata bibliotek.

Så kan alltså ett eller två namn i en bok öppna en hel väv av sammanhang. Från en tryckpress i 1500-talets Strasbourg, via ett krigshärjat Tyskland på 1630-talet, in i händerna på en svensk officer och vidare till en students skrivbord i Uppsala, över en greves boksamling på Visingsö för att slutligen vila på en hylla i Skoklosters bibliotek. Det är inte bara litteraturens historia – det är människors historia, intimt förbundna med boken som ett föremål i cirkulation.

Stamböcker – och böcker med stambokens funktion

Flera av böckerna på Skoklosters slott – och som vi hittills har följt genom deras slingrande vägar av ägande, gåvor och arv – har även tjänat en särskild och mer personlig funktion: de har varit stamböcker, *album amicorum*. Dessa volymer var, som vi sett ovan, fyllda av namn, hälsningar, verser – de kunde ibland även ha små teckningar. Sett i ett teoretiskt perspektiv är de mer än bara böcker; de är sociala dokument som fångar möten mellan människor och tidens umgängeskultur.

Seden att skriva i varandras stamböcker uppstod sannolikt bland studenter i 1500-talets Wittenberg, en populär universitetsstad som lockade unga män från hela Europa. Bruket spreds snabbt i det protestantiska Tyskland och tog sig därifrån upp till Norden. Under 1600-talet fick genren ett påtagligt uppsving, inte minst genom adelns bildningsresor, där stamboken fungerade både som minnesbok och som socialt nätverk i pappersform. På 1700-talet mattades bruket av, men de bevarade volymerna vittnar om en intensiv period av bruk och betydelse.³³³

För resande studenter var stamboken ofta en nyckel till det akademiska livet. Att kunna visa upp hälsningar från kända professorer eller framstående medstudenter var inte bara en social merit – det kunde också öppna dörrar till nya kontakter och framtida anställningar. För lärarna

och professorerna själva var en inskrift i en students stambok ett sätt att marknadsföra sitt namn och sin lärdom.

De exempel på stamböcker som finns på Skoklosters slott – och som vi stött på tidigare – är däremot inte som mötesplats mellan studenter och lärare utan mellan nära och kära. De är inte heller renodlade stamböcker utan vanliga böcker som fått tjäna som stamböcker. Det utesluter inte intresse för det som står och för dem personer som skrivit in sina namn och hälsningar. De kan tjäna som historiska källor till nätverk och sociala förbindelser som annars skulle förblivit dolda.

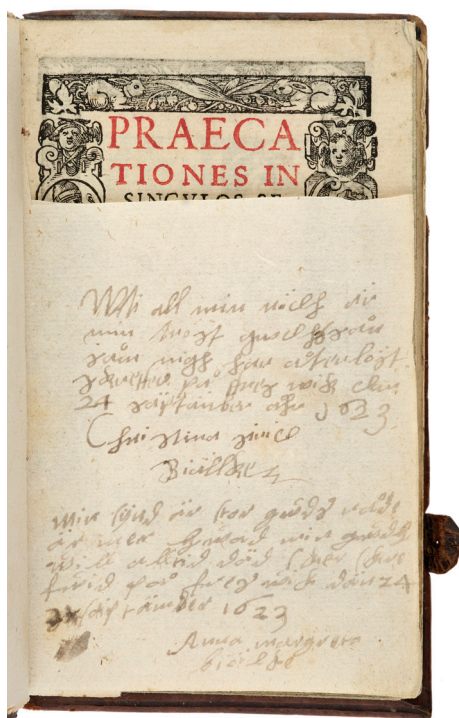
Ett spännande och talande exempel ur Skoklosters samlingar är boken *Praecationes in singulos septimanae dies. Ex Joh. Auenarij Germanicé publicatis precibus, in latinum conversae* författad av Johann Habermann och tryckt 1584 i Strasbourg av Bernhard Jobin.³³⁴ Johann Habermann (Avenarius, ibland även Johann Avenar, 1516–1590) var en tysk luthersk teolog och pedagog, verksam i Wittenberg och i Naumburg-Weitz. Han var präst och författade flera böcker, främst inom homiletik (predikokost), kateketik (läran om kyrkans och skolans undervisning i kristen tro och liv) och bönelitteratur. Hans skrifter användes ofta i skolor och för privat andakt. Boken skrevs på tyska och översattes sedan till latin – vilket gjorde texten användbar för lärda och för skolbruk i internationella protestantiska miljöer.³³⁵

Praecationes in singulos septimanae dies betyder ”Böner för veckans alla dagar”. Boken är alltså en andaktsbok med en ordning av böner för måndag, tisdag, onsdag och så vidare. Sådana böcker var vanliga i den lutherska fromhetskulturen på 1500- och 1600-talen. De användes för privat andakt, ofta i hemmet eller av studenter och präster som behövde en ”handbok i bön” med dagliga rutiner. Boken är en del av en bred tradition av luthersk bönelitteratur efter reformationen, som skulle ersätta eller komplettera den medeltida tidegården och andra katolska bönböcker. Den är nära besläktad med verk av till exempel Philipp Melanchthon, som också gav ut samlingar av böner.³³⁶

På ytan är den alltså en from andaktsbok, men i dess blad döljer sig en ägaranteckning av adelsmannen Ture Nilsson Bielke (1606–1648) samt bidrag från hans tvillingsystrar Anna Margareta Bielke (1603–1643) och Christina Sigrid Bielke (1603–1643) – hälsningar som är ett slags stamboksanteckningar. Hälsningarna är daterade samma dag och samma år –

Praecationes in singulos septimanae dies. Ex Joh. Auenarij Germanicé publicatis precibus, in latinum conversae författad av Johann Habermann och tryckt 1584 i Strasbourg av Bernhard Jobin – ett exempel på hur böcker på Skoklosters slott tjänat som stamböcker. Föremålsnummer: 100288_SKOBOK.

Tvillingsystrarna Anna Margareta Bielkes (1603–1643) och Christina Sigrid Bielkes (1603–1643) hälsningar till brodern Ture Nilsson Bielke (1606–1648) i samma bok. Föremålsnummer: 100288_SKOBOK.

24 september 1623 – vilket visar att de skrivit i boken i samband med att de tre syskonen träffades. Han var 17 år gammal och de 20 år. Att Anna Margareta och Christina Sigrid verkligen var tvillingsystrar bekräftas av dels likpredikan över Anna Margareta, där systemen Christina Sigrid är den som för ordet i en så kallad utfärdspredikan³³⁷, dels likpredikan över Christina Sigrid där samma födelsedatum anges (skrivit med hand på försättsbladet).³³⁸ De inte bara föddes samtidigt utan gick också bort nästan samtidigt, den ena i mars och den andra i maj 1643.

Anna Margareta Bielke har vi stött på tidigare: hon var gift med Nils Brahe den äldre. Tvillingsystern Christina Sigrid Bielke (1603–1645) var gift med Karl Banér (1598–1632). För övrigt samme Karl Banér som var yngste son till Kristina Sture och Gustav Banér, som avrättades vid Linköping

blodbad 1600. Också han avled under Gustav II Adolf tyska krigståg samma år som Nils Brahe, men i april i Elbing.

I samlingarna på Skoklosters slott finns även en svensk utgåva av *Psaltaren* från 1619 där det finns undertecknade inskriptioner från dels de två systrarna, dels Elsa Gyllenstierna (1577–1650), som var svärmor till Anna Margareta.³³⁹ Vem som ägt boken förblir okänt men personen borde ha varit en del av samma nära – familjära – krets dyker upp i andaktsboken.

Det vi ser i de här böckerna är fragment av en social väv, där familjeband och vänskapsrelationer bekräftades och cementerades genom skrivna hälsningar. Boken har alltså inte enbart tjänat som bönbok för Ture Bielke, utan också fungerat som en stambok för två nära och kära systrar. Här möts det religiösa innehållet och den privata sfären, och just denna förening gör sådana stamböcker till ovärderliga källor för att förstå hur böcker kunde fungera som bärare av både andlig och social identitet, och hur de bidrog till att knyta och upprätthålla band mellan familjemedlemmar och andra närstående. De ger samtidigt inblick i en adlig gävkultur där inskrivna hälsningar i en bok sågs som minst lika betydelsefulla som själva boken som gåva.

Böcker till låns

Ett bibliotek befinner sig alltid i rörelse. Men rörelsen består inte enbart i expansion – i nytilskott till en växande samling – utan också i de böcker som lämnar den. Vissa för alltid: genom att de förkommer, stjäls, säljs, skänks bort, förstörs eller tappas bort under en resa eller flytt. Andra bara tidvis, genom utlån. Som litteraturforskaren Emma Smith har påpekat i sin studie av makarna Thomas och Isabella Herveys boksamling, uppbyggd under senare delen av 1600-talet: "Acquisition comes to stand as the library's positive activity, and deaccession or loss as its dark twin, but both are important for the practical, personal, and ideological management of a book collection. /.../ Contrary to its popular associations of permanence and fixity, any library is always in motion across numerous axes: place, persons, extent."³⁴⁰ Att samla och att mista böcker är alltså två sidor av samma mynt i en samling, båda är avgörande för att förstå ett biblioteks livscykel.

På Skoklosters slott finns bara få bevarade bevis för utlån, men mörker-talet torde vara betydande. Något organiserat utlåningssystem i modern

mening har inte existerat – inte heller i modern tid då Skoklosters slott är ett statligt museum och varje ting, bok eller annat, räknas som ett museiföremål – och de flesta böcker som lämnade biblioteket gjorde det sannolikt inom ramen för vänskapsband, släktskap eller patron-klient-relationer. Att låna en bok var en gest av förtroende och ömsesidighet, lika mycket socialt som praktiskt betingat. Ibland kan man se hur böcker som lånats aldrig återvände, utan blev en del av andra privata samlingar. Böcker har sannolikt också gått förlorade eftersom Skoklosters slott som regel inte varit bebott året runt, utan fungerat som en säsongsbostad där ägarna vistades främst under vår- och sommarmånaderna. Under större delen av året uppehöll sig familjen på andra slott och herrgårdar, där en medtagen bok från Skokloster lätt kunde bli kvar – avsiktligt eller oavsiktligt – och därmed uppgå i en helt annan samling.

Ett konkret exempel på ett boklån finner vi i volymen *Biblischer Weyrauch, Zum süßen Geruch Gottseeliger Andachten, Aus H. Schrifft also zusammen gelesen... Samt Heilsamer Vorbereitung Zum Beichtstuhl, und H. Abendmahl... in dieser Andern Edition, auf ein grosses vermehret.*, som är författad av Johannes Lassenius och tryckt av Johan Jacob Bornheinrich i Köpenhamn 1692.³⁴¹ Boken, i karduanband med blindpressad dekor och bevarade spännen, är ett vackert exempel på hur andaktslitteratur kunde cirkulera i högadeliga miljöer. På främre försättsbladet har Margareta Juliana Wrangel skrivit in en ägarinskrift: hon förvärvade boken redan 1693, bara ett år efter utgivningen.

Biblischer Weyrauch, Zum süßen Geruch Gottseeliger Andachten, Aus H. Schrifft also zusammen gelesen... Margareta Juliana Wrangels ägarinskrift: hon förvärvade boken redan 1693, bara ett år efter utgivningen. Föremålsnummer: 102115_SKO-BOK. Fotograf: Ola Myrin 2022, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

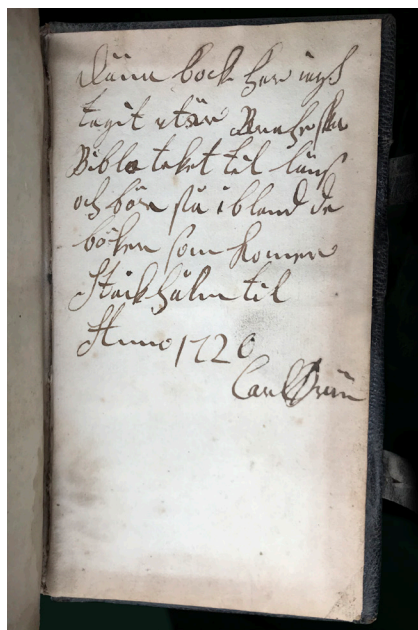

en. Fortsättningen av inskriften är i dag svårläst men tycks ha formen av en vers som alluderar på verkets titel, en poetisk spegling av den ”bibliska rökelse” som skulle stiga mot himlen ur de frommas böner

På bakre pärmens insida möter vi emellertid en notis som vittnar om något helt annat – och mycket mer ovanligt i samlingen. Där står: ”denna bok har jag tagit utur Braheska Biblioteket till låns och bör stå ibland de böcker som kommer Stockholm till. Anno 1720 Carl Brun[?].” Här ser vi svart på vitt hur en bok lånats ur biblioteket, i detta fall ur den Braheska samlingen i Stockholm, och med en tydlig notering om var den skulle återbördas. Vid denna tid torde det mesta av Brahebibliotekets samlingar ha befunnit sig på dels Skoklosters

slott, dels Rydboholm, men uppenbarligen fanns böcker också på annat håll, i släktens bostad i den kungliga huvudstaden. Vem denne Carl Brun var är svårt att veta. Förutom den medeltida ätten Brun fanns också en borglig släkt med samma namn. Eftersom han inte går att identifiera som adel tillhörde Carl Brun sannolikt borgarsläkten. Att han arbetade för ätten Brahe är givet, och hade något slags administrativt ansvar. Sannolikt var han uppsyningsman med särskild tillsyn över Brahe ättens hus i Stockholm.

Anteckningen är intressant, eftersom den visar att ett slottsbibliotek som Skoklosters och böckerna på Rydboholm – liksom de tillhörande samlingarna på andra platser – inte bara var monument över lärdom och status, utan också en levande resurs. Böcker cirkulerade mellan släktens medlemmar och personer i deras närhet, följde med på resor och tillfälligt lämnade sina hyllor. Samtidigt väcks den oundvikliga frågan: hur många av de volymer som en gång lånades ut från Skoklosters slott – eller Rydboholm eller annan storgård med kopplingar till Skokloster slott – fann faktiskt sin väg tillbaka?

Carl Brun intygar att han lånat boken, nu lämnar tillbaka den och att den ska till Stockholm. Föremålsnummer: 102115_SKOBOK. Fotograf: Ola Myrin 2022, Skoklosters slott/SHM (CC BY 4.0).

En annan iakttagelse är att Carl Bruns anteckning i boken inte riktar sig till dess formella ägare – vid denna tid Abraham Brahe den yngre, son till Margareta Juliana och Nils Brahe – utan till någon annan som fått ansvaret för att boken skulle transporteras, sannolikt från Rydboholm, ättens huvudgård i Uppland, till Stockholm. I det perspektivet får notisen en vidare betydelse än enbart som spår av en enskild boks rörelse. Den blir en del av ett större skriftligt sammanhang, där boken och Bruns ord samspråkar med andra slags texter, som bokförings- och räkenskapsböcker, instruktioner, brev och försändelser, och ting, som möbler, siden och porslin, som också vandrade mellan slotten, gårdarna och palatsen/husen i storstäderna. Tillsammans bildar dessa texter och ting en kunskapsfär som var oupplösligt förknippad med adelsmannens liv: att äga slott och herrgårdar innebar inte bara att förvalta jord och människor, utan också att hålla ordning på flöden av information, handlingar och böcker.³⁴² Lån var därmed inte bara en praktisk gest utan också ett sätt att befästa sociala relationer och kulturellt kapital.

Det är lätt att tänka på försvunna böcker som en brist i samlingen, som luckor i ett annars komplett monument. Men utlån, förluster och avhändelser är, som sagt, lika mycket en del av bibliotekets historia som förvärv och katalogiseringa. Varje saknad volym är i sig ett spår av de sociala och kulturella praktiker som omgav biblioteket: av förtroende, relationer, resor och tidens skiftande omständigheter. När vi studerar Skoklosters bibliotek bör vi därför inte bara se på det som finns bevarat, utan också på det som kan ha gått förlorat, böcker som *borde* finnas där – för även dessa frånvarande böcker (vilka de nu än är) berättar något om samlingens liv.

Kylanders böcker

På Skoklosters slott finns en mindre men mycket tydligt profilerad samling som internt brukar kallas *Kylanders böcker*. Det rör sig om omkring fyrtio titlar fördelade på ett trettiootal volymer, där flera skrifter är samhörande och inbundna tillsammans. Samlingen framstår vid en första anblick som relativt enhetlig: här finns inga skönlitterära verk, inga praktverk eller exotiska kuriositeter, utan nästan uteslutande böcker av religiös, språklig och pedagogisk karaktär. Det är teologiska utläggningar och bibelkommentarer, grammatikor och läroböcker i latin, grekiska och hebreiska, katekeser, psalmböcker och predikningar på svenska, liksom debattskrifter i brännan-

de teologiska frågor – exempelvis om nattvarden och Kristi natur. Därtill finns ett universitetskompendium i aristotelisk filosofi och retorik, vilket breddar bilden av samlingen och placerar den tydligt i en akademisk miljö.

Flera av böckerna vittnar om den intensiva teologiska och konfessionella diskussion som präglade det sena 1500- och tidiga 1600-talet. Två exempel är de båda skrifter som tryckts i Rostock av Steffan Mülman och som översatts till svenska av Petrus Johannis Gothus från Norrköping: *Skööna och merkelige Scrifftennes sententier, förclarade aff... D. Martino Luthero* (1597) och *Historia certaminis sacramentarii*, historien om striden kring Herrens Jesu Kristi heliga lekamens och blods sanna närvaro i nattvarden (1601).³⁴³ Båda verken bär tydliga spår av den lutherska polemikens behov av språklig tillgänglighet. Att de tryckts ”med uttolkarens egna bekostning” visar också på ett personligt engagemang i spridandet av den rätta läran.

Dessa skrifter är i Skoklosters samling sammanbundna och bär spår av flitig användning. I volymerna finns flera olika ägar- och brukaranteckningar, bland annat namnen Samuel Magni, Sten och Stephanus Erics, liksom en stamboksanteckning. Marginalerna är på sina håll markerade med cirkelrunda tecken och latinska notiser skrivna med en yvig och säker hand. Böckerna framstår därmed inte som passiva samlarobjekt, utan som arbetsredskap i en lärd och religiös vardag.

Språklig utbildning utgör ett annat tydligt stråk i Kylanders böcker. Ett centralt verk är *Grammatica recognita* (Wittenberg 1576), en sen upplaga av Philipp Melanchthons berömda *Grammatica latina*.³⁴⁴ Melanchthons grammatik var en av 1500-talets mest spridda och använda latinska läroböcker och utgjorde en grundpelare i den protestantiska skolundervisningen. Byggt på både antika auktoriteter och reformatorns egna föreläsningar gjorde den latin till ett levande redskap för teologi, juridik, vetenskap och litteratur. Att denna upplaga trycktes så sent som 1590 visar hur långlivad och central boken förblev långt efter Melanchthons död.

Till denna grammatik hör också *Annotationes in grammaticen D. Philippi Melanthonis latinam* (Frankfurt am Main 1559), en kommenterande och förklarande skrift av den lutherske pedagogen Lucas Lossius.³⁴⁵ Här utvecklas Melanchthons text med exempel, anmärkningar och metodiska resonemang, särskilt anpassade till undervisningsbruk. Att Lossius' kommentarer snabbt blev en del av skolornas vardag vittnar om hur Melanchthons grammatik inte bara spreds, utan också omgavs av en rik

sekundärlitteratur som stödde lärarnas arbete i gymnasier och universitet.

Samlingens akademiska tyngd framträder än tydligare i *Logica peripatetica praecepta* (Köpenhamn 1619), en samlingsvolym som fungerat som universitetskompendium. Förutom logik omfattar den *Enchiridion metaphysicum*, *Enchiridion ethicum*, *Physica generalis praecepta*, *Physica specialis praecepta* och *Rhetorica*.³⁴⁶ Tillsammans representerar dessa texter den klassiska propedeutiska utbildningen vid 1600-talets universitet, tydligt förankrad i den aristoteliska traditionen. Studenten skulle här stegvis föras från logiskt tänkande via metafysik, etik och naturfilosofi till retorisk färdighet – en sammanhållen bildning där tanke, moral och språk hörde intimt samman. Att volymen tryckts i Köpenhamn understryker hur den nordiska universitetsundervisningen fortsatt vilade på gemensamma europeiska lärdomstraditioner.

Slutligen rymmer Kylanders böcker även ett uttryck för den filologiska ambition som var central i den protestantiska teologin. *Tabulae plane novae coniugationum ebraicarum* (Wittenberg 1596), skriven av Conrad Neander och tryckt av Johannes Dörffer, är en pedagogisk handbok i hebreisk grammatik med tabeller över verbens konjugationer och deras huvudstammar.³⁴⁷ Under 1500-talet blev hebreiskan ett nyckelämne i den teologiska utbildningen, inte minst i Wittenberg, där studiet av Bibelns grundspråk sågs som en förutsättning för rätt tolkning av Skriften. Denna bok fungerade som ett praktiskt hjälpmedel för studenter som ville orientera sig i det komplexa hebreiska verbsystemet och utgör ett tydligt exempel på tidens strävan efter språklig precision och textnära läsning.

Sammantaget framträder Kylanders böcker som en konsekvent och genomtänkt samling, formad av studier, undervisning och konfessionell övertygelse. Det är en boksamling som pekar mot universitet, skolor och predikstolar snarare än litterära salonger, adlig finkultur och fältbibliotek i krig – och som därmed öppnar för frågor om vilka människor som brukade dessa böcker, i vilka sammanhang och med vilka ambitioner. Det är i detta sammanhang som Kylander den äldre och Kylander den yngre träder fram, inte bara som namn knutna till en samling, utan som aktiva deltagare i den lärda och religiösa kultur som dessa böcker både formade och bars upp av.

För dessa böcker har ägts och brukats av far och son: Andreas Andori Kylander (1605–1679) och Johannes Andreae Kylander (1643–1684).

Samlingen bär därmed spår av två sammanflätade livsbanor, präglade av utbildning, kyrklig tjänst och ett intensivt förhållande till den lutherska lärdomskulturen.

Andreas Andori Kylander prästvigdes 1612 och blev komminister 1640. Enligt herdaminnena kom hans liv dock att ta en mörkare vändning: han beskrivs som ”sjuk och sinnessvag” och intogs 1666 på Linköpings hospital. Samtidigt vittnar de knappa biografiska notiserna om en man djupt förankrad i kyrkans och skolans värld. Han var född i Gammalkil av bondesläkt och syskonbarn till biskop Kylander, en social och intellektuell klättring som speglar 1600-talets möjligheter inom det kyrkliga utbildningssystemet. Släktingen Kylander var rektor i Strängnäs skola från 1632, kyrkoherde där från 1643 och senare prost – av herdaminnena beskriven som en ”ordningsman”, en beteckning som väl sammanfattar idealen om disciplin, lärdom och moralisk stadga.³⁴⁸

Andreas Andori Kylander var gift två gånger: först med Kristin Jönsdotter och därefter med Karin Knutsdotter, dotter till en kyrkoherde i Vikingstad. Karin Knutsdotter gifte senare om sig med kyrkoherden Wirknaeus på Visingsö, vilket ytterligare knöt familjen till det kyrkliga nätverket kring Vättern. Tillsammans fick Andreas Andori Kylander hela 26 barn. Familjebanden sträckte sig också in i adliga miljöer: dottern Anna var gift med kyrkoherden Almqvist på Visingsö, och dottern Brita med greve Per Brahe den yngres kammarherre Anders Svensson. Kylanders böcker rör sig därmed i samma sociala rum som Skoklosters större bibliotek, även om de representerar en annan skala och ett annat bruk.³⁴⁹

Sonens bana följer till stora delar faderns, men utan dennes tragiska slut. Johannes Andreae Kylander studerade i Åbo och därefter i Uppsala under 1660-talets mitt. Han prästvigdes 1668 och tjänstgjorde både som huspräst och krigspräst – två roller som krävde både teologisk skolning och praktisk handlingskraft. År 1671 blev han adjunkt i Linderås, i Jönköpings län, året därpå komminister, och 1680 utnämndes han till kyrkoherde i samma församling. Där verkade han fram till sin tidiga död 1684.³⁵⁰

Kylanders böcker framstår sammantaget som en spegling av två prästliv formade av studier, undervisning och religiöst ansvar. De är inga monument över enbart ägande, utan spår av ett bruk – av läsning, antecknande, undervisning och teologisk reflektion. I Skoklosters slotts bibliotek fungerar de därför som en påminnelse om att även de mindre samlingarna kan bära

på täta berättelser om lärdom, livsöden och den vardagliga praktik som höll det tidigmoderna kunskapssamhället samman. Särskilt intressant är också kopplingen till prästkulturen och här finns möjligheter till fortsatta studier. För hur representativ är egentligen Kylanders samling, sett till andra prästfamiljers boksamlande?

Men hur hamnade då Kylanders böcker på Skoklosters slott, i Per Brahe den yngres ägo?

Att Per Brahe skulle ha köpt dem på bokmarknaden framstår inte som sannolikt. Samlingen saknar den blandning av ämnen och format som ofta kännetecknar inköp via auktion eller bokhandel. I stället är den ovanligt sammanhållen och präglad av personlig användning. Inte heller finns något som tyder på att böckerna varit del av någon större upplöst prästsamling som sålts styckvis. Mer sannolikt är att böckerna kommit till Per Brahe genom personliga och familjära nätverk. Kylanders omfattande släktförbindelser – inte minst via Visingsö – förbinder dem direkt med Brahes sociala och geografiska sfär. Att en dotter var gift med Brahes kammarherre stärker bilden av en närhet som gjorde överföring av böcker möjlig, ja till och med naturlig. I ett samhälle där böcker ännu hade ett betydande andligt och symboliskt värde var det fullt rimligt att ett arbetsbibliotek efter en avliden präst fördes vidare till en mäktig beskyddare snarare än såldes bort.

Det är också möjligt att böckerna överlämnades som en form av gåva eller donation – antingen av arvingar som ville hedra minnet av far och son Kylander, eller som ett uttryck för tacksamhet och lojalitet. Per Brahe var känd för sitt intresse för lärdom, kyrkliga frågor och utbildning, och hans bibliotek rymmer flera exempel på böcker som kommit dit via personliga relationer snarare än genom köp.

I denna mening framstår Kylanders böcker inte som ett tillfälligt tillskott till Skoklosters bibliotek, utan som ett meningsfullt inflöde. De för in en prästlig vardag, en pedagogisk praktik och ett teologiskt arbete i ett bibliotek som annars domineras av adlig bildning och statlig erfarenhet. På Skokloster blir Kylanders böcker därmed något mer än resterna av ett upplöst arbetsbibliotek: de bär vittnesbörd om hur lärdom, fromhet och sociala relationer band samman präster och stormän i det tidigmoderna Sverige – och hur böcker kunde fungera som bärande länkar i detta nätverk.

Böcker i cirkulation

En tung foliant med en lång titel ligger i dag stilla i Skoklosters slotts bibliotek: *Historia, oder eigentliche, warhaffte Beschreibung*, det är en krönika över de minnesvärda händelser som ägde rum under kejsare Henrik II:s regering. Men boken har inte alltid vilat i ett stilla herresäte. På ett av dess blad finns en latinsk anteckning som berättar att den år 1636 gavs till Christoffer Ekeblad – en man känd som både ivrig bokläsare och samlare. Drygt hundra år senare dyker boken upp igen, nu med en ny notering: den har 1754 köpts in av Carl Gustaf Bielke.³⁵¹ Mellan dessa två tidpunkter, mellan gåva och köp, mellan adlig läsare och adlig samlare, ligger ett sekel av tystnad som samtidigt är laddat av rörelse.

Just i detta mellanrum – mellan kända ägare, mellan explicita anteckningar – blir det tydligt vad böcker i cirkulation faktiskt är. De är inte bara objekt som byter händer; de är bärare av relationer, sociala nätverk och förändrade bruk. Krönikan över Henrik II har vandrat från en aktiv läsmiljö till ett samlarbibliotek, från ett sammanhang där historisk kunskap sannolikt lästes och diskuterades, till ett där den bevarades, ordnades och ntegrerades i ett större lärdomsprojekt på Salsta (som senare överlämnades till Skoklosters slott).

Ett liknande, men ännu tydligare, mönster framträder i ett annat verk på Skokloster: *Commentarius in Matthæum Evangelistam*, en kommentar till Matteusevangeliet sammanställd *ex prælectionibus* av David Chytraeus, en av Philipp Melanchthons främsta elever. Boken är inte en fri tolkning i modern mening, utan ett destillat av föreläsningar – teologi i rörelse, fixerad i text genom studenters och kollegors anteckningar. Den representerar en luthersk exegetisk tradition som betonar textförklaring, moralisk tillämpning och kristologisk tydlighet, i kontrast till äldre allegoriska och skolastiska tolkningsmodeller.³⁵²

Det exemplar som i dag finns på Skoklosters slott visar med ovanlig tydlighet hur en sådan bok levtt ett långt och intensivt bruksliv. På främre pärmens insida och på försättsbladet (recto) återfinns tre ägarnamn. Först står "Nicolaus Haqvini Skärstadensus" – alltså Nils Håkansson från Skärstads socken i Tvetå härad – med en datering till "66", sannolikt 1566. Därefter följer Johannes Ions och Olais Laurentius, den senare möjligen en kanik med prebende ("prebanus" står det under namnet). Här tecknas

en tydlig rörelse inom ett prästligt och lärdomsburet sammanhang: boken har inte vandrat slumpmässigt, utan cirkulerat mellan personer med likartad utbildning, liknande arbetsuppgifter och gemensamma tolkningshorisonter.

Än mer talande är spåren av läsning. Marginalerna bär svenska anteckningar. Texten är understruken. Ett hörn är vikt – ett tydligt hundöra som markerar en passage värd att återvända till. I kanten pekar två små ritade händer, *maniculae*, mot särskilt viktiga avsnitt. I marginalen har någon strukturerat texten genom egenhändiga indelningar: 1, 2, 3, 4. Därtill finns korshänvisningar till Bibeln: till Job (bok 1), till Matteus (1:8) och till Jesaja (9). Här möter vi inte bara ägare, utan läsare – människor som arbetat med texten, prövat den mot andra bibelställen och använt den som ett verktyg i predikan, undervisning eller egen andakt.

När dessa böcker betraktas tillsammans – krönikan som rört sig mellan adliga händer över sekler, och bibelkommentaren som cirkulerade tätt inom ett prästligt nätverk – framträder ett gemensamt mönster. Böcker rörde sig sällan ensamma och sällan utan sammanhang. De följde utbildningsvägar, släktband, tjänster och sociala relationer. De kunde ges som gåvor, ärvas, lånas ut, byta ägare inom samma yrkeskultur eller till sist köpas in av samlare som såg värdet i deras historia, inte bara i deras innehåll.

Denna cirkulation visar också hur gränsen mellan bruk och samling var flytande. En bok kunde under ett sekel vara ett intensivt arbetsredskap, för att därefter träda in i ett bibliotek där dess tidigare liv bevarades som spår: i namn, marginaler, veck och markeringar. På Skokloster möts dessa livslinjer. Här samlas böcker som redan levt långa liv på andra platser, i andra händer, och som genom sin närvaro i biblioteket vittnar om hur världslig kunskap, kristen tro och andlig text rörde sig i det tidigmoderna Sverige. Att studera böcker i cirkulation innebär därför inte bara att kartlägga ägarkedjor. Det är att följa rörelser av lärdom, fromhet och social tillhörighet – och att se hur det skrivna ordet band samman människor över tid, rum och stånd. I Skoklosters slotts bibliotek blir dessa rörelser synliga, inte trots att böckerna till sist stannat, utan just därför att de bär sina tidigare liv med sig.

Det går här att återknyta till själva skapelsen av biblioteket: till tiden för Carl Gustaf Wrangels byggande av Skoklosters slott. För Carl Gustaf Wrangel var bokcirkulationen inte begränsad till enstaka gåvor eller privata

lån, utan en del av ett vidsträckt europeiskt nätverk av kulturella och kommersiella förbindelser. Hans kontakter sträckte sig framför allt till städer som Nürnberg, Frankfurt am Main, Stettin, Greifswald, Hamburg, Amsterdam och London, men också till Köpenhamn, Danzig, Warszawa, Wien, Zürich, Madrid, Paris och Haag. Särskilt bokhandeln i Hamburg försåg honom med ett stort antal franskspråkiga verk.³⁵³

Bokförvärven ska ses som en integrerad del av den bredare kultursatsning som Wrangel och hans hustru Anna Margareta von Haugwitz bedrev. Liksom konst, vapen, möbler och dyrbara konsumtionsvaror fungerade böckerna som prestigeobjekt – symboler för bildning, internationell orientering och social rang. Förvärven skedde sällan slumpmässigt. Wrangel använde sig av ett nätverk av kontaktpersoner: litterära agenter, förläggare, teologer och andra lärda. Ett tydligt exempel är Erasmus Francisci (1627–1694), från vilken Wrangel inhandlade flera reseskildringar – genrer som kombinerade lärdom, världsvana och politisk nytta.³⁵⁴

En annan central aktör i detta nätverk var Matthaeus Merian den äldre, utgivare av den monumentala serien *Theatrum Europaeum*. Detta rikt illustrerade, tyskspråkiga verk i 21 folioband skildrar Europas historia mellan 1618 och 1718 och utgör ett slags samtida visuell och textuell krönika över trettioåriga kriget och dess efterverkningar. Kontakten med Merian var inte enbart boklig; han försåg även makarna Wrangel med konstföremål och exklusiva viner. Bokbeställningarna visar dessutom ett tydligt mönster – Wrangel föredrog böcker på tyska, gärna i översättning, snarare än på latin. Det vittnar om ett praktiskt och representativt bruk av litteraturen, riktad mot läsning, visning och samtal snarare än strikt akademisk skolning.³⁵⁵

Ett av de mest fascinerande exemplen i Carl Gustaf Wrangels tyskspråkiga boksamling är *Itinerarium, das ist: Historische Beschreibung, weiland Herrn Georgen von Ehingen Raisens nach der Ritterschafft, vor 150 Jahren, in zehn unterschiedliche Königreiche verbracht ...*, ett praktverk tryckt i Augsburg år 1600. Verket sammanställdes och illustrerades av Dominicus Custos, och kolofonen anger: *Gedruckt zu Augspurg, bey Johan Schultes, in Verlegung Dominici Custodis*. Volymen är bunden i pergament med gröna knytband i linne och har en handskriven titel högst upp på främre pärmens utsida. På insidan finns ett inklistrat graverat exlibris föreställande ett adligt vapen med enhörning – ett första spår av bokens långa resa genom händerna på den sydtyska högadeln. Ännu tydligare blir detta på titelbladet, där en

proveniensanteckning, sannolikt utförd av samma hand som bandtiteln, lyder i normaliserad tysk form: "Wohlgeboren [...] Herr, Herr Raimund Fugger, Freyherr zu Kirchperg und [...], Herr zu Brandenburg, hat mir Seb. Hornstain dieses Itinerarium von weiland Herrn Jörgen von Ehingen, Ritttern, [...] den 5. Decembris anno 1600 verehrt und zu Haus gebracht." Översatt till svenska: "Den högvälborne herr Raimund Fugger, friherre till Kirchberg och [...], herre till Brandenburg, har för mig, Seb. Hornstain, skänkt detta *Itinerarium* av framlidne herr Jörgen von Ehingen, riddare, och fört hem det till mig den 5 december år 1600."³⁵⁶

Anteckningen är kort, men öppnar ett helt mikrohistoriskt panorama. Boken framträder här inte enbart som ett tryckt verk i omlopp, utan som en gåva mellan män som rörde sig i Europas absoluta elit: Fuggerfamiljen, Augsburgs ekonomiska och kulturella stormakt, och deras krets av klienter och allierade. Att denna rikt illustrerade berättelse om en sen-medeltida riddarresa genom "tio olika kungariken" till slut hamnade i Carl Gustaf Wrangels bibliotek på Skokloster visar – tillsammans med de andra exemplen ovan – med stor tydlighet hur böcker kunde röra sig över både geografiska och sociala avstånd.

I sina pärmar bar de spår av de miljöer de passerat: namn, gåvoformuleringar, heraldiska märken och handskrivna titlar. Just dessa lager av bruk och ägande förvandlar boken till något mer än en textbärare – till ett biografiskt dokument, ett föremål med ett socialt liv som sträcker sig långt bortom det tryckta innehållet. Här, i mötet mellan text, materialitet och cirkulation, blir boken själv en historisk aktör.

7. Slutdiskussion

Skoklosters slott reser sig vid Mälarens strand som ett koncentrat av stormaktstidens adliga ambitioner och självbilder. Det är ett slott byggt för representation, men inte enbart för att ses. Liksom de vapen, konstföremål och textilier som fyller dess rum var också böckerna en del av ett levtt sammanhang – ett furstligt storhushåll, ett adligt nätverk, en adlig livsform. Samlingarna på Skokloster bildar tillsammans en materiell helhet där makt, lärdom, fromhet och minne är oupplösligt sammanflätade. Böckerna är här inte ett bihang till slottet, något som bara ligger i mörkret på översta våningen, utan en av dess bärande strukturer. De har stått i rummen, följt människorna som flyttat hit, vistats här säsongvis, lånats, ärvts, givits bort och ibland återvänt. De är del av slottets rytm, men också av dess långsamma historiska sedimentering.

Denna studie har tagit sin utgångspunkt i just böckerna på Skokloster – inte som en abstrakt samling titlar, utan som använda, berörda och levda föremål. De är kommunikerande föremål som talar till oss än idag. Genom att följa spår av läsning, anteckningar, ägarmärken, gåvoinskrifter och slitage har undersökningen närmat sig hur böcker faktiskt fungerade i människors liv. Vad gjorde man med sina böcker? Hur hämtades kunskap ur dem, hur ordnades den, hur sattes den i arbete? Och hur laddades volymerna samtidigt med minnen, relationer och existentiella förväntningar? Fyra övergripande teman har burit analysen: boken som minnesbärare, boken som kunskapskälla och praktisk handledning, boken som levnadsguide och existentiell resurs samt boken i rörelse – i cirkulation och som gåva.

Boken som minnesbärare framträder tydligt i Skoklosters samlingar. I dedikationer, genealogiska anteckningar och notiser om födselar, dödsfall och äktenskap blir boken ett arkiv för familjens historia. Den fungerar

som ett materiellt stöd för minnet, inte bara som en plats där fakta lagras, utan där relationer och känslor får fäste. I dessa volymer lever släkten vidare sida vid sida med texten: namn skrivs in mellan pärmarna, ibland i marginalen, ibland på försättsblad eller lösa blad som fogats till boken. Minnet är här inte statiskt, utan något som aktiveras genom läsning och återbruk. Att ta fram en bok kunde vara att samtidigt återkalla en människa, en händelse eller ett moraliskt ansvar.³⁵⁷

I detta sammanhang blir det också tydligt att böckerna på Skokloster bör förstås som aktiva redskap i ett kunskapssystem där text, kropp, minne och praktik samverkade. De var inte främst till för att visas upp eller bevaras i väntan på framtiden, utan för att användas – ibland intensivt, ibland sporadiskt, men alltid med potential att aktiveras. Kunskap och erfarenhet uppstod i mötet mellan boken och dess brukare. Den bild som träder fram av boken som kunskapskälla och praktisk handledning låter sig väl förstås inom det teoretiska ramverk som genomsyrar studien: boken framträder inte som ett slutet textobjekt, utan som ett materiellt och socialt handlingsrum, vars mening skapas i bruk snarare än i texten allena.

De praktiska handböckerna i Skoklosters samlingar – medicinska, naturhistoriska, alkemiska och hushållsinriktade etcetera – visar med särskild tydlighet hur kunskap inte bara överförs, utan iscensätts. Läsningen är här en form av handling: att slå upp, pröva, anteckna, korrigera och återvända till. I marginalerna syns justeringar, invändningar och tillägg som vittnar om erfarenhetens inträde i texten. Böckerna fungerar som förlängningar av kroppen och minnet – redskap för att lagra, ordna och återaktivera levd kunskap. Det är också här som studiens metodologiska konsekvenser blir tydliga: när analysen förskjuts från text till bruk framträder inte vad böckerna *är*, utan vad brukarna *gjorde med dem*, motiven och syftena med dem.

Metodiskt har detta inneburit ett medvetet val att läsa böckerna genom deras materiella och paratextuella spår. Marginalanteckningar, understrykningar, vikta hörn, lösa blad och lappar framstår inte som perifera tillägg, utan som centrala ingångar till hur kunskap producerades och omsattes i praktik. I Skoklosters böcker fungerar dessa spår som avtryck av handling: de visar när, hur och varför en text aktualiserades. Därigenom förskjuts fokus från idealtypiska läsare (Läsaren, *the Reader*) till konkreta brukare

– ofta namngivna individer – och från abstrakt kunskap till situerad erfarenhet. Samtidigt framträder boken som en social mötesplats, en nod i ett nätverk av relationer mellan författare och läsare, mellan generationer och mellan text och praktik. Många av de praktiska handledningarna exempelvis grammatikor, alkemiska verk och musikkompender är mångstämmiga dokument, öppna arbetsredskap som successivt har anpassats, kompletterats och ibland motsagts av sina brukare.

Mot denna bakgrund framträder också boken som levnadsguide och existentiell följeslagare. Särskilt de religiösa texterna – psaltare, andaktsböcker och trösteskrifter – bär spår av ett intensivt och personligt bruk. De har lästs i sorg, i kris och i vardagens stilla rytm. Anteckningar och tillägg visar hur läsaren söker mening, ordning och tröst i texten, hur Bibeln och andaktsböcker används för att tolka det egna livet. Här blir boken inte bara normgivande, utan dialogisk: ett rum för självprövning, reglering och reflektion där det personliga möter det teologiska.

Slutligen har studien följt böckerna i rörelse – mellan händer, platser och tider. Böckerna på Skokloster har sällan haft ett stilla liv. De har varit gåvor mellan makar, släktingar och vänner, tecken på omsorg, förtroende och intellektuell gemenskap. De har lånats ut, blivit kvar på andra gårdar, införlivats i nya samlingar eller återvänt till slottet. I denna cirkulation förändras böckernas betydelse. En gåvoinskrift omformar textens sociala funktion; en ny ägare skriver in sig i volymens historia. På så sätt blir varje bok en del i ett större sammanhang, i ett system av cirkulerande föremål och berättelser, där Skokloster utgör en viktig men inte ensam knutpunkt.

Sammantaget leder detta till en bibliografisk förståelse av samlingen. Böckerna på Skokloster kan läsas biografiskt, som föremål med egna livshistorier. Deras värde ligger inte enbart i innehållet eller i proveniensen, utan i de lager av användning som byggts upp över tid. Att följa dessa lager gör det möjligt att studera kunskapens cirkulation i ett furstligt och högadligt storhushåll och att visa hur lärdom, praktik och vardag inte var åtskilda sfärer, utan djupt sammanflätade.

I ett bredare bokhistoriskt perspektiv nyanserar studien bilden av det tidigmoderna biblioteket som ett representativt och statiskt rum. Skokloster framträder i stället som ett dynamiskt kunskapsrum där böcker användes, prövades och ibland förbrukades. Materialet visar också hur praktisk

kunskap – ofta marginaliserad i traditionell idé- och lärdoms historia – var central även i elitmiljöer. Den adliga bildningen var inte enbart klassisk och retorisk, utan funktionell, kroppsnära och situationsbunden.

Genom att läsa böckerna i Skoklosters bibliotek som redskap snarare än som textmonument blir det möjligt att skriva en bokhistoria som tar vardagens praktik på allvar. I en sådan historia framträder boken inte främst som ett slutet och autonomt textobjekt, utan som ett föremål där text möter handling, där lärdom omsätts i praktik och där historiska aktörer blir synliga just genom sina sätt att använda, förändra och leva med sina böcker.

Ett talande exempel på detta är *Regnum Congo, hoc est... Beschreibung desz Königreichs Congo in Africa, vnd deren angrentzenden Länder...*, en reseskildring till Afrika från början av 1600-talet.³⁵⁸ I detta exemplar har någon – möjligen en person verksam på Skoklosters slott – valt att inte kommentera texten med ord, utan i stället lagt ned möda på att kolorera så gott som alla de bilder som ackompanjerar framställningen. Färgen ersätter här marginalanteckningen; bokens visuella lager blir den plats där läsningen tar form. Sedd i ljuset av denna studies avslutning fångar detta bokbruk på ett slående sätt den ambition som har drivit mitt eget arbete. På samma sätt som bokens ägare genom färgläggningen gav liv åt det tryckta, svartvita ordet, har jag försökt ge liv åt böckerna på Skoklosters slott – att låta dem träda fram som använda, berörda och meningsbärande ting. Färgen i boken blir därmed mer än ett dekorativt inslag; den fungerar som en påminnelse om att böcker alltid är i rörelse, alltid möjliga att aktiviera på nytt, och att bokhistoriskt arbete ytterst handlar om att synliggöra just denna livfulla och kommunikativa dimension.

Motstående sida. Ägaren av denna reseskildring av Afrika och Kongo, *Regnum Congo, hoc est... Beschreibung desz Königreichs Congo in Africa, vnd deren angrentzenden Länder*, har ägnat mycket tid åt att kolorera bilderna som ackompanjerar den svartvita texten. Det får här, i slutet av undersökningen, utgöra en påminnelse om att bokhistoria även kan handla om att synliggöra och levandegöra ett kommunikativt bruk. Föremålsnummer: 102847_SKOBOK. (Samhör med 102639_SKOBOK, 102640_SKOBOK och 102641_SKOBOK). Fotograf: Fredrik Andersson 2013, Skoklosters slott/SHM (PDM).

NOTER

1. *Grammaticae opvs sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagitæ, cum... Hermannii Torrentini commentariis adnotame[n]tisque. Ioa. Despauterius. Secunda eiusdem, a Kempone Tessalensi... explicata. Loco tertiæ, Versilogus Mancinelli ab Ioan. Murmellio... enarratus... Donatus... cum Rudimentis despanterii... adiectus... Anno MDXXV. (Kolofon:) Coloniae expensis honesti Petri Quentel anno MDXXV. 94699_SKOBOK. Samhör med 98076_SKOBOK (inbunden i samma band).*
2. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch, D. Mart. Luth... Lüneburg bey den Sternen, im tausend hundert sechs, vier vnd dreyssigstem Jahr, da stoltzen Frid lieblich blüht, ich gedrucket war. (Kolofon:) Gedruckt vnd verlegt bey Johann vnd Heinrich Sternen... MDCXXXV. 91598_SKOBOK.*
3. Litteraturen om bokens och läsningens historia är rikhaltig. Se t.ex. Halldorf (2023); Manguel (1999); Ong (1999); Vallejo (2023).
4. *Dauids Psaltare (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Dauidz Psaltare)* IIIII9_SKOBOK.
5. Hackel (2005) s. 1–16.
6. Se t.ex. ”bok”, *Nationalencyklopedin*. [https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/bok-\(2\)](https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/bok-(2)) (hämtad 2025-11-01) och Robert Darnton, ”Vad är bokhistoria” i Björkman (red.) (1998) s. 29–53.
7. Levy & Mole (2017). Den forskningsöversikt som ges av Margareta Björkman (red.) (1998) ger förvisso en god översikt över fältet som det såg ut på 1990-talet. Men av förklarliga skäl saknas de senaste decenniernas växande forskningsinriktning mot materiell bokkultur och skriftkultur och läsvanor i hennes i övrigt intressanta genomgång. Hon berör t.ex. inte studier om marginalanteckningar. Margareta Björkman, ”Svensk bokhistoria: En forskningsöversikt” i Björkman (red.) (1998) s. 66–95.
8. Hackel (2005).
9. Orgel (2017).
10. Hackel (2005).
11. Hackel (2005).
12. Hackel (2005) s. 138ff.
13. Spedding & Tankard (red.) (2021) citat från s. 4.

14. Spedding & Tankard (red.) (2021) s. 4ff.
15. Acheson (red.) (2019).
16. Acheson (red.) (2019).
17. Spedding & Tankard (red.) (2021) s. 11.
18. Spedding & Tankard (red.) (2021) s. 12f.
19. Furuland (2001).
20. Ulvros (1996).
21. Erich Schön, "Kvinnors läsning: Romanläsare i det sena 1700-talet", i Björkman (red.) (1998) s. 329–352.
22. Williams (2017). För ett liknande synsätt och tillvägagångssätt se också Valentine (2012).
23. Se bl.a. Anders Toftgaard, "Dragende materialitet: Forskydninger i den boghistoriske praksis efter den digitale revolution" i Hansen et al (red.) (2023) s. 31f.
24. Henning Hansen, "Oxenstiernska familjebibeln i Vitterhetsakademiens bibliotek" i Hansen & Sjökvist (red.) (2025) s. 65–82.
25. Johanna Vernqvist, "Boksamlingen vid Löfstad slott och Emelie de Geers läspraktiker" i Hansen & Sjökvist (red.) (2025) s. 129–151 och Vernqvist (2023).
26. Se t.ex. Sjökvist (2024) och (2022).
27. Carina Burman, "An Intellectual Lady: Hedvig Ulrica de Geer and her library" i van Delft & Sjökvist (red.) (2023) s. 115–126.
28. Tim Berndtsson, "Det smakfullt 'utvalda biblioteket' som idé i biblioteksmanualer på 1700-talet", i Hansen & Sjökvist (red.) (2025) s. 105–127.
29. Öhrberg (2001) och (2014).
30. Just det har vanligtvis gjorts med just Skoklosters slotts boksamling. Se exempelvis Arne Losman, "Adelsbiblioteket som intellektuellt landskap" i Björkman (red.) (1998) s. 355–359.
31. Boehmer et al (2017).
32. Sjökvist (2022) och (2024).
33. Ahlklö (2012) s. 105ff.

34. Losman & Berg (1998) och Kreslin (2001).
35. Se exempelvis Losman (1967) s. 127–144 och Losman, ”Tre rekonstruerade 1600-talsbibliotek på Skokloster”, i Lindberg & Losman (red.) (1969) s. 227–240.
36. Losman (1971).
37. Losman (1980).
38. Lindberg (1976).
39. Lindberg (1969) s. 189–226, citat från s. 193.
40. Walde (1940).
41. Westin Berg, ”Carl Gustaf Bielkes bibliotek” i Bergström (red.) (2004) s. 202–225. I samma antologi finns också ett kort men sammanfattande bidrag av Arne Losman: ”Tankens landskap – adelsbiblioteken på Skokloster” s. 200–202.
42. Häggblom, Jonas, ”’Där uti att studera och läsa’ – Kvinnor och deras böcker i Skoklosters slotts bibliotek” i Williams (red.) (2022) s.172–183. Se också Richter (2026).
43. Richter (2026).
44. Inedahl (2021).
45. För presentation av projektet se <https://skoklostersslott.se/om-oss/forskningsprojekt-och-samarbeten/digitalisering-likpredikningarna/> (hämtad 2025-06-01). Se också likpredikan med Anna Margareta von Haugwitz egenhändiga levnadsteckning: *Christlich-Gebührliche Klag- Trost- und Ehren-Gedächtnuss der Weyland Hochgebohrnen Gräffin und Frauen, Frauen Annae Margrethae Wrangelin, Gebohrnen von Haugwitz. Des Hochgebohrnen Graffen und Herrn, Herrn Carl-Gustav-Wrangel, Graffen zu Sylvisburg, Freyherrn zu Lindenberg und Lüdenhoff, Herrn zu Schokloster, Brehmer Verde, Wrangelsburg, Spicker, Rappin, Eckbyhoff und Greiffenberg. Ihro Königl. Mayst. und dero Reichen Schweden Rath, Marsch, General Feldherrn und Praesidentens im Königl. Kriegs-Collegio, General Gouverneurs über Pomern, Oberland Richters über Vpland und Canslews zu Greiffswald. Hertzlieb gewesen, nunmehr An. 1673. den 20. Martij Nachts zwischen 11. Und 12. Uhr in dem HErrn Jesu selig entschlaffenen Frau Gemahlin. Bey dero am 11. Maij in Königl. Fürstl. Gräffl. Herrl. Adel. Und sonst Hochansehnlicher Volckreicher Gegenwart, auss der grossen Haupt- in die Ritterholms Kirche, geschehenen Hochgräffl. Leich-Versetzung, mündlich gethan Aus denen von der Hochseel Frau Gräffin selbst zuerklären verordneten Worten des Apostels Pauli in 1. Epist. And die Corinth. Cap. I. V.30 Durch M. Johann Henrich*

Gerthen, Königl. Teutschen Ober-Hoffpredigern, Getruckt zu Stockholm bey Hans Georg Eberdt, Im Jahr 1673. IIIIO4_SKOBOK.

46. Jonas Häggblom, ”’Där uti att studera och läsa’ – Kvinnor och deras böcker i Skoklosters slotts slotts bibliotek”, i Williams (red.) (2022) s. 182; Richter (2026); Spedding & Tankard (red.) (2021) passim.

47. Se t.ex. Hansen & Sjökvist (red.) (2025).

48. Losman (1967) och (1969); Undorf (1995); Walde (1940).

49. Biblioteksförteckningarna är samlade på Internet Archive: <https://archive.org/search?query=creator%3A%22Skokloster+Castle%22> (hämtad 2025-11-05).

50. Ehrensvärd (1961) s. 26f.

51. Acheson (red.) (2019); Hackel & Kelly (2008); Levy & Mole (2017).

52. Jansson (2006) sid. 215–237. Se också Karl Berglund, ”Författaren i boken: Om författarcentrerat material i 2000-talets svenska pocketdeckare” i Hansen et al (red.) (2023) s. 387–389, som även applicerar Genettes begrepp och synsätt i en analys av hur svenska pocketdeckare utformats där författaren blivit ett varumärke.

53. Appadurai (1986). Se också Valentine (2012).

54. Om objektbiografisk metod, som sätter föremål i fokus, se Hagström Molin (2015) s. 30ff. Citat från s. 31. I hennes fall handlar det om att skriva biografier om boksamlingarnas ”materialiseringar, skapandet av dem och byten”, s. 30.

55. Ove Hidemark, ”Slottsbyggnaden berättar” i Bergström & Turander (red.) (2004) s. 62–95.

56. Carin Bergström, ”I skuggan av slottet: Godsherrarna och Skokloster socken” i Bergström (red.) (2004) s. 97–117, citat från s. 109.

57. Om klosterkyrkan se t.ex. Pia Bengtsson Melins artikelbidrag ”Nunnor och frälse – Medeltidens kvinnor på Skokloster” i Williams (red.) (2022) s. 14–25.

58. I morgongåvan ingick även tusen riksdaler samt en guldkedja som vägde närmare ett kilo. Sofia Nestor, ”Treklover i damer – Herman Wrangels strategiska giftermål” i Williams (red.) (2022) s. 32.

59. Sofia Nestor, ”Treklover i damer – Herman Wrangels strategiska giftermål” i Williams (red.) (2022) s. 37–39.

60. Andreas Olsson, "Ur det trettioåriga krigets skugga" i Williams (red.) (2022) s. 40–53. Se också Arne Losman, "Skoklosters byggherrskap – Carl Gustaf och Anna Margareta Wrangel" i Bergström (red.) (2004) s. 23ff.
61. Se Losman (1980), som just driver tesen om Wrangel som den lärde statsmannen och kulturmecenaten i ett Europa och Sverige i stor omvandling.
62. Arne Losman, "Skoklosters byggherrskap – Carl Gustaf Wrangel och Anna Margareta von Haugwitz" i Bergström & Turander (red.) (2004) s. 20–61.
63. Barbro Bursell, "Länken till framtiden" i Williams (red.) (2022) s. 54–67.
64. Barbro Bursell, "Länken till framtiden" i Williams (red.) (2022) s. 66f.
65. Jonas Häggblom & Ann-Cathrin Rothlind "Slottet och porträttsamlingen" i Williams (red.) (2022) s. 10.
66. Barbro Bursell, "Grevinna och mor" i Williams (red.) (2022) s. 72. Se också Inger Olovsson, "Textil rikedom och prakt" i Bergström (red.) (2004) s. 138–171.
67. Eric Brahe, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18041>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Erik Naumann), (hämtad 2025-11-07).
68. Christina Charlotta (Stina) Piper, www.skbl.se/sv/artikel/StinaPiper, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Carin Bergström), (hämtad 2025-06-02). Bergström (2007) s. 146ff.
69. Christina Charlotta (Stina) Piper, www.skbl.se/sv/artikel/StinaPiper, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Carin Bergström), (hämtad 2025-06-02). Bergström (2007) s. 193ff.
70. Anja Kujala, "Hovfröknar blir slottsfruar" i Williams (red.) (2022) s. 108–117.
71. Magnus Fredrik Brahe, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18047>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av G. Jacobson), (hämtad 2025-11-07).
72. Magnus Brahe, urn:sbl:18046, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av G. Jacobson), (hämtad 2025-11-07). Se också Stensson (1986).
73. Magnus Brahe, urn:sbl:18046, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av G. Jacobson), (hämtad 2025-11-07). Se också Stensson (1986).
74. Magnus Brahe, urn:sbl:18046, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av G. Jacobson), (hämtad 2025-11-07). Se också Eriksson (2024).

75. Pia Bengtsson Melin, "En slottsfrus avtryck i samlingarna" i Williams (red.) (2022) s. 118–127.
76. Inger Olovsson, "Den sista grevinnan Brahe" i Williams (red.) (2022) s. 128–141, citat s. 133.
77. Inger Olovsson, "Driftig entreprenör på Skokloster och Salsta" i Williams (red.) (2022) s. 142–155.
78. Annika Williams, "Den nya generationens slottsfru" i Williams (red.) (2022) s. 156–171. För en ägolängd se Bergström & Turander (red.) (2004) s. 302.
79. Antalet böcker uppskattas däremot till omkring 20 000. I en tryckt bok kan det ingå flera verk (titlar), ibland så många som 20 till 30 stycken. Uppgiften om 30 000 volymer är Skoklosters slotts egen och finns på hemsidan: <https://skoklostersslott.se/skoklosters-slotts-historia/samlingarna-i-korthet/> (hämtad 2025-12-08).
80. *Skoklosterböcker 1466–1840* (1983).
81. Se exempelvis Losman (1967) och Losman (1969).
82. Arne Losman, "Adelskap och boklig bildning" i Christensson (red.) (2005) s. 173f. Som generalguvernör residerade Wrangel på de gamla hertigslotten i Wolgast och Stettin eller på sina privata slott och egendomar Wrangelsburg, Spyker, Ralswiek och stadspalatset i Stralsund. Losman (1980) s. 130.
83. Arne Losman, "Adelskap och boklig bildning" i Christensson (red.) (2005) s. 173f; Hagström Molin (2015) s. 188.
84. *Nationalencyklopedin*, "Andrea Palladio". <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/andrea-palladio> (hämtad 2025-11-10); "Vitruvius". <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/vitruvius> (hämtad 2025-11-10).
85. Losman (1980).
86. Losman (1980) passim.
87. *Skoklosterböcker 1466–1840* (1983). Katalogen *Förteckning över böcker i Skoklosters slotts bibliotek 1665 – Catalogus Librorum in Bibliothecam* finns i digitaliserad form: https://archive.org/details/SKO_Bibl_1665/page/n5/mode/2up (hämtad 2025-06-02). Losman (1969). Om Conrad Bütner som bibliotekarie se Hagström Molin (2015) s. 14, 186 och 188.
88. Losman (1980) s. 13; Arne Losman, "Adelskap och boklig bildning" i Christensson (red.) (2005) s. 175.

89. Losman (1980) s. 47f. Se också Arne Losman, "Adelskap och boklig bildning" i Christensson (red.) (2005) s. 174.
90. Walde (1940).
91. Zatorska-Rosén (2025).
92. *Skoklosterböcker 1466–1840* (1983).
93. Förteckning över böcker i Skoklosters slotts bibliotek 1689 med tillägg 1713 – Catalogus Librorum qvi inveniuntur in Bibliotheca Skoklosteriana. Förteckningen finns i digitaliserad form: https://archive.org/details/SKO_Bibl_1689_1713/page/n171/mode/2up (hämtad 2025-06-06). Se Losman (1967).
94. *Skoklosterböcker 1466–1840* (1983).
95. Losman (1969) s. 232.
96. Skoklosters slotts biblioteks katalog från 1711 över Holm i Brahe biblioteket. Den finns också i digitalt format: <https://archive.org/details/skoklosters-slotts-bibliotek-holm-1711/page/n7/mode/2up> (hämtad 2025-06-06). Om Abraham Brahe den yngre och hans bildningsintresse se Losman (1994) s. 111–117.
97. Losman (1969).
98. Walde (1940). Se också Elisabeth Westin Berg, "Carl Gustaf Bielkes bibliotek" i Bergström & Turander (red.) (2004).
99. Bielkesamlingen som härstammar från Salsta finns som särskilt register på Skokloster: Register över Salsta bibliotek. Den finns också i digitalt format: <https://archive.org/details/register-over-salsta-bibliotek> (hämtad 2025-06-06). Se också Bergström (2007) s. 77f och Elisabeth Westin Berg, "Carl Gustaf Bielkes bibliotek" i Bergström & Turander (red.) (2004).
100. Walde (1940) s. 125.
101. Walde (1940) s. 127f.
102. Richter (2026).
103. Lindberg (1976) s. 145; Walde (1980) s. 135f.
104. Se exempelvis *Chronica der freyen Bergstadt in S. Joachimsthal, vom sechzehenden Jahr an, bis zu ende des XVII. Jahrs. Sampt einer Auszlegung des CXXXIII. Psalm. Johann. Mathesij ... Lipsiae, excudebant hæredes Valentini am Ende. Anno MDCXVIII*. 103465_SKOBOK. Samhör med 103471 (inbunden i samma band). Boken inhandlade Carl Gustaf Bielke i Gävle 21 december 1733. Han noterar även priset för boken i Stockholm.

105. Walde (1980).
106. Citerat i Bergström (2007) s. 77f.
107. Walde (1980) s. 138.
108. Carin Bergström, "Den fala änkegravinnan Brahe" i Williams (red.) (2022) s. 105f.
109. Bergström (2007) s. 214f.
110. Inventarium över Skokloster upprättat 1823 B. Den finns också i digitalt format: https://archive.org/details/SKO_Inv_1823_B/page/n3/mode/2up (hämtad 2025-11-11). Inventarium Över Skoklosters Slott 1845 B. Också den finns digitaliserad: <https://archive.org/details/inventarium-over-skoklosters-slott-1845-b>. (hämtad 2025-11-11). Se också Ove Hidemark, "Slottsbyggnaden berättar" i Bergström (red.) (2004) s. 63–95, särskilt s. 93.
111. Se bl.a. Inedahl (2021) s. 228 och 230; Lindberg (1976) s. 138ff; *Skokloster-Böcker 1466–1840* (1983).
112. Elisabeth Westin, "Carl Gustaf Bielkes bibliotek" i Bergström & Turander (red.) (2004) s. 216.
113. Inedahl (2021) s. 230.
114. Arne Losman, "Skoklosters byggherskap – Carl Gustaf och Anna Margareta Wrangel" i Bergström & Turander (red.) (2004) s. 55.
115. Losman (1971).
116. Stort tack till Jonas Häggblom och Skoklosters slotts fotografer som uppfyllt flera av mina önskemål om att få böcker fotograferade.
117. Valentine (2012) s. 23ff.
118. Larsson (2005) s. 376–381; Stenbock (1915); Palme (1938).
119. Larsson (2005) s. 376–381; Stenbock (1915); Palme (1938).
120. Larsson (2005) s. 376–381; Stenbock (1915); Palme (1938).
121. Larsson (2005) s. 376–381; Stenbock (1915); Palme (1938). Om breven se Lindblom (1952) s. 7f och Palme (1936) s. 28off.
122. *Davids Psaltare* (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Daudiz Psaltare)
11119_SKOBOK.

123. *Davidz Psaltare* (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Daudiz Psaltare)
IIII19_SKOBOK.
124. *Davidz Psaltare* (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Daudiz Psaltare)
IIII19_SKOBOK.
125. *Davidz Psaltare* (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Daudiz Psaltare)
IIII19_SKOBOK.
126. *Davidz Psaltare* (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Daudiz Psaltare)
IIII19_SKOBOK.
127. Bendz (2024, otryckt masteruppsats) s. 37–40. Jfr Stenbock (1915) s. 230.
128. Lindblom (1952); Palme (1936); Stenbock (1915).
129. J. H. Schröder, ”Catalog öfver manuscripterna, pergamentstrycken ... på Skokloster.
Förteckning på Gefle gymnasii bibliotheks handskrifter”, *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, del 13 (Stockholm 1828) opaginerad sida som följer efter s. 323.
130. Tack till Lena Ånimmer, RA, för uppgifter om manuskriptsamlingens proveniens.
131. Avsnittet om *Trösteboken* bygger på en redogörelse i Eriksson (2009) s. 373–383.
132. Erik Sparre, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6186>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Bo Eriksson), (hämtad 2025-11-14).
133. Per Brahe, *Tröstbok för alla goda och gudfruktiga människor som tröst och hugsvavelse behöva, sån nyttig och mycket av nöden, allom kristnom, ofta till att igenom se, och läsa; beskriven uti konung Eriks tid i hans regemente, på det sjunde året, och nu uppå nytt igen, översett och förbättrat, Anno 1583, den 20 dagen aprilis, Skoklostersamlingen I, kvarto 9, (RA).*
134. Per Brahe, *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* (1971).
135. Se också Losman (1994) som noterar samma sak: s. 38–42.
136. Se också Losman (1994) s. 38–42, som också uppmärksammar och citerar denna vackra och tankeväckande passage i *Trösteboken*.
137. Eriksson (2009) s. 412.
138. *Das Leiden vnnd Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten... Auffß new... emendirt...* 96489_SKOBOK.

139. *Das Leiden vnnd Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten... Auffß new... emendirt...* 96489_SKOBOK.
140. Eriksson (2009) s. 272ff. Om högadelns flyttningar med jämna mellanrum mellan Stockholm och gods och gårdar på landet – och mellan slotten och palatsen – se Norrhem (2007) s. 49.
141. Eriksson (2008) s. 142f. Per Brahe, *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* (1971) s. 12.
142. Eriksson (2009) s. 364f; Falkdalen (2025) s. 293f.
143. Kvar fanns bara syskonen Abraham, Magnus och Ebba. Thorelli (2023) s. 93.
144. Estborn (1929) passim och s. 364.
145. *Encyclopedia Britannica* online-resurs: <https://www.britannica.com/topic/education/Luther-and-the-German-Reformation#ref302850> (hämtad 2025-12-11).
146. Estborn (1929) s. 364.
147. *Das Leiden vnnd Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten... Auffß new... emendirt...* 96489_SKOBOK. Se också Häggblom (2022) s. 177.
148. Per Brahe, *Oeconomia* (1971) s. 11f.
149. *Das Leiden vnnd Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten... Auffß new... emendirt...* 96489_SKOBOK.
150. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch, D. Mart. Luth... Lüneburg bey den Sternen, im tausend hundert sechs, vier vnd dreyssigstem Jahr, da stoltzen Frid lieblich blüht, ich gedrucket war. (Kolofon:) Gedruckt vnd verlegt bey Johann vnd Heinrich Sternen... MDCXXXV.* 91598_SKOBOK. Översättningarna från tyska till svenska finns i Inedahl (2021) s. 277ff, den används genomgående.
151. Andreas Olsson ”Ur det trettioåriga krigets aska: Anna Margareta von Haugwitz” i Williams (red.) (2022) s. 42–43. Om Magdeburgs fall se Eriksson (2006) s. 198f.
152. Andreas Olsson ”Ur det trettioåriga krigets aska: Anna Margareta von Haugwitz” i Williams (red.) (2022) s. 42–43. Se också Norrhem (2007) s. 105f.
153. Andreas Olsson ”Ur det trettioåriga krigets aska: Anna Margareta von Haugwitz” i Williams (red.) (2022) s. 42–44. *Christlich-Gebührliche Klag-Trost- und Ehren-Gedächtnuss der Weyland Hochgeborenen Gräffin und Frauen,*

Frauen Annae Margrethae Wrangelin, Gebobrnen von Haugwitz /.../ Getruckt zu Stockholm bey Hans Georg Eberdt, Im Jahr 1673. 111104_SKOBOK.

154. Losman (1980) s. 21–24; Andreas Olsson ”Ur det trettioåriga krigets aska: Anna Margareta von Haugwitz” i Williams (red.) (2022) s. 42–44.

155. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch ...* 91598_SKOBOK. Översättningen från tyska till svenska finns i Inedahl (2021) s. 274.

156. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch ...* 91598_SKOBOK. Översättningen är från tyska till svenska och finns i Inedahl (2021) s. 275.

157. Hannibal Gustaf Wrangel, 1641–43. Avbildad som död. Oljemålning på duk. 11690_SKO.

158. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch ...* 91598_SKOBOK. Se också Losman (1969) s. 237.

159. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch ...* 91598_SKOBOK. Stort tack till Anna Katharina Richter för översättningen.

160. *Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch ...* 91598_SKOBOK.

161. Norrhem (2007) s. 128ff.

162. Porträttet är målat av David Klöcker Ehrenstrahl och har föremålsnummer 3130_SKO.

163. Pearson (2019) s. 39f.

164. *Biblia, thet är, All Then Helga Skriffth på swensko; efter Konung Friedrich Then Förstas Befalning. ...Norrköping, tryckt hos Carl Friedrich Broocman, Åhr 1728.* 110111_SKOBOK.

165. Om kuppen se Nordland (2025) s. 46ff.

166. Annika Williams, ”Det sköra livet” i Williams (red.) (2022) s. 92–97.

167. Eric Brahe, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18041>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Erik Naumann.), (hämtad 2025-11-19).

168. Carin Bergström, ”Den fala änkegrevinnan Brahe” i Williams (red.) (2022) s. 103.

169. ”För detta Översten Grefwe Eric Brahes Instruction för deß unga son Gref Pehr Brahe”, 16 juli 1756, Stockholms stadsarkiv SSA/Biblioteket/123:25:172/ (hämtad 2025-12-15).

170. Biblia, thet är, All Then Helga Skriffth på swensko; efter Konung Friedrich Then Förstas Befalning....Norrköping, tryckt hos Carl Friedrich Broocman, Åhr 1728. 110111_SKOBOK
171. Citerat ur Bergström (2007) s. 81.
172. Ekero Eriksson (2025) s. 70f.
173. Carin Bergström, "Den fala änkegrevinna Brahe" i Williams (red.) (2022) s. 98–107.
174. Losman (1994) s. 121.
175. Erl (2011).
176. Eriksson (2008), passim; Gunnar Eriksson, "Den lärda kulturen" i Christensson (red.) (Stormaktstiden, 2005) s. 103ff.
177. Eriksson (2008), passim; Gunnar Eriksson, "Den lärda kulturen" i Christensson (red.) (Stormaktstiden, 2005) s. 103ff.
178. Per Brahe, *Oeconomia* (1971) s. 40f och citat s. 78. Se också Eriksson (2008) där Per Brahes utbildningsprogram i sin helhet analyseras, för en diskussion kring just det citerade se särskilt s. 69f. Om den svenska statens expansion under 1500-talet se Hallenberg (2001).
179. Kajsa Weber, "Bokhistoria möter översättningsvetenskap: Tidigmoderna översättningspraktiker i exempel från svenskt 1500-tal" i Hansen et al (red.) (2023) s. 109–133.
180. Per Brahe, *Oeconomia* (1971) s. 13, 16, 19, 31ff. Om Erasmus betydelse för latinundervisningen se Andersen (1971) s. 14f.
181. Fries (1901) s. 18.
182. *Grammaticae opus sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagita, cum... Hermannii Torrentini commentariis adnotame[n]tisque. Ioa. Despauterius. Secunda eiusdem, a Kempone Tessalensi... explicata. Loco tertiae, Versilogus Mancinelli ab Ioan. Murmellio... enarratus... Donatus... cum Rudimentis despanterii... adiectus... Anno MDXXV. (Kolofon:) Coloniae expensis honesti Petri Quentel anno MDXXV.* 94699_SKOBOK. Samhör med 98076_SKOBOK (sammanbundna i samma band).
183. Tack till Erika Kihlman för upplysningar om Alexander Grammaticus och *Doctrinale*. Se också Lindroth ("Medeltiden, Reformationstiden", 1997) s. 45f.
184. Borg (2023).

185. Birger Bergh, "Latinet i det medeltida Sverige" i Christersson (red.) (2004) s. 433–441; Lindroth ("Medeltiden, Reformationstiden", 1997) s. 45–59.
186. Lindroth ("Medeltiden, Reformationstiden", 1997) s. 45–59.
187. Per Brahe, *Oeconomia* (1971) s. 16 och utgivarnas kommentarer s. 230.
188. Andersen (1971) s. 14f; Lindroth ("Medeltiden, Reformationstiden", 1997) s. 112f, 190f och ("Stormaktstiden", 1997) s. 41 och 112.
189. Lindberg (2001) s. 88 f. Vishetslitteratur räknades som en egen genre under 1500-talet. Som regel bestod böckerna av aforismer och sentenser som var tänkta att verka moraliskt upplyftande. En av 1500-talets bästsäljare var Erasmus *Adagia*. Considine (1999) s. 325, 330, 335 ff; Crane (1993) passim. Man gav också ordspråksböcker till sina barn, se Klingberg (1961) s. 157.
190. Hall (1936).
191. Losman (1980) s. 47f.
192. Lindroth ("Frihetstiden", 1997) s. 572.
193. Lindroth ("Frihetstiden", 1997) s. 572–586.
194. ...*Evangelia et epistolae dominicorum ac festorum dierum græcè & latinè. Lipsiæ, anno MDLXXIX.* (Kolofof:) *Lipsiæ, imprimebat Ioannes Steinman...* 92332_SKOBOK.
195. Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 270–272.
196. Norrhem (2007) s. 58.
197. Se t.ex. Gunnar Eriksson, "Den lärda kulturen" i Christensson (red.) (Stormaktstiden, 2005) s. 114.
198. Norrhem (2007) s. 58ff.
199. *Arithmetica practica methodus Facilis... Lipsiæ, anno MDLXXXI.* (Kolofof:) *Lipsiæ, ex officina typographica Abrahami Lambergi anno MDXCI* 99517_SKOBOK.
200. *Arithmetica Tironica: eller kort och grundelig anwising, at practice lära all nödwändig hus- och handels-räkning...samlad af Roloff Andersson...Stockholm, tryckt hos Carl Stolpe, 1779.* 94791_SKOBOK.
201. Bergström (2007) s. 232.
202. Lundin (1998) s. 107.

203. Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 466ff; Lindroth ("Frihetstiden", 1997) s. 337ff; Lundin (1998) s. 107ff.
204. Lundin (1998) s. 107ff. Jfr Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 468–476.
205. Lundin (1998) s. 107ff.
206. Lundin (1998) s. 112ff.
207. Lundin (1998) s. 134.
208. *Musica... Ab autore denovo recognita, multisque novis regulis & exemplis adaucta. Francofordiæ ad Oderam, imprimebat Ioannes Eichorn* 102735_SKO. Samhör med 98825_SKO. (Sammanbunden i samma band).
209. *Compendiolvm musicae pro incipientibus... denuo, cum additione alterius compendioli recognitus. Magdeburgi excudebat VVolffgangus Kirchnerus MDLXXXIII* 98825_SKO. Samhör med 102735_SKO. (Sammanbunden i samma band).
210. Ann-Marie Nilsson, "Musik traderad och bevarad" i Jonsson, Nilsson & Andersson (red.) (1994) s. 62f och Jan Olof Rudén, "Skola och universitet" i a.a. s. 274.
211. Jan Olof Rudén, "Skola och universitet" i Jonsson, Nilsson & Andersson (red.) (1994) s. 273–277.
212. Gunnar Eriksson, "Den lärda kulturen" i Christensson (red.) (2005) s. 110.
213. Ann-Marie Nilsson, "Musik traderad och bevarad" i Jonsson, Nilsson & Andersson (red.) (Stockholm 1994) s. 62f och Jan Olof Rudén, "Skola och universitet" i a.a. s. 274.
214. Tack till Mattias Lundberg för att ha identifierat notskriften och förklarat dess stämmor.
215. Om musiken vid vasahovet och om Per Brahe se Hedell (2001) s. 15, 22, 32, 73, 94, 118, 309, 323, 363, 369.
216. Föremålsnummer: 13618_SKO; 1341_SKO; 11691_SKO.
217. Greger Andersson, "Musikens miljöer" i Christensson (2006) s. 345–373, särskilt s. 345–350.
218. Om kartors ändrade globala karaktär under perioden och med fokus på norr och Norden se Forss (2025).
219. Om den framväxande kartografin och dess betydelse för världserövringarna under tidig modern tid se bl.a. Sörlin (2004) s. 600–613.

220. Om föremålen se <https://skoklosterslott.se/skoklosters-slotts-historia/samlingarna-i-korthet/fran-nya-sverige/> (hämtad 2025-11-28). Se också Nordin (2020) s. 147ff, 175–179.
221. *Quae intus continentur. Syria, ad Ptolomaici operis rationem. Præterea Strabone, Plinio, & Antonio auctoribus locupletata. Palestina, iisdem auctoribus... Arabia... iisdem auctoribus. Aegyptus, iisdem auctoribus... Schondia... Holmia... per Christiernum Datia cimbrica regem... Regionum superiorum, singule tabule geographicae. Argentorati, apud Petrum Opilionem. MDXXXII.* 109423_SKOBOK.
222. Om den framväxande kartografin och dess betydelse för världserövringarna under tidig modern tid se bl.a. Sörlin (2004) s. 600–613.
223. Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 299–304.
224. Dunér (2022) s. 349.
225. Dunér (2022) s. 443; Gunnar Eriksson, "Den lärda kulturen" i Christensson (red.) (2005) s. 126–133; Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 311–320.
226. Gunnar Eriksson, "Den lärda kulturen" i Christensson (red.) (2005) s. 126–133; Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 311–320.
227. Gunlög Fur, "Invandrare och samer" i Christensson (red.) (2005) s. 356–365.
228. (Titelblad saknas. Incipit f.I.) *Das erste Theyl des Regentenbuchs...* (Kolofo:n:) *Gedruckt zu Leipzig durch Iacobum Berwald 1556. Jar. 102277_* SKOBOK.
229. *Keyser Heinrich des vierdten hertzogen zu francken vnd am Rhyn etc fünffzigjährige Historia: von seinem läben vnd thaaten... Durch Johann Stumpffen, ausz den alten... latinischen Geschichtschreybern... in teütsche spraach gezogen mit... Figuren beziert, vnd in vier Bücher geteilt... Gedruckt zu Zürych, bey Christoffel Froschover... MDLVI.* 107804_SKOBOK.
230. *Genealogia vnd chronica des... königlichen vnd fürstlichen Hauses, der Fürsten zu Anhalt, Graffen zu Ballenstedt vnd Ascanie, Herrn zu Bergburgk vnd Zerbst, auff 1055 Jar, in sechs Büchern, mit... fürstlichen Wopen gezieret... Mit einer Vorrede Herrn Philippi Melanthon. 1556.* 96407_SKOBOK.
231. Per Brahe, *Oeconomia* (1971) s. 16.
232. Arne Losman, "Adelskap och boklig bildning" i Christensson (red.) (2005) s. 158. Hogenskilds Bielkes bibliotek hade annars en slagsida till samtida

teologi. Wolfgang Undorf, "Buchhandel und Buchsammeln in Schweden zur Zeit der Reformation und Konfessionalisierung" i Czaika & Undorf (red.) (2021) s. 13–54, särskilt s. 37.

233. Philipp (1996) s. 40–105.

234. Philipp (1996) s. 40–105.

235. Philipp (1996) s. 40–105.

236. Fries (1901) och Hall (1936).

237. Per Brahe *Oeconomia* (1971) s. 69f.

238. Per Brahe *Oeconomia* (1971) s. 46ff.

239. *En skön nyttelig legebog ind hollendis atskillige mange sköne forfarne legedommer... Fordansket aff Henrick Smit udi Malmö anno MDLVII... Prented i Köbenhaffn anno MDLVII. [Her effter følger en taffle paa atskillig legedom som skal köbis i apoteken...] (Kolofon:) Prentet... hoss Hans Vingaard...107345_SKOBOK (sammanbunden med 107346_SKOBOK och 107344_SKOBOK).*

240. *En bog om pestelentzis aarsage, forvaring och legedom der emod men lest aff lerdemens bøger, aff Henrick Smidt i Malmø, oc først udgaait vid prenten anno MDXXXV. Nu offverseet, forøget, oc forbedret anno MDLVII. (Kolofon:) Prentet udi Köbenhaffn. 107344_SKOBOK (sammanbunden med 107345_SKOBOK och 107346_SKOBOK).*

241. *Henrick Smids tredie [-fjerde] Urtegaard... samlet aff de beste och lerdiste Lagers Bøger... anno MDLVII. (Kolofon:) Prented i Köbenhaffn hoss Hans Vingaard anno MDLVII. 107346_SKOBOK (sammanbunden med 107345_SKOBOK och 107344_SKOBOK).*

242. Om denne tyske boktryckare verksam i Skåne under reformationstiden se Fors (1989) s. 3. Se också Morten Fink-Jensen, "Printing and Preaching after the Reformation: A Danish Pastor and his Audiences" i Appel & Fink-Jensen (red.) (2011) s. 24f.

243. Inger Larsson, "Encyklopedisk litteratur" i Larsson et al (red.) (2010) s. 200–220; Ljungqvist (1965) s. 43ff, 88–92.

244. *Nationalencyklopedin*, humoralpatologi. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/humoralpatologi> (hämtad 2026-01-03).

245. Håkan Håkansson, "Den lärda världen" i Christensson (red.) (2005) s. 135ff; Ljungqvist (1965) s. 88–92.

246. Ljungqvist (1965) s. 88–92.

247. Lindroth ("Medeltiden", "Reformationstiden" 1997) s. 147–160.
248. Lindroth ("Medeltiden", "Reformationstiden" 1997) s. 147–160. För en biografi se Simon Berchelt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18519>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av B. Boëthius.), (hämtad 2026-01-03).
249. Arvidus Magnis Rydaholmensis, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18856>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Bror Schnittger.), (hämtad 2025-11-07). Inger Larsson, "Encyklopedisk litteratur" i Larsson et al (red.) (2010) s. 200–220.
250. Arvidus Magnis Rydaholmensis, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18856>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Bror Schnittger.), (hämtad 2025-11-07). Inger Larsson, "Encyklopedisk litteratur" i Larsson et al (red.) (2010) s. 200–220.
251. Om naturen som ett apotek och om den senmedeltida och 1500-tals sjukvården och läkekonsten se Lindroth ("Medeltiden", "Reformationstiden" 1997) s. 147–160; Håkan Tunón, "Medicinalväxter" i *Människan och floran: Etnobiologin i Sverige* bd 2 (2005) s. 395–406.
252. *Sylva experimentorum probatissimorum tam simplicium quam compositorum. Das ist Experiment Buch ... In vier vnterschiedliche Theil ... Ausz den Schrifftten der allergelärtesten Scribenten, ... durch M. Johannem Wittichium ... [kolofon:] Gedruckt zu Leipzig, bey vnd in verlegung Nicol. Nerlichs. Anno MDCVII.* 109132_SKOBOK.
253. Västerbro (2016).
254. Barbro Bursell, "Grevinna och mor" i Williams (red.) (2022) s. 72.
255. *Beschreibung desz Königreichs Franckreich und ietziger Regierungs-Arth... Ausz dem Frantzösischen ins Teutsche versetzt. Leipzig, Verlegens die Schürisch- und Götischen Erben und Johann Fritzsche, gedruckt bey Johann-Erich Hahnen.* 1675. 91572_SKOBOK. Samhör med 98124_SKOBOK. (Inbunden i samma band).
256. ...*Historico chronologicum compendiorum compendium sine dispendio... Francofurti impensis Laur. Sigism. Cörneri, bibliopol. Lipsiens. Anno MDCLXXIV.* 98124_SKOBOK. Samhör med 91572_SKOBOK. (Inbunden i samma band).
257. ...*Libri V. de vita longa, breui, & sana deque triplici corpore... nunc... studio Gerardi Dornei commentariis illustrati. Francoforti... MDLXXXIII.* 104938_SKOBOK samhör med 95723, 104934 och 104935.

258. *Artis, avriferæ, quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent turbam philosophorum, ... avtores... Basileæ, excudebat Conr. Waldkirch, expensis Claudii de Marne, & Ioan. Avbry... MDXCIII.* 91493_SKOBOK.

259. Framställningen över alkemins historia bygger på Eriksson (2023) s. 270–277; Karlsson (2010), passim; Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 128–178.

260. *Libri V. de vita longa, breui, & sana deque triplici corpore, nunc... studio Gerardi Dornei commentariis illustrati. Francoforti... MDLXXXIII.* 104938_SKOBOK. Samhör med 95723_SKOBOK, 104934_SKOBOK och 104935_SKOBOK. (Inbundna i samma band).

261. Per Brahes Tröstebok. Se också Eriksson (2009) s. 377f.

262. *Artis, avriferæ, quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent turbam philosophorum, ... avtores... Basileæ, excudebat Conr. Waldkirch, expensis Claudii de Marne, & Ioan. Avbry... MDXCIII.* 91493_SKOBOK.

263. *Levini Lemnii Medici Zirizaei Occulta natvræ miracula, ac varia rerum documenta Probabili Ratione Atque Artifici Coniectura Explicata: Quibus Pr[a]eter Priores Fusissimè Recognitos Ac Multis In Locis Locupletatos, Accesserunt Libri Duo Noui, Mira Rerum Ac Sententiarum Varietate Exornati, Qui Studioso Audioq[ue]; Lectori Vsui Sunt Futuri, & Oblectamento : Elenchus Operis, & Capitum Enumeratio, Omnium Gustum Exhibebunt 1564.* [Kolofon: Antverpiæ, typis Ioannis Withagii.] 102431_SKOBOK.

264. *Philippi Avreoli Theophrasti Paracelsi... Centum quindecim curationes experimetaque, e germanico idiomate in latinu versa. Accesserunt quedam præclare atque utilissima a B.G.a Portu Aquitano annexa. Item abdita quedam Isaaci Hollandi de opere vegetabili & animali adiecimus. Adiuncta est denuo Practica operis magni Philippi à Rouillasco Pedemontano... Excudebat Iohannes Lertout. MDLXXXII.* 104937_SKOBOK.

265. *Medicinae chymicæ, et veri potabilis auri assertio, ex lucubrationibus Fra. Anthonii Londinensis... Cantabrigiæ, ex officina Cantrelli Legge... 1610.* 94833_SKOBOK.

266. "Francis Anthony", *Oxford Dictionary of National Biography*, online-resurs (hämtad 2025-12-19).

267. "Francis Anthony", *Oxford Dictionary of National Biography*, online-resurs (hämtad 2025-12-19).

268. Eriksson (2009) s. 388f.

269. Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 492–508.

270. Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 492–508.

271. ... *Opera omnia, sive astronomiæ instauratæ progymnasmata in duas partes distributa, quorum prima de restitutione motuum solis & lunæ, stellarumque inerrantium tractat. Secunda... de mundi ætherei recentioribus phænomenis agit...* MDCXLVIII. Editio ultima... Francofurti, impensis Ioannis Godofredi Schönvvetteri. 96316_SKOBOK. *Dissertatio, de nativa saturni facie... Addita est, tam eclipseos solaris anni 1656 observatio... Gedani edita, anno... 1656. Sumptibus auctoris, typis Reinigeri.* 100716_SKOBOK. *Veritatis proscenium, in quo aulæum erroris tragicum dimovetur, siparium ignorantie scenicum complicatur, ipsaque veritas à suo ministro in publicum producitur, seu demonstratio quædam analytica : in qua cuilibet comparationis particule, in appendice quadam à Joanne Keplero, nuper in fine Harmoniæ suæ mundanæ edita; factæ inter Harmoniam suam mundanam, & illam Roberti Fludd, ipsissimis veritatis argumentis respondetur. Authore Roberto Fludd, aliàs de Fluctibus. Francofurti, typis Erasmi Kempfferi, sumptibus Ioan. Theodor. de Bry, anno MDCXXI.* 99115_SKOBOK.

272. Lindroth ("Frihetstiden", 1997) s. 275–279.

273. *Epitome astronomiæ, quæ brevi explicatione omnia, tam ad sphaericam quam theoricam eius partem pertinentia... deducta...*, MDLXXXII. (Kolofon:) *Heidelbergæ, excudebat Iacobus Mylius...* 104379_SKOBOK.

274. Robert S. Westman, "Johannes Kepler: German astronomer", Encyclopedia Britannica (hämtad 2025-12-27).

275. ... *Commentariorum in astrolabium... libri sex nunc primum in lucem editi...* Lvtetiae apud Vascosanum... MDLI... 106139_SKOBOK.

276. Eriksson (2006) s. 67f; Lindroth ("Stormaktstiden", 1997) s. 148–152.

277. *Swerikes landz lagh, effter som han är afffordom... herr Carll then nijonde... öffuersedd, confirmerat, och åhr 1608. publicerat worden. Nu... på nyt vplagd...* Stockholm, anno 1621. 94085_SKOBOK.

278. *Magnus Erikssons landslag* i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén (Stockholm 1962).

279. Ekholst (2009).

280. *Swerikes landz lagh, effter som han är afffordom... herr Carll then nijonde... öffuersedd, confirmerat, och åhr 1608. publicerat worden. Nu... på nyt vplagd...* Stockholm, anno 1621. 94085_SKOBOK.

281. Ignatius Meurer, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9299>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Tomas Lidman), (hämtad 2025-12-27).

282. Cavallin (1858) s. 145ff.
283. Cavallin (1858) s. 145ff.
284. Cavallin (1858) s. 145ff.
285. Bönen finns i Carlquist & Carlquist (utg.) *Nådig Fru Kristinas andaktsbok*.
286. Om Kristina Nilsdotter Gyllenstiernas liv och händelserna om och kring blodbadet 1520 se Eriksson (2017) s. 202ff.
287. Lindroth ("Medeltiden", "Reformationstiden", 1997) s. 83f.
288. Lindroth ("Medeltiden", "Reformationstiden", 1997) s. 83f.
289. Sinikka Neuhaus, "Reformationen" i Christensson (red.) (2005) s. 181–219.
290. Sinikka Neuhaus, "Reformationen" i Christensson (red.) (2005) s. 185.
291. [*Thet nyia testamentit på swensko.*] (Kolofon:) *Prentat i Stockholm åår effter gudz byrd MDXXVI. på femtonde dagh augusti...* 94168_SKOBOK.
292. Redogörelsen som följer över den svenska Bibelns och reformationens historia bygger på Sinikka Neuhaus, "Reformationen" i Christensson (red.) (2005) s. 181–219 och Lindroth ("Medeltiden", "Reformationstiden", 1997) s. 83ff.
293. *Ausslegung des gantzen Psalters Davids... Sampt einer Vorrede... Johan Gerhards... Gedrucht und verlegt zu Jehna durch Tobiam Steinmann, im Jahr MDCXXIV.* 94946_SKOBOK.
294. Lindquist (1939) passim.
295. Om honom och hans verk se Lindquist (1939) s. 22ff, 123–126, 196–199 och passim.
296. Lindquist (1939).
297. *Ausslegung des gantzen Psalters Davids... Sampt einer Vorrede... Johan Gerhards... Gedrucht und verlegt zu Jehna durch Tobiam Steinmann, im Jahr MDCXXIV.* 94946_SKOBOK.
298. Se t.ex. Lindquist (1939) s. 230–234; Richter (2026).
299. Tröja av vitt, pikerat atlassiden med åtta skört. 11970_SKO.
300. Lindquist (1939) s. 123–126, passim.
301. *Chiromance & physionomie par le regard des membres de l'homme, fait par Jean de Indagine. Plus dudit, la diffinition des faces des signes, ... Le tout mis en*

françois par Antoine Du Moulin ... A Lyon, par Jean de Tournes. MDLXXI ...
101149_SKOBOK.

302. *Nationalencyklopedin*, "kiromanti". <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/johann-arndt> (hämtad 2025-12-29).

303. *Concordantiae biblicorum germanico-hebraico-graecae-Deutsche, Hebräische und Griechische Concordantz Bibel...zusammen gebracht von M.Friedrich lanckischen... Vormahls... D.Martini Geieri, sel. zu erst heraus gegeben. Leipzig und Franckfurth, in Verlegung derer Lanckischen Erben. Gedruckt bey Johann Heinrich Richtern.1688. 110077_SKOBOK; Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrifft deutsch, D. Mart. Luth. ...Lüneburg, gedruckt und verlegt bey Johan und Heinrich Sternen, Buchführern daselbsten. Anno MDCXLIII. 110112_SKOBOK*

304. *Biblia. Das ist die Gantze H. Schrifft verdeutscht durch D. Martin Luther... Nürnberg, Christoff Riegels, 1683. 110130_SKOBOK.*

305. Estborn (1929) och Lindquist (1939).

306. *Biblia. Das ist die Gantze H. Schrifft verdeutscht durch D. Martin Luther... Nürnberg, Christoff Riegels, 1683. 110130_SKOBOK.*

307. Losman (1971).

308. *Villa Benedetta descritta... Roma, per il Mascardi. MDCLXXVII. 103525_SKOBOK.*

309. Losman (1971) s. 4 och passim.

310. Falkdalen (2010) s. 60–61, 102; Losman (1967) s. 131f; Losman (1994) s. 16.

311. *Carolus Canvti CXXXIX. svecorum rex. Carmine elegiaco celebratus in honorem... D. Gostavi, suecorum... regis, ab Henrico Mollero Hesso... Edita Rostochii in officina Ludovici Ditzii, anno MDLV. 104105_SKOBOK.*

312. *Carolus Canvti CXXXIX. svecorum rex. Carmine elegiaco celebratus in honorem... D. Gostavi, suecorum... regis, ab Henrico Mollero Hesso... Edita Rostochii in officina Ludovici Ditzii, anno MDLV. 104105_SKOBOK.*

313. *Carolus Canvti CXXXIX. svecorum rex. Carmine elegiaco celebratus in honorem... D. Gostavi, suecorum... regis, ab Henrico Mollero Hesso... Edita Rostochii in officina Ludovici Ditzii, anno MDLV. 104105_SKOBOK.*

314. Losman (1967) s. 131f; Losman (1994) s. 16. Se också Eriksson (2008).

315. *Clarus* var en plats för Apollons orakel nära Smyrna i Mindre Asien.

316. Aonien är den region där Musernas heliga berg Helicon ligger. Aoniderna är alltså Muserna själva, och Aoniskt är det som har med dem att göra. (Översättarens kommentar).

317. Självförminskningen som formaliserad trop i lovdikter diskuteras utförligt hos Curtius, *European literature and the Latin middle ages* (ss. 83–85). (Översättarens kommentar).

318. Den döda modern som i direkt anföring talar till sin son tycks vara en ovanlig trop, som i den klassiska litteraturen så vitt översättaren vet bara återfinns i Propertius elegi IV:6, där diktarens älskarinna Cynthia talar till honom i en dröm. (Översättarens kommentar).

319. Latin, bokstavligen *Pärla*. (Översättarens kommentar).

320. Egentligen *Mars och toga*, klassiska metonymier. (Översättarens kommentar).

321. En ovanlig bild av livet efter detta med tanke på den rådande religionen. *Mens* som den del av människan som lever vidare bland *gudinnorna* vittnar om författarens och framförallt mottagarens intresse för hermetism och (ny) platonism. (Översättarens kommentar).

322. *Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten, auff alle Tage in der Wochen, sampt... Hauptsprüchen dess alten vnd neuen Testaments, auff die Hauptstück des catechismi gerichtet... Leipzig, in Henning Grossen des ältern Buchhändlers Druckerey, vnd auff seinen Verlag, verfertiget... MDCXIV. (Kolofof, 2:a delen:) ... Gedruckt zu Leipzig durch Georgium Liger... MDCXXI. 105880_SKOBOK. Samhör med 92478_SKOBOK (inbunden i samma band).*

323. Allmänt om 1600-talets andaktsliv se Lindquist (1939). Skoklosters exemplar av *Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten* behandlas också utförligt av Richter (2026).

324. Se också Richter (2026).

325. Richter (2026).

326. Wikipedia och där anförda källor.

327. *De imitando Christo. Om Christi effterfølgelse... (Kolofof:) Prentet i Kiøbenhaffn, hos Henrich Waldkirch. 1599. 108132_SKOBOK*

328. Richter (2026) behandlar förtjänstfullt denna bok.

329. [Titelblad saknas, avtryck förs. v. delvis tydbart:] *Præparationes de votæ ... Brunsbergæ ... [-] 94193_SKOBOK.*

330. *Berümtet Fürtrefflicher Leut Leben, Handlung und Thaten... Merckwürdiger Historien und Geschichten... Erster/-Ander/ Theyl. ... durch Georgen Klee von Manszfeld... in eitel Teutsch versetzt... Getruckt zu Straszburg, bei Bernhart Jobin... MDLXXXIX.* 110991_SKOBOK.

331. https://www.adelsvapen.com/genealogi/Ulfsparre_af_Broxvik_nr_37 (hämtad 2026-01-05).

332. https://www.adelsvapen.com/genealogi/Ulfsparre_af_Broxvik_nr_37 (hämtad 2026-01-05).

333. Winberg (2018).

334. *Praecationes in singulos septimanae dies. Ex Job: Auenarij Germanicé publicatis precibus, in latinum conuersæ ... Argentorati apud Bernh: Iobinu. MDLXXXIII.* 100288_SKOBOK.

335. För en lista över hans verk se http://www.prld.org/author_view.php?a_id=2049.

336. Estborn (1929) passim; Lindquist (1939) s. 196ff, 258ff.

337. *Lijkpredikan, öfwer... Fru Anna Margareta Bielke... grefwinna till Wisingsborgh, friherrinna til Ridboholm... Hwars salige lekamen... utfördes ifrå Stockholms storkyrckia, den 25. Junii, 1643 och til... hwilokammar uthi Österryds socknekyrkia... Hållen ... aff D. Olavo Laurelio ... Tryckt aff Ignatio Meurer, åhr 1645.* 102143_SKOBOK.

338. *En christeligh lijk-predikan hållen anno 1645. den 25. Junij, vthi Vbsala domkyrkia ... tå then fordom, ädle och wälb. nu mera s. frw, Frw Kristina Sigridh Bielke, boren frijherre dotter til Kråkerum ... bleff medh öfligh solennitet, beledsagad til sin graff och lägerstadh, aff Erico Gabrielis Emporagio ... Stockholm, tryckt hoos Ignatium Meurer.* 98623_SKOBOK.

339. Häggblom (2022) s. 180.

340. Emma Smith, "Marital Marginalia: The Seventeenth-Century Library of Thomas and Isabella Hervey" i Acheson (red.) (2019) s. 168.

341. *Biblischer Weyrauch, Zum süßen Geruch Gottseeliger Andachten, Aus H. Schrifft also zusammen gelesen... Samt Heilsamer Vorbereitung Zum Beichtstuhl, und H. Abendmahl... in dieser Andern Edition, auf ein grosses vermehret... Copenhagen, Bey Job. Melchior Liebe... Gedruckt durch Johan Jacob Bornheinrich, Anno 1692.* 102115_SKOBOK.

342. Se t.ex. Hammar & Norrhem (2025).

343. *Skööna och merkelige Scrifftennes sententier, förclarade aff... D. Martino Luthero... Uthtålkade aff Petro Iohannis Gotho Norcopensi. Rostock... 1597. (Kolofof:) Rostock, prentat aff Steffan Mülman... MDIIIC. Med uthtålkarens egna bekästning... 103046_SKOBOK. Samhör med 98859_SKOBOK. (Inbunden i samma band).*
344. *Grammatica... recognita et locupletata. Accessit tractatus de orthographia recens... Vitebergae anno MDLXXVI. 103594_SKOBOK.*
345. *Annotationes in grammaticen D. Philippi Melanthonis latinam... Iam primum per Lucam Lossium... conscriptæ... Ad postremam anni 1554. grammatices editionem accommodatæ. Ioan. Irenæus ad candidum lectorem... Franc. apud hæred. Chr. Egenolphi. MDLIX. 102866_SKOBOK.*
346. *Logicæ peripateticæ præcepta... MDCXIX... Hafniæ, literis Sartorianis. (Nytt titelblad:) ...Enchiridion metaphysicum... (Nytt titelblad:) ...Enchiridion ethicum... (Nytt titelblad:) Physicæ generalis præcepta... (Nytt titelblad:) Physicæ specialis præcept... (Nytt titelblad:) Rhetorica... 95401_SKOBOK.*
347. *Tabulæ plane novæ coniugationum ebraicarum... Subiecta insuper collatione VII. ordinum, cum exacta radicum investigatione... Witebergæ, excudebat Iohannes Dörffer, typis Cratonianis anno 1596. 104432_SKOBOK.*
348. Hähl (1847) s. 287; Kylander, släkter, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11895>, *Svenskt biografiskt lexikon*, (hämtad 2026-01-06).
349. Hähl (1847) s. 287; Kylander, släkter, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11895>, *Svenskt biografiskt lexikon*, (hämtad 2026-01-06).
350. Hähl (1847) s. 287; Kylander, släkter, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11895>, *Svenskt biografiskt lexikon*, (hämtad 2026-01-06).
351. *Historia, oder eigentliche, warhaffte Beschreibung, aller gedenckwürdigen Sachen, Geschichten, vnd Hendeln, die sich vnter der Regierung Heinrici II. 92639_SKOBOK.*
352. *Commentarius in Matthæum Evangelistam. Ex prælectionibus Davidis Chytræi collectus. Vitebergæ, excudebat Iohannes Crato. Anno MDLVIII. 91759_SKOBOK.*
353. Losman (1980) s. 11 och passim.
354. Losman (1980) s. 91.
355. Losman (1980) s. 126f.
356. *Itinerarium, das ist: historische Beschreibung, weyland Herrn Georgen von Ehingen raisens nach der Ritterschafft, vor 150. Jaren, in X. vnderschiedliche*

Königreich verbracht... museo colligirt vn dvon Dominico Custode... Augspurg, in Kupffer gestochen, vnd in Truck verfertigt anno MDC. (Kolofon:) Gedruckt zu Augspurg, bey Johan Schultes, in verlegung Dominici Custodis. 98415_SKOBOK.

357. Om just denna bokens funktion som återkallare av avlidna, se .. Lina Bolzoni

358. *Regnum Congo, hoc est... Beschreibung desz Königreichs Congo in Africa, vnd deren angrentzenden Länder... Jetzo... in... teutsche Spraach transferieret... durch Augvstinvm Cassiodorvm. Auch mit... Figuren gezieret... durch Hans Dietherich vnd Hans Israel von Bry... Getruckt zu Franckfort am Mayn, durch Matthias Becker in Verlegung Hans Dietrich und Hans Israel von Bry, im Jahr MDCIX. 102847_SKOBOK. (Samhör med 102639_SKOBOK, 102640_SKOBOK och 102641_SKOBOK).*

Källor och litteraturförteckning

ARKIV

SKOKLOSTERS SLOTT SAMLINGAR

Andächtige Gebet, Gesenge vnd Collecten, auff alle Tage in der Wochen, sampt... Hauptsprüchen dess alten vnd neuen Testaments, auff die Hauptstück des catechismi gerichtet... Leipzig, in Henning Grossen des ältern Buchhändlers Druckerey, vnd auff seinen Verlag, verfertigt... MDCXIV. (Koloфон, 2:a delen:) ...Gedruckt zu Leipzig durch Georgium Liger... MDCXXI. 105880_SKOBOK. Samhör med 92478_SKOBOK (inbunden i samma band).

Annotationes in grammaticen D. Philippi Melanthonis latinam... Iam primum per Lucam Lossium... conscriptæ... Ad postremam anni 1554. grammatices editionem accommodatæ. Ioan. Irenæus ad candidum lectorem... Franc. apud hered. Chr. Egenolphi. MDLIX. 102866_SKOBOK.

Arithmetica Tironica: eller kort och grundelig anwisning, at practice lära all nödwändig hus- och handels-räkning...samlad af Roloff Andersson... Stockholm, tryckt hos Carl Stolpe, 1779. 94791_SKOBOK.

Arithmetice practicæ methodvs Facilis... Lipsiæ, anno MDLXXXXI. (Koloфон:) Lipsiæ, ex officina typographica Abrahami Lambergi anno MDXCI. 99517_SKOBOK.

Artis, avriferæ, quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent turbam philosophorum, ... avtores... Basileæ, excudebat Conr. Waldkirch, expensis Claudii de Marne, & Ioan. Avbry... MDXCIII. 91493_SKOBOK.

Auslegung des gantzen Psalters Davids... Sampt einer Vorrede... Johan Gerhards... Gedruckt und verlegt zu Jehna durch Tobiam Steinmann, im Jahr MDCXXIV. 94946_SKOBOK.

Berümtet Fürtrefflicher Leut Leben, Handlung und Thaten... Merckwürdiger Historien und Geschichten... Erster-/Ander/ Theyl. ... durch Georgen Klee von Manszfeld... in eitel Teutsch versetzt... Getruckt zu Straszburg, bei Bernhart Jobin... MDLXXXIX. 110991_SKOBOK.

Beschreibung desz Königreichs Franckreich und ietziger Regierungs-Arth... Ausz dem Frantzösischen ins Teutsche versetzt. Leipzig, Verlegtens die Schürisch- und Götschen Erben und Johann Fritzsche, gedruckt bey Johann-Erich Hahnen. 1675. 91572_SKOBOK. Samhör med: 98124_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrift deutsch, D. Mart. Luth... Lüneburg bey den Sternen, im tausend hundert sechs, vier und dreyssigstem Jahr, da stolzen Frid lieblich blüht, ich gedrucket war. (Kolofo:) Gedruckt und verlegt bey Johann vnd Heinrich Sternen... MDCXXXV. 91598_SKOBOK.

Biblia. Das ist: die gantze heilige Schrift deutsch, D. Mart. Luth. ... Lüneburg, gedruckt und verlegt bey Johan und Heinrich Sternen, Buchführern daselbsten. Anno MDCXLIII. 110112_SKOBOK.

Biblia. Das ist die Gantze H. Schrift verdeutscht durch D. Martin Luther... Nürnberg, Christoff Riegels, 1683. 110130_SKOBOK.

Biblia, thet är, All Then Helga Skriffit på swensko; efter Konung Friedrich Then Förstas Befalning....Norrköping, tryckt hos Carl Friedrich Broocman, Åhr 1728. 110111_SKOBOK.

Biblischer Weyrauch, Zum süßen Geruch Gottseeliger Andachten, Aus H. Schrift also zusammen gelesen... Samt Heilsamer Vorbereitung Zum Beichtstuhl, und H. Abendmahl... in dieser Andern Edition, auf ein grosses vermehret... Copenhagen, Bey Joh. Melchior Liebe... Gedruckt durch Johan Jacob Bornheinrich, Anno 1692. 102115_SKOBOK.

Carolus Canvti CXXXIX. svecorum rex. Carmine elegiaco celebratus in honorem... D. Gostavi, suecorum... regis, ab Henrico Mollero Hesso... Edita Rostochii in officina Ludovici Ditzii, anno MDLV. 104105_SKOBOK.

Chiromance & physionomie par le regard des membres de l'homme, fait par Jean de Indagine. Plus dudit, la diffinition des faces des signes, ... Le tout mis en françois par Antoine Du Moulin ... A Lyon, par Jean de Tournes. MDLXXI ... 101149_SKOBOK.

Christlich-Gebührliche Klag- Trost- und Ehren-Gedächtnuss der Weyland Hochgebohrenen Gräffin und Frauen, Frauen Annae Margrethae Wrangelin, Gebornen von Haugwitz. Des Hochgebohrnen Graffen und Herrn, Herrn Carl-Gustav-Wrangels, Graffen zu Sylvisburg, Freyherrn zu Lindenberg und Lüdenhoff, Herrn zu Schokloster, Brehmer Verde, Wrangelsburg, Spicker, Rappin, Eckbyhoff und Greiffenberg. Ihro Königl. Mayst. und dero Reichen Schweden Raths, Marsch, General Feldherrn und Praesidentens im Königl. Kriegs-Collegio, General Gouverneurs über Pomern, Oberland Richters über Vpland und Canslews zu Greiffswald. Hertzlieb gewesenen, nunmehr An. 1673. den 20. Martij Nachts zwischen 11. Und 12. Uhr in dem HErrn JEsu selig entschlaffenen Frau Gemahlin. Bey dero am 11. Maij in Königl. Fürstl. Gräffl. Herrl. Adel. Und sonst Hochansehnlicher Volckreicher Gegenwart, aus der grossen Haupt- in die Ritterholms Kirche, geschehenen Hochgräffl. Leich-Versetzung, mündlich gethan Aus denen von der Hochseel Frau Gräffin selbst zuerklären verordneten Worten des Apostels Pauli in 1. Epist. And die Corinth.

Cap. I.V.30 Durch M. Johann Henrich Gerthen, Königl. Teutschen Ober-Hoffpredigern, Getruckt zu Stockholm bey Hans Georg Eberdt, Im Jahr 1673.
111104_SKOBOK.

Chronica der freyen Bergstadt in S. Joachimsthal, vom sechzehenden Jahr an, bisz zu ende des XVII. Jahrs. Sampt einer Auszlegung des CXXXIII. Psalm. Johann. Mathesij ... Lipsiae, excudebant hæredes Valentini am Ende. Anno MDCXVIII. 103465_SKOBOK. Samhör med: 103471. (Inbunden i samma band).

...Commentariorum in astrolabium... libri sex nunc primum in lucem editi... Lvtetiae apud Vascosanum... MDLI... 106139_SKOBOK.

Commentarius in Matthæum Evangelistam. Ex prælectionibus Davidis Chytræi collectus. Vitebergæ, excvdebat Iohannes Crato. Anno MDLVIII. 91759_SKOBOK.

Compendiolvm mvsicæ pro incipientibvs... denuo, cum additione alterius compendioli recognitus. Magdebvrgi excvdebat VVolffgangus Kirchnerus MDLXXXIII (Magdeburg 1584). 98825_SKOBOK. Samhör med: 102735_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Concordantie biblicorum germanico-hebraico-græcae---Deutsche, Hebräische und Griechische Concordantz Bibel...zusammen gebracht von M.Friedrich lanckischen...Vormahls...D.Martini Geieri, sel. zu erst heraus gegeben. Leipzig und Franckfurth, in Verlegung derer Lanckischen Erben. Gedruckt bey Johann Heinrich Richtern.1688. 110077_SKOBOK.

Davidis Psaltare (Titelblad saknas, incipit: Forspråk vthi Daudidz Psaltare).
111119_SKOBOK.

Das erste Theyl des Regentenbuchs... (Kolofoon:) Gedruckt zu Leipzig durch Iacobum Berwald 1556. Jar. 102277_SKOBOK. Samhör med: 107804_SKOBOK. Samhör med: 96407_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Das Leiden vnnd Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten... Auff new... emendirt... 96489_SKOBOK.

...Evangelia et epistolae dominicorum ac festorum dierum græcè & latinè. Lipsiae, anno MDLXXIX. (Kolofoon:) Lipsiæ, imprimebat Ioannes Steinman... 92332_SKOBOK.

De imitando Christo. Om Christi effterfølgelse... (Kolofoon:) Prentet i Kiöbenhaffn, hos Henrich Waldkirch. 1599. 108132_SKOBOK.

Dissertatio, de nativa saturni facie... Addita est, tam eclipseos solaris anni 1656 observatio... Gedani edita, anno... 1656. Sumptibus autoris, typis Reinigeri. 100716_SKOBOK.

En christeligh lijk-predikan hållen anno 1645. den 25. Junij, vthi Vbsala domkyrkia ... tå then fordom, ädle och wälb. nu mera s. frw, Frw Kristina Sigridh Bielke, boren frijherre dotter til Kråkerum ... bleff medh öfligh solennitet, beledsagad til sin graff och lägerstadh, aff Erico Gabrielis Emporagio ... Stockholm, tryckt hoos Ignatium Meurer. 98623_SKOBOK.

En skön nyttelig lægebog ind hollendis askillige mange sköne forfarne lægedommer... Fordansket aff Henrick Smit udi Malmö anno MDLVII... Prented i Köbenhaffn anno MDLVII. [Her effter følger en taffle paa atskillig legedom som skal köbis i apoteken...]. ...107345_SKOBOK. Samhör med: 107346_SKOBOK och 107344_SKOBOK. (Inbundna i samma band).

Epitome astronomiae, qua brevi explicatione omnia, tam ad sphaericam quam theoricam eius partem pertinentia... deducta..., MDLXXXII. (Kolofon:) Heidelbergæ, excudebat Iacobus Mylius... 104379_SKOBOK.

...Evangelia et epistolae dominicorum ac festorum dierum græcè & latinè. Lipsiæ, anno MDLXXIX. (Kolofon:) Lipsiæ, imprimebat Ioannes Steinman... 92332_SKOBOK.

...Fünff geistreiche Bücher von wahren Christenthum... auff's neue zum andern mahl auffgeleget... vermehret... Welchen noch beygefüget drey andere kleine Bücher... Leipzig, zufinden bey Joh. Herbord Klosz und Joh. Heinichens Wittib. Druckts Joh. Heinrich Richter... 1696. 94948_SKOBOK.

Förteckning över böcker i Skoklosters slotts bibliotek 1665 – Catalogvs Librorum in Bibliothecam. SKO_Bibl_1665.

Förteckning över böcker i Skoklosters slotts bibliotek 1689 med tillägg 1713 – Catalogus Librorum qui inveniuntur in Bibliotheca Skoklosteriana. SKO_Bibl_1689_1713.

Genealogia vnd chronica des... königlichen vnd fürstlichen Hauses, der Fürsten zu Anhalt, Graffen zu Ballenstedt vnd Ascanie, Herrn zu Bergburgk vnd Zerbst, auff 1055 Jar, in sechs Büchern, mit... fürstlichen Wopen gezieret... Mit einer Vorrede Herrn Philippi Melanthon. 1556. 96407_SKOBOK. Samhör med: 102277_SKOBOK och 107804_SKOBOK. (Inbundna i samma band).

Grammatica... recognita et locupletata. Accessit tractatus de orthographia recens... Vitebergæ anno MDLXXVI. 103594_SKOBOK.

Grammaticae opus sane pulcherrimum, prima pars Alexandri Theopagitæ, cum... Hermannii Torrentini commentariis adnotame[n]tisque. Ioa. Despauterius. Secunda eiusdem, a Kempone Tessalensi... explicata. Loco tertiæ, Versilogus Mancinelli ab Ioan. Murmellio... enarratus... Donatus...

cum Rudimentis despanterii... adiectus... Anno MDXXV. (Kolofoon:) Colonia expensis honesti Petri Quentel anno MDXXV. 94699_SKOBOK. Samhör med: 98076_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Historia, oder eigentliche, warhaffte Beschreibung, aller gedenckwürdigen Sachen, Geschichten, vnd Hendeln, die sich vnter der Regierung Heinrici II. 92639_SKOBOK.

...Historico chronologicum compendiorum compendium sine dispendio... Francofurti impensis Laur. Sigism. Cörneri, bibliopol. Lipsiens. Anno MDCLXXIV. 98124_SKOBOK. Samhör med: 91572_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Inventarium över Skokloster upprättat 1823 B. SKO_Inv_1823_B.

Inventarium Över Skoklosters Slott 1845 B. Inventarium-over-skoklosters-slott-1845-b.

Itinerarium, das ist: historische Beschreibung, weyland Herrn Georgen von Ehingen raisens nach der Ritterschafft, vor 150. Jaren, in X. vnderschiedliche Königreich verbracht... museo colligirt vn dvon Dominico Custode... Augspurg, in Kupffer gestochen, vnd in Truck verfertiget anno MDC. (Kolofoon:) Gedruckt zu Augspurg, bey Johan Schultes, in verlegung Dominici Custodis. 98415_SKOBOK.

Kejser Heinrich des vierdten hertzogen zu francken vnd am Rhyn etc fünfftzigjähige Historia: von seinem läben vnd thaaten... Durch Johann Stumpffen, ausz den alten... latinischen Geschichtschreybern... in teütsche spraach gezogen mit... Figuren beziert, vnd in vier Bücher geteilt... Gedruckt zu Zürych, bey Christoffel Froschover... MDLVI. 107804_SKOBOK. Samhör med: 102277_SKOBOK och 96407_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Das Leiden vnnd Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten... Auffß new... emendirt... 96489_SKOBOK.

Levini Lemnii Medici Zirizaei Occulta natvræ miracvla, ac varia rerum documenta Probabili Ratione Atque Artifici Coniectura Explicata: Quibus Pr[a]leter Priores Fusissimè Recognitos Ac Multis In Locis Locupletatos, Accesserunt Libri Duo Noui, Mira Rerum Ac Sententiarum Varietate Exornati, Qui Studioso Audioq[ue]; Lectori Vsui Sunt Futuri, & Oblectamento : Elenchus Operis, & Capitum Enumeratio, Omnium Gustum Exhibebunt 1564. [Kolofoon: Antverpiæ, typis Ioannis Withagii.] 102431_SKOBOK.

...*Libri V. de vita longa, breui, & sana deque triplici corpore... nunc... studio Gerardi Dornei commentariis illustrati. Francoforti... MDLXXXIII.* 104938_SKOBOK samhör med: 95723, 104934 och 104935. (Inbundna i samma band).

Lijkpredikan, öfwer... Fru Anna Margareta Bielke... grefwinna till Wisingsborgh, friherrinna til Ridboholm... Hwars salige lekamen... utfördes ifrå Stockholms storkyrckia, den 25. Junii, 1643 och til... hwilokammar uthi Österryds socknekyrkia... Hällen ... aff D. Olavo Laurelio ... Tryckt aff Ignatio Meurer, åhr 1645. 102143_SKOBOK.

Logicæ peripateticæ præcepta... MDCXIX... Hafniæ, literis Sartorianis. (Nytt titelblad:) ...Enchiridion metaphysicum... (Nytt titelblad:) ...Enchiridion ethicum... (Nytt titelblad:) Physicæ generalis præcepta... (Nytt titelblad:) Physicæ specialis præcept... (Nytt titelblad:) Rhetorica... 95401_SKOBOK.

Medicinae chymicæ, et veri potabilis auri assertio, ex lucubrationibus Fra. Anthonii Londinensis... Cantabrigiæ, ex officina Cantrelli Legge... 1610. 94833_SKOBOK.

Musica... Ab autore denvo recognita, multisque novis regulis & exemplis adaucta. Francofordiæ ad Oderam, imprimebat Ioannes Eichorn (Frankfurt an der Oder 1500-tal). 102735_SKOBOK . Samhör med: 98825_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

...*Opera omnia, sive astronomiæ instauratæ progymnasmata in duas partes distributa, quorum prima de restitutione motuum solis & lunæ, stellarumque inerrantium tractat. Secunda... de mundi ætherei recentioribus phenomensis agit... MDCXLVIII. Editio ultima... Francofurti, impensis Ioannis Godofredi Schönvvetteri.* 96316_SKOBOK.

Quæ intus continentur. Syria, ad Ptolomaici operis rationem. Præterea Strabone, Plinio, & Antonio auctoribus locupletata. Palestina, iisdem auctoribus... Arabia... iisdem auctoribus. Aegyptus, iisdem auctoribus... Schondia... Holmiæ... per Christiernum Datiæ cimbricæ regem... Regionum superiorum, singulæ tabulæ geographica. Argentorati, apud Petrum Opilionem. MDXXXII. 109423_SKOBOK.

Philippi Avreoli Theophrasti Paracelsi... Centum quindecim curationes experimetaque, e germanico idiomate in latinu versa. Accesserunt quædam præclare atque utilissima a B.G.a Portu Aquitano annexa. Item abdita quædam Isaaci Hollandi de opere vegetabili & animali adiecimus. Adiuncta est denuo Practica operis magni Philippi à Rouillasco Pedemontano... Excudebat Iohannes Lertout. MDLXXXII. 104937_SKOBOK.

Praecationes in singulos septimanae dies. Ex Job: Auenarij Germanicé publicatis precibus, in latinum conuersæ ... Argentorati apud Bernh: Iobinu. MDLXXXIII. 100288_SKOBOK.

[Titelblad saknas, avtryck förs. v. delvis tydligt:] *Præparationes de votæ ... Brunsbergæ ... [-]. 94193_SKOBOK.*

Regnum Congo, hoc est... Beschreibung desz Königreichs Congo in Africa, vnd deren angrentzenden Länder... Jetzo... in... teutsche Sprach transferieret... durch Augvstinvm Cassiodorvm. Auch mit... Figuren gezieret... durch Hans Dietherich vnd Hans Israel von Bry... Getruckt zu Franckfort am Mayn, durch Matthias Becker in Verlegung Hans Dietrich und Hans Israel von Bry, im Jahr MDCIX. 102847_SKOBOK. Samhör med: 102639_SKOBOK, 102640_SKOBOK och 102641_SKOBOK. (Inbundna i samma band).

Register över Salsta bibliotek register-over-salsta-bibliotek, Skoklosters slott.

Quæ intus continentvr. Syria, ad Ptolomaici operis rationem. Præterea Strabone, Plinio, & Antonio auctoribus locupletata. Palestina, iisdem auctoribus... Arabia... iisdem auctoribus. Aegyptus, iisdem auctoribus... Schondia... Holmiae... per Christiernum Datie cimbricæ regem... Regionum superiorum, singulæ tabulæ geographicae. Argentorati, apud Petrum Opilionem. MDXXXII. 109423_SKOBOK.

Skoklosters slotts bibliotek Holm 1711 skoklosters-slotts-bibliotek-holm-1711.

Sköna och merkelige Scrifftennes sententier, förklarade aff... D. Martino Luthero... Uthtålkade aff Petro Iohannis Gotho Norcopensi. Rostock... 1597. (Kolofon:) Rostock, prentat aff Steffan Mülman... MDIIC. Med uthtålkarens egna bekåstning... 103046_SKOBOK. Samhör med: 98859_SKOBOK. (Inbunden i samma band).

Sylva experimentorum probatissimorum tam simplicium quàm compositorum. Das ist Experiment Buch ... In vier vnterschiedliche Theil ... Ausz den Scrifften der allergelärtesten Scribenten, ... durch M. Johannem Wittichium ... [kolofon:] Gedruckt zu Leipzig, bey vnd in verlegung Nicol. Nerlichs. Anno MDCVII. 109132_SKOBOK.

Swerikes landz lagh, effter som han är afffordom... herr Carll then nijonde... öffuersedd, confirmerat, och åhr 1608. publicerat worden. Nu... på nyt vplagd... Stockholm, anno 1621. 94085_SKOBOK.

Tabulæ plane novæ coniugationum ebraicarum... Subiecta insuper collatione VII. ordinum, cum exacta radicum investigatione... Witeberge, excudebat Iohannes Dörffer, typis Cratonianis anno 1596. 104432_SKOBOK.

[Thet nyia testamentit på swensko.] (Kolofof:) Prentat i Stockholm år effter gudz byrd MDXXVI. på femtonde dagh augusti... 94168_SKOBOK.

Veritatis proscenium, in quo auleum erroris tragicum dimovetur, siparium ignorantie scenicum complicatur, ipsaque veritas à suo ministro in publicum producitur, seu demonstratio quædam analytica : in qua cuilibet comparationis particulæ, in appendice quadam à Joanne Kepplero, nuper in fine Harmoniæ suæ mundanæ edita; factæ inter Harmoniam suam mundanam, & illam Roberti Fludd, ipsissimis veritatis argumentis respondetur. Authore Roberto Fludd, aliàs de Fluctibus. Francofurti, typis Erasmi Kempfferi, sumptibus Ioan. Theodor. de Bry, anno MDCXXI. 99115_SKOBOK.

Villa Benedetta descritta... Roma, per il Mascardi. MDCLXXVII. 103525_SKOBOK.

ÖVRIGA FÖREMÅL PÅ SKOKLOSTERS SLOTT

Fiolspelande dvärgen Gabriel. Oljemålning på duk. Föremålsnummer: 11691_SKO.

Hannibal Gustaf Wrangel, 1641–43. Avbildad som död. Oljemålning på duk. Föremålsnummer: 11690_SKO.

Klavicembalo med trekantig klanglåda med tvådelat lock. Föremålsnummer: 1341_SKO.

Porträttet målat av David Klöcker Ehrenstrahl. Föremålsnummer 3130_SKO.

Tamburin av trä med fastsytt trumskinn. Föremålsnummer 13618_SKO.

Tröja av vitt, pikerat atlassiden med åtta skört. 11970_SKO.

ANDRA ARKIV

”För detta Översten Grefwe Eric Brahes Instruction för deß unga son Gref Pehr Brahe”, 16 juli 1756, Stockholms stadsarkiv SSA/Biblioteket/123:25:172/ (hämtad 2025-12-15).

Tröstbok för alla goda och gudfruktiga människor som tröst och hugsavelse behöva, sån nyttig och mycket av nöden, allom kristnom, ofta till att igenom se, och läsa; beskriven uti konung Eriks tid i hans regemente, på det sjunde året, och nu uppå nytt igen, översett och förbättrat, Anno 1583, den 20 dagen aprilis. Riksarkivet (RA), Skoklostersamlingen I, kvarto 9.

ÖVRIGA TRYCKTA KÄLLOR

Per Brahe, *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*. Utgiven med inledning, kommentar och ordförklaringar av John Granlund och Gösta Holm, Nordiska museets Handlingar 78 (Lund 1971).

Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén (Stockholm 1962).

Nädig Fru Kristinas andaktsbok – Möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv utgiven av Jan och Jonas Carlquist (Örebro 1997).

J. H. Schröder, "Catalog öfver manuscripterna, pergamentstrycken ... på Skokloster. Förteckning på Gefle gymnasii biblioteks handskrifter" i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, del 13 (Stockholm 1828).

LITTERATUR

OTRYCKT LITTERATUR

Bendz, Hanna, "Politiska minnen och traderade berättelser: Historieförmedling bland kvinnor inom svenska adeln under den tidigmoderna epoken (1567–1742)", Masteruppsats i historia, Umeå universitet, VT 2024.

TRYCKTA REFERENSER

Acheson, Katherine (red.), *Early Modern English Marginalia* (New York & London 2019).

Ahlklo, Åsa Klintborg, *Åkerns blomma: Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne* (Alnarp 2012).

Andersen, Birte, *Adelig Opfostring: Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536–1660* (Köpenhamn 1971).

Appadurai, Arjun (red.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge 1986).

Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen (red.), *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture* (Cambridge 2011).

Bergh, Birger, "Latinet i det medeltida Sverige", i Jacob Christensson (red.),

Signums svenska kulturhistoria: Medeltiden (Lund 2004) s. 433–441.

Bergström, Carin (red.) & Ralf Turander (fotografier), *Skoklosters slott under 350 år* (Stockholm 2004).

Bergström, Carin, *Stina Piper: Grevinna i 1700-talets Sverige* (Stockholm 2007).

Björkman, Margareta (red.), *Böcker och bibliotek: Bokhistoriska texter* (Lund 1998).

Boehmer, Elleke, Rouven Kunstmann, Priyasha Mukhopadhyay & Asha Rogers (red.), *The Global Histories of Books: Methods and Practices*, New Directions in Book History (Cham 2017).

Bolzoni, Lina, *A Marvelous Solitude: The Art of Reading in Early Modern Europe* (London 2023).

Borg, Alexandra, "Maniculan: När litteraturen pekar finger" *Tidskrift för litteraturvetenskap* 53:2–3 (Litteratur och materialitet, 2023) s. 168–197.

Burman, Carina, "An Intellectual Lady? Hedvig Ulrica de Geer and her Library" i van Delft & Sjökvist (red.) (2023) s. 115–126.

Cavallin, Severin, *Lunds Stifts Herdaminne, efter mestadels otryckta källor utarbetadt. Femte delen* (Lund 1858).

Christensson, Jacob (red.), *Signums Svenska kulturhistoria: Renässansen* (Lund 2005).

Christensson, Jacob (red.), *Signums Svenska kulturhistoria: Stormaktstiden* (Lund 2005).

Christensson, Jacob (red.), *Signums Svenska kulturhistoria: Frihetstiden* (Lund 2006).

Considine, John, "Wisdom-literature in early modern England", *Renaissance Studies Journal of the Society for Renaissance Studies* (1999) s. 325–342.

Crane, Mary Thomas, *Framing authority: Sayings, self, and society in sixteenth-century England* (Princeton N.J. 1993).

Czaika, Otfried & Undorf, Wolfgang (red.), *Schwedische Buchgeschichte: Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*, Academic Studies 76 (Göttingen 2021).

van Delft, Marieke & Peter Sjökvist (red.), *A Warm Scent of Books: Private*

- libraries at Leufstabruk and beyond* (Uppsala 2023).
- Dunér, David, *Svensk idéhistoria: Forntid, medeltid, renessans* (Lund 2022).
- Ehrensvärd, Ulla, "Jean Eric Rehns exlibris", *Svenska exlibris föreningen: Årsbok 1960* (Stockholm 1961) s. 16–35.
- Ekholst, Christine, *För varje brottsling ett straff: Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm 2009).
- Eriksson, Bo, *Lützen 1632: Ett ödesdigert beslut* (Stockholm 2006).
- Eriksson, Bo, *Statstjänare och jordägare: Adelsideologi i Per Brahe den äldres Oeconomia* (Stockholm 2008).
- Eriksson, Bo, *I skuggan av tronen: En biografi över Per Brahe d.ä.* (Stockholm 2009).
- Eriksson, Bo & Dick Harrison, *Sveriges historia 1350–1600* (Stockholm 2010).
- Eriksson, Bo, *Sturarna: Makten, morden, missdåden* (Stockholm 2017).
- Eriksson, Bo, *Drakspår: På jakt efter världens mest kända reptil* (Stockholm 2023).
- Eriksson, Bo, "Kungliga gunstlingar: Favoriter i maktens centrum", *Populär historia* nr 2 (2024).
- Eriksson, Kristina Ekero, *Förbindelsen: Marie-Antoinette och Axel von Fersen* (Stockholm 2025).
- Erll, Astrid, *Memory in Culture* (Basingstoke & New York 2011).
- Parland-von Essen, Jessica, *Behagets betydelser: Dötrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur* (Möklinta 2005).
- Estborn, Sigfrid, *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet: Med en inledande översikt över medeltidens och över reformationstidens evangeliska tyska bönelitteratur* (Stockholm 1929).
- Falkdalen, Karin Tegenborg, *Vasadötrarna* (Lund 2010).
- Falkdalen, Karin Tegenborg, *Kvinnorna runt Vasatronen* (Lund 2025).
- Fors, Gunilla, "Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö", *ale – Historisk tidskrift för Skåneland* 1 (1989) s. 1–16.
- Forss, Charlotta, *Mapping the North: Myth, Exploration, Encounter* (Oxford

2025).

Fries, Ellen, *Teckningar ur Svenska Adelns Familjelif i gamla tider*, andra samlingen, (Stockholm 1901).

Furuland, Gunnel, "Malla Silfverstolpes läsning 1830–1860: Från Bibeln till romanbiblioteken" *Personhistorisk tidskrift* (2001).

Gröndahl, Mia & Helena Rietz (red.), *Makt och skaparkraft: En antologi om den makalösa Christina Piper* (Borrby 2021).

Hackel, Heidi Brayman, *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy* (Cambridge 2005).

Hackel, Heidi Brayman & Catherine E. Kelly (red.), *Reading Women: Literacy, Authorship, and Culture in the Atlantic World, 1500–1800* (Philadelphia 2008).

Hagström Molin, Emma, *Krigsbyttets biografi: Byten i Riksarkivet, utbildnings- och universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet* (Stockholm 2015).

Hall, B. Rud, *Adelssönens fostran*, Årsböcker i svensk undervisningshistoria 49 (Lund 1936).

Halldorf, Joel, *Bokens folk: En civilisationshistoria från papyrus till pixlar* (Stockholm 2023).

Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket: Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm/Stehag 2001).

Hammar, Anna Nilsson & Svante Norrhem, *Serving Aristocracy: Negotiating, Learning, and Mobility in an Early Modern Knowledge Community* (Oxon 2025).

Hansen, Henning et al (red.), *Boghistorie i Skandinavien* (Århus 2023).

Hansen, Henning & Peter Sjökvist, *Från handskrift till digitalt kulturarv: Perspektiv på specialsamlingar*, Scripta Minora, Bibliothecæ Regiæ Universitatis Upsaliensis vol. 34 (Uppsala 2025).

Hedell, Kia, *Musiklivet vid de svenska Vasahoven: med fokus på Erik XIV:s hov (1560–68)* (Uppsala 2001).

Håhl, Johan Isaac, *Linköpings stifts herdaminne. Tredje delen* (Norrköping 1847).

Hägglblom, Jonas, "'Där uti att studera och läsa' – Kvinnor och deras

böcker i Skoklosters slotts bibliotek” i Williams (2022) s.172–183.

Inedahl, Petter, *Skokloster: Ett slotts dolda historia* (Stockholm 2021).

Janson, Bo G., *Episkt dubbelspel: Om faktionsberättelser i film, litteratur och tv* (Uppsala 2006).

Jonsson, Leif, Ann-Marie Nilsson & Greger Andersson (red.), *Musiken i Sverige: Från forntid till stormaktstidens slutt* (Stockholm 1994).

Karlsson Thomas, *Götisk kabbala och runisk alkemi: Johannes Bureus och den götiska esoterismen* (Stockholm 2010).

Klingberg, Göte, ”Erasmus och den höviska litteraturen i Sverige”, *Nordisk tidskrift* 37 (1961) s. 157–161.

Kreslin, Janis Jr. ”Skokloster Castle Library”, *International Dictionary of Library Histories* vol. 2 (2001).

Larsson, Inger et al (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm 2010).

Larsson, Lars-Olof, *Arvet efter Gustav Vasa: En berättelse om fyra kungar och ett rike* (Stockholm 2005).

Levy, Michelle & Tom Mole, *The Broadview Introduction to Book History* (Peterborough, Ontario, Canada 2017).

Lindberg, Bo, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm 2001).

Lindberg, Sten G., ”’Adelig övning’: Kring handledningar och hjälpredor i Skoklosters bibliotek” i Sten G. Lindberg och Arne Losman (red.), *Adelsböcker och stormansbibliotek*, Skokloster studies 1 (Skokloster/Bålsta 1969) s. 189–202.

Lindberg, Sten G., ”Biblioteket på Skokloster: Vårutflykt till vårt rikaste 1600-tals bibliotek”, särtryck ur *Biblis* (1976).

Lindblom, Andreas, ”Det banérska familjesmycket: Ett minne från Linköpings blodbad”, *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok* (1952) s. 7–16.

Lindquist, David, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet* (Uppsala 1939).

Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Medeltiden, Reformationstiden*

(Stockholm [1975] 1997).

Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden* (Stockholm [1975] 1997).

Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden* (Stockholm [1978] 1997).

Ljungqvist, G. J., *Om sjukdomsbot och mediciner: Huskurer, hästkurer, örtdekokter och ovanliga mediciner från äldsta tider till våra dagar* (Uddevalla 1965).

Losman, Arne, ”En tämmelig myckenhet sköna böcker’: Några anteckningar från brahe-wrangelska delen av Skoklosters bibliotek”, *Biblis* (1967) s. 127–144.

Losman, Arne ”Tre rekonstruerade 1600-talsbibliotek på Skokloster”, Sten G. Lindberg och Losman, Arne (red.), *Adelsböcker och stormansbibliotek*, Skokloster studies 1 (Skokloster/Bålsta 1969) s. 227–240.

Losman, Arne, ”Ord på väggen: Tänkespråk från Italien i Skoklosters slott”, särtryck ur *Bokvännen* nr 5 (1971).

Losman, Arne, *Carl Gustaf Wrangel och Europa: Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat*, Lychnos-bibliotek 33 (Stockholm 1980).

Losman, Arne, *I grevarnas tid – en Brahe-historia genom 400 år* (Skokloster 1994).

Losman, Arne & Elisabeth Westin Berg, ”Skokloster”, *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa* 7:1 (1998).

Lundin, Sverker, *Skolans matematik: En kritisk analys av den svenska skolmatematikens förhistoria, uppkomst och utveckling*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studier i utbildnings- och kultursociologi 2, (Uppsala 1998).

Manguel, Alberto, *En historia om läsning* (Stockholm 1999).

Människan och naturen: Etnobiologin i Sverige bd I–III (Stockholm 2005).

Nordin, Jonas Monié, *The Scandinavian early modern world: A global historical archaeology* (Abingdon, Oxon, 2020).

Nordland, Hugo, *Överlevaren: En biografi om Gustav III* (Lund 2025).

Norrhem, Svante, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772* (Lund 2007).

Ong, Walter, *Muntlig och skriftlig kultur: Teknologiseringen av ordet* (Göteborg 1990).

Orgel, Stephen, *The Reader in the Book: A Study of Spaces and Traces* (Oxford 2017).

Palme, Sven Ulric, "Rättegångsprotokollet från Linköpingsrässten år 1600: En källkritisk granskning" *Historisk tidskrift* 58:1 (1938) s. 18–45.

Pearson, David, *Provenance Research in Book History: A Handbook* (Oxford 2019).

Philipp, Michael, *Das 'Regentenbuch' des Mansfelder Kanzlers Georg Lauterbeck: Ein Beitrag zur Politischen Ideengeschichte im Konfessionellen Zeitalter* (Augsburg 1996).

Richter, Anna Katharina, "Books as Meeting Places: The Reading, Collecting, and Exchanging of Books by Aristocratic Women in Early Seventeenth-Century Sweden" kommande antologiartikel 2026.

Schön, Erich, "Kvinnors läsning: Romanläsare i det sena 1700-talet" i Margareta Björkman (red.), *Böcker och bibliotek* (Lund 1998).

Sjökvist, Peter, "Biblioteket vid Leufstabruk" *Biblis* 96 (2022) s. 38–49.

Sjökvist, Peter, "Om litterära krigsbyten i privatsamlares bibliotek: Exemplet Rålamb på Länna gård" *Biblis* 104 (2024) s. 26–33.

Skoklosterböcker 1466–1840 (Skokloster 1983).

Spedding, Patrick & Paul Tankard (red.), *Marginal Notes: Social Reading and the Literal Margins* (Cham 2021).

Stenbock, Carl Magnus, "En klagelig dag" *Personhistorisk tidskrift* 17:4 (1915) s. 229–238.

Stensson, Rune, *Magnus Brahe och Carl XIV Johan: Konservatismen mot det "liberala ovädet"* (Uppsala 1986).

Sörlin, Sverker, *Europas idéhistoria 1492–1918: Världens ordning* (Stockholm 2004).

Thorelli, Johanna, *De tjänstvilliga vännernas samhälle: Abraham Brahe och den svenska eliten 1590–1630* (Göteborg 2023).

Tunon, Håkan (red. & utg.), *Etnobotanik: Planter i skik og brug, i historien og folkemedicinen: Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler i udvalg på dansk = Etnobotanik: Växter i seder och bruk, i historien och folkemedicinen: Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi och artiklar på danska i urval* (Stockholm 2016).

Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund 1996).

Undorf, Wolfgang, *Hogenskild Bielke's library: A catalogue of the famous 16th century swedish private collection* (Uppsala 1995).

Walde, Otto, "Bielkesamlingen i Skoklosters bibliotek" i *Uppländsk bygd: En samling studier tillägnade Wera von Essen på hennes femtioårsdag den 3 februari 1940* (Stockholm 1940) s. 123–142.

Valentine, Patrick, *A Social History of Books and Libraries from Cuneiform to Bytes* (Lanham, Toronto & Plymouth 2012).

Vallejo, Irene, *Papyrus: Om bokens födelse i den antika världen* (Stockholm 2023).

Valentine, Patrick M., *A Social History of Books and Libraries from Cuneiform to Bytes* (Lanham, Toronto & Plymouth 2012).

Vernqvist, Johanna, "Emelie de Geer, kvinnors bildning och läsningens materialitet" *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2–3 (2023) s. 242–265.

Västerbro, Magnus, *Pestens år döden i Stockholm 1710* (Lund 2016).

Williams, Annika (red.), *Slottsfruar och klostersystrar – kvinnors inflytande och ansvar på Skokloster genom århundraden* (Skokloster 2022).

Williams, Abigail, *The Social Life of Books: Reading Together in the Eighteenth-Century Home* (New Haven 2017).

Winberg, Ola, *Den statskloka resan: Adels peregrinationer 1610–1680* (Uppsala 2018).

Zatorska-Rosén, Joanna, *Eques Polonus: Władysław Konstanty Wituski and His Book Collection at Skokloster Castle and in the Swedish National Archives*, Stockholm Slavic Papers 36 (Stockholm 2025).

Åhlman, Christoffer, "Böcker för själen" i Gröndahl & Rietz (2021) s. 158–161.

Öhrberg, Ann, *Vittra fruntimmer: Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (Uppsala 2001).

Öhrberg, Ann, *Samtalets retorik: Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal* (Höör 2014).

INTERNETRESURSER

Adelsvapen Genealogi Wiki (www.adelsvapen.com).

Encyclopedia Britannica (www.britannica.com).

Internet Archive (www.archive.org/Skokloster+Castle).

Nationalencyklopedin (www.Ne.se).

Oxford Dictionary of National Biography (www.oxforddnb.com).

Post-Reformation Digital Library (www.prdl.org).

Skoklosters slott (www.skoklosterslott.se).

Svenskt biografiskt lexikon (www.riksarkivet.se/sbl).

Svenskt kvinnobiografiskt lexikon (www.skbl.se).

Författarpresentation

BO ERIKSSON är docent i historia vid Stockholms universitet.

Hans forskning omfattar bokhistoriska studier av bland annat bestiarier, medeltida djurböcker och utvecklingen av *oeconomia*-genren från medeltiden fram till 1700-talet. Han har även arbetat med 1500-talets politiska maktkamper, den svenska adelns historia samt monster i historien.

Bo.Eriksson@historia.su.se

TALANDE BÖCKER är en bokhistorisk studie av Skoklosters slotts boksamling med fokus på böcker i kommunikativt bruk under perioden 1500–1800. I stället för att betrakta böckerna som statiska textbärare undersöks här deras materiella och sociala liv: hur de lästes, användes, markerades, kommenterades och cirkulerade mellan olika miljöer och brukare.

Studien är tematiskt uppbyggd och analyserar böckerna utifrån flera övergripande funktioner: boken som minnesbärare och identitetsskapande objekt, boken som kunskapskälla och praktisk handledning, boken som levnadsguide och existentiell följeslagare samt boken i cirkulation – hur den rörde sig mellan personer, släkter och institutioner. Genom dessa teman framträder böckerna som aktiva redskap i historiska kunskapssystem, där text, kropp, minne och praktik samverkade.

Med hjälp av proveniensstudier, marginalia, paratextuella spår och ägarredor analyseras böckerna som historiska aktörer i vardagens praktik. Studien visar hur kunskap producerades i mötet mellan text, läsare och handling – i predikan och undervisning, i teologisk polemik, i privat fromhet och i lärda nätverk. Särskild vikt läggs vid hur böcker rörde sig mellan lärda kretsar och adliga bibliotek, och hur deras funktioner förändrades över tid.

Genom att förena bokhistoria, kulturhistoria och minnesstudier bidrar Talande böcker till forskningen om läsningens historicitet och materialitet. Boken erbjuder samtidigt ett metodologiskt reflekterat exempel på hur historiska bibliotek kan studeras som dynamiska kunskapssystem snarare än som avslutade samlingar.

BO ERIKSSON är docent i historia vid Stockholms universitet. Hans forskning omfattar bokhistoriska studier av bland annat bestiarier, medeltida djurböcker och utvecklingen av *oeconomia*-genren från medeltiden fram till 1700-talet. Han har även arbetat med 1500-talets politiska maktkamper, den svenska adelns historia samt monster i historien. Bo.Eriksson@historia.su.se

**STATENS
HISTORISKA
MUSEER**